

sociologisk forskning
nr 2/99

SOCIOLOGISK FORSKNING

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap.

Redaktion

Mats Ekström(red), Berth Danermark, Rolf Lidskog, Monica Johansson och Berit Åberg

Adress

Sociologisk Forskning, Högskolan i Örebro, Institutionen för samhällsvetenskap, 701 82 Örebro. Tel 019-30 32 72, fax 019-30 30 44, e-post mats.ekstrom@hum.hoe.se

Annonser

Halvsida i ett nummer 500 kronor, helsida i ett nummer 900 kronor, då heloriginal lämnas.

Data

Omslag Sune Andersson. Grafisk form Högskolan i Örebro, Avdelningen för informations- och kontaktfrågor, Ulla Fogelström, Teckensnitt Sabon och Franklin Gothic. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Göteborg 1997. ISSN 0038-0342.

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar Uppdragsbyrån i Örebro för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

Prenumerationspriser	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser	Enkelnummer	75 kr
-----------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-
betalning.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, Uppdragsbyrån c/o Martin Lind, Åkerbyvägen 22,
715 72 Stora Mellösa

Telefon: 019-30 35 02, 019-30 34 92

innehåll

nummer 2/99

Redaktionens förord

ARTIKLAR

Auschwitz: det moderna projektets kulmen eller kollaps?..... 5
AV CAJ SCHMITZ

Barn i klassrum. Kamratstatus, statusfördelning och psykiskt välbefinnande 36
AV VIVECA ÖSTBERG

**Intern konkurrens. Den organisatoriska konkurrensens inverkan på nykterhets-
rörelsens medlemsutveckling** 63
AV CHARLOTTA STERN

Bunge vs Bhaskar. Några kritiska reflektioner kring ”nya” teories originalitet ... 82
AV BJÖRN JOHANSSON OCH MARTIN LIND

Den sociala (?) determinismen och kampen för en bättre värld 96
AV KAJ HÅKANSON

RECENSIONER

**Margareta Bertilsson och Margareta Järvinen (red): Socialkonstruktivisme.
Bidrag till en kritisk diskussion** 118
Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag 1998
EMMA ENGDAHL

Ian Hacking: The Social Construction of What? 123
Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999
PATRIK ASPERS

**Mikael Nordenmark: Unemployment, Employment Commitment and Well-being.
The Psychosocial meaning of (Un)employment among Women and Men** 127
Doctoral Thesis at the Department of Sociology, Umeå University, No 10, 1999
BENGT FURÅKER

Inkommen litteratur 133

nummer 2/99 av sociologisk forskning

innebär skifte av redaktion. Den nya redaktionen i Stockholm består av Denny Vågerö (red), Susanne Alm, Martin Hörnqvist, Ilkka Henrik Mäkinen, Sten-Åke Stenberg samt Viveca Östberg (VÖ tillträder 1 september). Från och med nr 2/00 ersätts Susanne Alm av Sara Ström. Marit Dahlén är redaktionssekreterare. Vågerö, Östberg och Dahlén kommer från Sociologiska Institutionen, Stockholms universitet, Mäkinen från avdelningen för sociologi och statsvetenskap vid Södertörns Högskola, övriga medlemmar från Institutet för Social Forskning.

Redaktionen har under ett par vårmöten diskuterat vad de vill med Sociologisk Forskning. Vi uppfattar den som rätt marginell i samhällsdebatten. Dess röst hörs inte särskilt tydligt i det offentliga samtalet. Den har inte heller varit något givet första-handsalternativ för våra främsta sociologer när de vill publicera sig på svenska. Därmed har den inte heller fått bästa genomslag ens bland sociologerna själva. Kan vi göra någonting åt detta? Vi skulle tro att flera redaktioner har haft samma insikt och samma diskussion som vi.

Svenska sociologer är oftare internationellt citerade än sina nordiska kollegor. I ökande grad skriver de på engelska. En yngre generation svenska sociologer syns nu genom en stadig ström av nya sociologiavhandlingar. Allt oftare är dessa dock på engelska. Stora delar av den bästa sociologin

publiceras med andra ord inte på svenska. Redaktionen vill försöka medverka till att en större del av denna forskning också görs tillgänglig på svenska. Det borde i så fall finnas utrymme för att lyfta Sociologisk Forskning åtminstone ett snäpp uppåt!!

Redaktionen är medveten om att man ibland talat om den s.k Stockholmsskolan i sociologi; antingen uppskattande för dess metodologiska sofistikerad ofta kombinerad med en fokusering på sociala problem, men ibland i avfärdande ordalag för dess påstådda teoretiska ointresse. Den skepsis som några av oss haft mot luftiga teoretiska spekulationer har ingenting att göra med teoretiskt ointresse. Som Caj Schmitz' förtjänstfulla artikel i detta nummer visar kan en teoretisk kritik (i detta fall av Zygmunt Bauman) vara i högsta grad socialt tillvänd; Östbergs och Sterns artiklar i detta nummer visar också att det inte finns någon anledning att ställa teoretisk insikt mot empirisk analys, snarare tvärtom.

Redaktionen vill med andra ord gärna se en kombination av goda empiriska studier och intressanta teoretiska diskussioner i kommande nummer av tidskriften. I den andan inbjuder vi både etablerade och yngre sociologer att hjälpa oss att göra en bättre tidskrift.

Stockholm i augusti 1999
Denny Vågerö för SF:s redaktion

Auschwitz: det moderna projektets kulmen eller kollaps?

AV CAJ SCHMITZ

Om sociologin är det moderna samhällets vetenskapliga självreflexion så är Hitlertyskland en viktig händelse för sociologin att förhålla sig till. Det Tredje Riket och framför allt judeutrotningen har för senmoderna reflekterande människor blivit ett slags onskans absoluta referenspunkt. Jag tror att de flesta läsare känner igen hur man i en moraldiskussion eller en polistisk diskussion förr eller senare alltid återkommer till Auschwitz och Hitler som emblematiska exempel på varför en viss ståndpunkt är ohållbar. En hållning man ibland stöter på är den som Theodor W Adorno sammanfattat med orden "att skriva en dikt efter Auschwitz är barbariskt". François Lyotard följer en liknande linje och menar att Auschwitz betyder en likvidering av förnuftet: förintelsen är en händelse vars unika ondska gör att den systematiska reflektionen måste ställas in – Auschwitz är bortom vår fattningsförmåga. Inte desto mindre ägnar sig Adorno åt estetisk teori efter Auschwitz och betonar konstens emancipatoriska potential. Lyotard å sin sida använder Förintelsen i en systematisk reflektion där han dödförklarar det moderna samhällets "metaberättelser". Nazityskland fungerar i båda fallen som en onskans absoluta referent i den moderna historien, som ett slags moralisk nollpunkt. Utan tvivel är det ur ett eurocentriskt perspektiv som minnet av Förintelsen har fått denna exceptionella normativa kraft, ty folk mord och bestialitet har förekommit på andra håll under modern tid. Att Förintelsen iscensattes mitt i det moderna Europa, framstegets högborg, i poeternas och tänkarnas land, förser judeutrotningen med dess speciella aura av svartaste svart.

Inledning

Två huvudstråk i den intellektuella samhällsdebatten utgörs av postmodernisterna och deras kontrahenter, låt mig kalla dem "upplysningsvännerna". I debatten dem emellan utgör Förintelsen just en gemensam referens. Debatten handlar djupast sett om relationen mellan förnuft och oförnuft, men kanske

Caj Schmitz var filosofie magister och doktorand vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet. Hans forskning rörde New Age-rörelsen, men inbegrep även vetenskaps- och moderniseringsteori.

inte främst ur ett kunskapsteoretiskt perspektiv, utan snarare ur ett normativt. Postmodernistiska tänkare som Michel Foucault menar att förnuftet är förtryckande: Förnuftet förtrycker i sin klassifikationsiver och kontrollmani de "oförnuftiga" objekt som det självt definierar (som "oförnuftiga") och på så sätt producerar (som objekt för manipulation). I linje med ett sådant resonemang menar Zygmunt Bauman att Förintelsen ska förstås som resultatet av ett förnuft som har löpt amok¹. Postmodernisterna väljer att fokusera moderniseringsprocessens förtrycks- och disciplinerings-tendenser istället för att betona dess emancipatoriska rättvise- och välståndspotential. Härigenom menar de att de kan förklara nazistregimens utskiljande och utrotning av "onormala" minoriteter – judar, zigenare, homosexuella och sinnessjuka - och teknokraternas aktiva roll i detta². Mot en sådan tolkning av judeutrotningen och Hitlertyskland står bl a sociologerna Jeffrey Herf och Talcott Parsons samt historikern Robert L Mosse. Dessa ser nazismen och dess dåd tvärtom som en produkt av antirationell ideologi³. Upplysningsvännernas position, om man kan tala om en enda sådan, går ut på att nazistregimen och dess gärningar måste förklaras av specifika drag i Tysklands historia, ideologiskt och/eller strukturellt. Här betonas ofta de drag av *völkisch* antimodernism som nazistideologin gav uttryck för⁴. Man brukar också peka på Tysklands relativa efterblivenhet jämfört med andra länder (England, Frankrike och USA, d v s de jämförbara industrinationerna)⁵. Tyskland var inte tillräckligt grundligt moderniserat, vilket fick ödesdigra konsekvenser.

Detta ska diskuteras i denna artikel. Tillspetsat uttryckt: Var Förintelsen en logisk följd av det moderna projektets förnuftstro eller var den ett resultat av antimodernism och upplysningsfientlighet? Denna fråga utgör en viktig skiljelinje i diskussionen mellan anhängarna av det moderna projektet och deras postmodernistiska motståndare⁶.

Ett problem för debatten mellan upplysningsvänner och postmodernister är att de väljer att fokusera olika aspekter av upplysning och modernisering. Postmodernisterna likställer upplysningen med Bacons hopp om den vetenskapliga naturbehärsknigen och Condorcets scientistiska framstegstro. Upplysningsvännerna å sin sida tenderar – åtminstone då de inte hyser en "klassiskt modern" och något daterad framstegstro⁷ – att istället poängtera den franska revolutionens paroll om frihet, jämlikhet och broderskap samt upplysning i Kants bemärkelse som befrielse från överflödigt herravälde och auktoritetstro genom förnuftig diskussion på en fri offentlig arena. "Upplysningsprojektet" betyder alltså olika saker för upplysningsvänner och postmodernister. Att avgöra vilka som har bäst tolkning låter sig huvudsakligen avgöras argumentativt, ty historiskt så innehöll upplysningen såväl "totalitär" scientism och planism som

ett pluralistiskt imperativ om åsiktsfrihet och demokrati. Jag kommer i den avslutande diskussionen att ställa mig på upplysningsvännernas sida, då jag menar att den postmodernistiska bilden av upplysning och modernitet är alltför ensidig.

Artikelns frågeställning är alltså om nazismen och Förintelsen berodde på för mycket eller för lite upplysning och modernisering. Artikeln granskar Zygmunt Baumans postmodernistiska hållning i frågan, varefter den nazistiska ideologins rötter i den *völkische* rörelsen⁸ och romantiken tas upp för att ge en annan bild än den Bauman förmedlar. Olika tolkningar av nazismens förhållande till moderniseringen ställs mot varandra och jag ansluter mig till Jeffrey Herfs ståndpunkt, som innebär att nazistregimens märkliga politik av tekniksatsning och antimodernism ska förstås som konsekvensen av dess ”reaktionära modernism”, ett begrepp som Herf myntar för att fånga den ideologiska syntesen av teknikbejakelse och romantik. Avslutningsvis diskuterar jag nazismens och Förintelsens förhållande till modernitet och upplysning. Jag vill visa att den tyska katastrofen berodde på för lite modernisering och upplysning, snarare än på för mycket. Nyckelordet är avdifferentiering. Om modernisering innebär en differentiering av samhälle och världsåskådning, så var nazismen en radikal reaktion mot denna: politiskt-strukturellt avdifferentierade den samhället genom att införa en absolut instans, Führern och hans parti, som allt måste föga sig under utan motstånd och ideologiskt avdifferentierade den tänkandet genom att införa en världsåskådning av absolut karaktär.

Den postmodernistiska positionen

Den postmodernistiska hållningen till modernitet och Auschwitz föregicks av Horkheimers och Adornos *Upplysningens dialektik*, som hävdade att förnuft, myt och våld är sammanflätade: “[...]över den fullständigt upplysta världen strålar samtidigt katastrofens segertecken.”⁹ Nazistregimens illdåd är bara ett historiskt uttryck för en allmän tendens i den västerländska moderniteten som sådan.¹⁰ Det instrumentella förnuft som människan begagnar i sin strävan efter herraväldet över en ursprungligen övermäktig natur leder till att hon slutligen använder samma tänkande gentemot andra människor och mot sig själv. Människan blir reducerad till objekt, ett naturligt ting att bemästra och manipulera. Också i vetenskapen, naturbehärskaandets yppersta redskap, får naturen sin ”hämd”: positivismen är ett tänkande som ser naturen, som skulle kontrolleras, som den yttersta sanningen (naturlagen). Det vetenskapliga tänkandet kommer alltså, precis som det ursprungliga magiska tänkandet (som genom att härma naturen sökte kontrollera och beveka den), att efterlikna naturen¹¹.

Detta betyder att naturens förhållanden får sitt genomslag också på kulturens område och ytterst blir det självbevarandet och den starkares seger som blir de ultimata normerna för mänskligt handlande. Civilisationen slår över i barbari och upplysningen i mytologi: fascismen föds¹². Men till skillnad från postmodernisterna, vars förnuftskritik är total, så vet Horkheimer och Adorno att det enda goda argument man kan anföra mot förnuftet är att det inte är förnuftigt nog och ytterst när de en liten förhoppning om att förnuftet ska besinna sig, dvs bli självreflexivt och medvetet om sina gränser.¹³

Hos postmodernisterna finner vi också en ”dialektik” mellan förnuft och oförnuft, där förnuft och dess motsats anses beroende av varandra: förnuftet förutsätter oförnuftet för sin existens och tvärtom. Ett dylikt dialektiskt resonemang – utan någon hegeliansk försoning – finner man hos den kanske främste postmodernistiske tänkaren av dem alla, Jacques Derrida, som menar att varje positiv term bygger på en bortträngd eller underordnad negativ term, som alltså i själva verket är konstituerande för den positiva termen. Detta innebär, enligt honom, att den positiva termen inte längre är fullt positiv liksom att den negativa termen inte heller är rent negativ. Genom denna dialektik menar Derrida att själva motsättningen mellan positivitet och negativitet upphävs (men alltså inte i en ny positivitet eller syntes).¹⁴ På ett liknande sätt menar Foucault¹⁵ att definitionen av förnuft är beroende av definitionen och uteslutningen av oförnuft, något som dock inte förnuftet kan erkänna, ty ett erkännande av förnuftets beroende av oförnuftet betyder att erkänna oförnuftet i förnuftet. Därför inskräper den förnuftiga ordningen gränsen mot ”sitt andra” genom makt och terror. Eller också går den ett steg längre och försöker utplåna det andra för att därigenom avvärja hotet mot sig (jämför Foucaults analyser av de samhällliga normaliseringspraktikerna). Den förnuftiga samhällsordning av humanism, frihet och rättvisa som upplysningen eftersträvade födde på så sätt bestialitet, tvång och orättvisa mitt i själva sin förnuftiga praktik.

I denna postmodernistiska tradition av förnuftskritik skriver Zygmunt Bauman. Han har ägnat en uppmärksam bok, *Auschwitz och det moderna samhället* (1991a), åt att argumentera för att det moderna projektet skapade Förintelsen, men de teoretiska utgångspunkterna för hans tes om sambandet mellan modernitet och judeförföljelsen återfinns tydligast i hans *Modernity and Ambivalence* (1991b).

Zygmunt Bauman: Auschwitz som en följd av det moderna

På tre, delvis motsägelsefulla sätt, kopplar Bauman ihop Förintelsen med det moderna projektet: *För det första* menar han att den moderna byråkratin ska-

pade själva målet om judeutrotning genom sitt rutinmässigt målrationella förfarande. För *det andra* hävdar han att modern administration och teknik utgjorde medlen för infriandet av det bitvis för- eller antimoderna målet om ett judefritt territorium. För *det tredje* var själva målet om ett judefritt territorium en produkt av den moderna drömmen om ett rationellt och enhetligt samhälle. Låt mig börja med punkt två och tre, där motsägelsen finns. Att målet om ett judefritt territorium skulle vara av icke-modernt slag hävdar Bauman mest i förbigående. Han skriver: "Visserligen var det inte byråkratin som framkallade rädslan för rasbesmittelse eller den rashygieniska tvångsföreställningen. För detta behövde den visionärer [...]"¹⁶. Frågan blir då om dessa visionärer gav uttryck för modernitet eller om deras visioner var av annat slag. Bauman besvarar den frågan motsägelsefullt. På ett ställe skriver han att nazisternas projekt var antimodernt, att visionärerna ville skapa ett *völkisch* samhälle och förhindra modernitetens vidare framsteg¹⁷. Han säger också att rasismen var ett "modernt vapen" i en "premodern eller åtminstone inte helt modern kamp"¹⁸. Men huvudtonen i hans *Auschwitz och det moderna samhället* är en annan, nämligen att det var det moderna projektets förnuftsoptimism som stod för den vision som krävdes för att byråkratin skulle sätta igång Förintelsen: "Byråkratin är i sitt innersta väsen kapabelt till folkmordshandlingar. För att inlåta sig i sådana handlingar behöver den möta en annan av modernitetens uppfinningar: en djärv plan över en bättre, förnuftigare och rationellare samhällsordning – exempelvis ett rasmässigt enhetligt eller klasslöst samhälle [...]"¹⁹. Låt mig vänta en liten stund med att dyka djupare ned i Baumans resonemang om den moderna förnuftsutopismens skuld i Förintelsen och först se vad han har att säga om byråkratin, i den weberianska traditionen själva emblemet för moderniteten. Modern byråkrati, hävdar Bauman, innebär att ett moraliskt ansvar ersätts av ett tekniskt²⁰. Genom den långtgående arbetsdelningen, där varje tjänsteman har en liten specialkompetens, försvinner överblicken och själva ändamålet med den byråkratiska uppgiften ur synfältet. Den enskilde byråkrattens ansvar blir i stället att så effektivt som möjligt sköta sin specifika arbetsuppgift. Den föreliggande tekniska uppgiften blir ett självändamål. Dessutom blir de människor som behandlas i den byråkratiska processen reducerade till objekt utan unika kvaliteter – de avhumaniseras. Med andra ord finns i det moderna samhället strukturer som genom det instrumentella förnuftet bereder marken för folkmord. Men Bauman går alltså ett steg längre och hävdar (punkt ett ovan): "[...] själva föreställningen om en Endlösung var [i stor utsträckning] ett resultat av den byråkratiska kulturen."²¹ I och för sig var det Hitler som satte upp målet om ett judefritt Tyskland, men idén om *utrotning* skapades av

byråkratin, hävdar han. Först var avsikten att utvisa judarna, eftersom det sågs som ett praktiskt och kostnadseffektivt sätt att uppfylla Führerns mål. Men då det tyska riket expanderade blev det problematiskt. Det judiska reservat som sedan planerades i centrala Polen skulle bli för komplicerat att övervaka. Adolf Eichmann försökte därefter utarbeta en plan för deportering av judarna till Madagaskar (när väl Frankrike besegrats), en plan som visade sig vara svår att genomföra. I takt med krigsframgångarna föddes så tanken på ett judefritt Europa och judarna skulle nu förvisas till avlägsna trakter i Sovjetunionen, som man trodde snart skulle vara kuvat. Men Sovjetunionen visade sig vara starkare än väntat och den 1 oktober 1941 lät Himmler inställa all judisk emigration och i stället valde man en annan lösning: utrotning.²² Bauman sammanfattar:

Den mest förkrossande lärdom som kan dras från analysen av den 'slingrande vägen till Auschwitz' [23] är att *valet av fysisk utrotning som det riktiga medlet för uppgiften att nå målet* Entfernun - i sista hand - *var en produkt av rutinmässiga, byråkratiska förfaringsätt: mål-medel-kalkyl, budget-balansering, sträng regeltillämpning.*²⁴

Byråkratin i Nazityskland skapade alltså Förintelsen, om man får tro Bauman. Judeutrotningen var modern.

Så till själva visionen om det judefria territoriet, en vision som Bauman kallar modern och icke-modern om vartannat. Men huvudsakligen menar han alltså att även den var följden av det moderna projektet. I sin bok *Modernity and Ambivalence* (1991b) går Bauman till angrepp mot upplysningens och det moderna projektets förmenta tendens till hårdför social ingenjörskonst. På postmodernistiskt manér vill han visa hur förnuftskampen för rättvisa och universalism skapade motsatsen: förföljelsen och elimineringen av det som producerades som förnuftets andra. Han börjar i en språkfilosofisk reflektion á la Derrida för att visa hur begreppens påstådda våld mot tingen under moderna omständigheter stegras till strävan efter heltäckande klassifikatoriska nät som inte tål något undanglidande eller ambivalent. Viktigt i sammanhanget är att ambivalensen skapas just av begreppen, vilket i sin tur föder ännu fler begrepp etc i en ond cirkel. Bauman:

Though born of the naming/classifying urge, ambivalence may be fought only with a naming that is yet more exact, and classes that are yet more precisely defined: that is, with such operations as will set still tougher (counter-factual) demands on the discreteness and transparency of the world and thus give yet more occasion for ambiguity.²⁵

På detta sätt skapar kampen mot ambivalens och obestämbaerhet ständigt nya

problem när den försöker lösa de gamla. Denna onda cirkels intensitet varierar enligt Bauman historiskt och med nivån av vetenskaplig och teknisk utveckling. Han hävdar att moderniteten till sitt väsen var²⁶ en långt driven kamp mot ambivalens: ordningen var dess främsta uppgift och hierarkiska dikotomier var dess själva kärna. Det moderna projektet vilade enligt Bauman på att den sociala ordningen för första gången sågs som ett tekniskt problem som måste lösas, i kontrast till det traditionella samhällets förment gudsgivna eller naturliga ordning. Den moderna staten kan i stort förstås utifrån sin klassifikations- eller definitionskraft: "[...]the sovereignty of the modern state is the power to define and to make the definitions stick[...]"²⁷. Men denna ordningsskapande aktivitet producerar alltså ordningens baksida, kaos. Denna ordning bestäms negativt, som avvikelser från normen. Bauman följer också här Derrida, som hävdar att den term som postuleras som positiv och närvarande i själva verket är beroende av sin motsatta term, den term som av den västerländska "närvarometafysiken" ses som sekundär och härledd. Det skapas på så sätt en hierarkisk dualism där den förmodat positiva termen tränger undan den förmodat negativa. Hierarkin beror av makt.²⁸ På motsvarande sätt menar Bauman att kaos trycktes ned i det moderna samhället och att den moderna staten och det moderna medvetandet i själva verket i högsta grad var beroende av det kaos och den obestämbarhet den trängde undan och förföljde – för att överhuvudtaget kunna skapa ordning. Det var också detta som garanterade det moderna projektets dynamik. Genom att sätta upp ordningens omöjliga mål (den absoluta sanningen, den rena konsten, historiens slut o s v) kunde det moderna projektet fortsätta sin rastlösa marsch; genom detta gavs mål och riktning samtidigt som de problem som skulle lösas ständigt reproducerades. Det moderna strävade efter det absoluta och det totala men eftersom det på vägen dit isolerade de problem som skulle lösas så fragmentariserade det också oavbrutet världen: "Opacity emerges at the other end of the struggle for transparency. Confusion is born out of the fight for clarity. Contingency is discovered at the place where fragmentary works of determination meet, clash and intertangle."²⁹

"Främlingen" är Baumans begrepp för de människor som kom i kläm på grund av det moderna samhällets klassifikationsmani. Främlingen är ett undan-
glidande och ambivalent element som varken passar in i vän- eller fiendekategorin, utan som befinner sig på linjen mellan dem. Därför upplevs främlingen som hotande: han/hon ifrågasätter denna enligt Bauman för allt socialt liv elementära distinktion. Bauman säger: "Undecidables brutally expose the artifice, the fragility, the sham of the most vital of separations. They bring the outside into the inside, and poison the comfort of order with suspicion of chaos. This

is exactly what the strangers do.” I det traditionella samhället var främlingen aldrig ett så allvarligt hot, ty detta samhälle utmärktes enligt Bauman av en ”tät socialitet”. Den traditionella världen var generellt sett enbart fylld av vänner och fiender – det fanns lite utrymme för främlingar. De främlingar som verkligen dök upp sögs snabbt upp i vän – eller fiendekategorin. Den moderna nationalstatens universalistiska strävan, som tog sig uttryck i uniformering av stora områden, slog sönder den traditionella assimileringen; de gamla samhörigheterna – förutsättningen för nämnda assimilering – ersattes av en konstruerad och imaginär samhörighet: medborgarskapet, påtvingat från ovan. Detta medförde att nationalstatens primära angreppsmål kom att bli främlingen snarare än fienden, påstår Bauman.³¹

Situationen för sekelskiftets tyska judar³² är det exempel som Bauman prövar sina teoretiska vapen på. Judarna var segregerade också i det traditionella samhället, men moderniteten lade till främlingsskapet. Judarnas kulturella annanhet var inte särskilt hotande i det traditionella samhället, eftersom detta samhälle var segmenterat och det var normalt att segmenten var åtskilda. I en samhällsordning baserad på ständer och kaster var judarna bara ett stånd eller en kast bland andra. Med moderniteten följde en turbulent social mobilitet, inte minst bland judarna, som gjorde att trygga avstånd och strikta åtskillnader försvann. Juden blev hotande. Men varför uppstod detta hot, varför assimilerades inte juden och blev en medborgare bland andra? Jo, en sådan assimilation är enligt Bauman lömsk: ”[...] it renders the strangeness of the stranger yet more obstrusive [...]”³³. Främlingsskapet understryks av assimileringsförsök, ty bara den infödde har privilegiet att *vara* – främlingen måste *bli*. Den inhemska *know how* är så gott som omöjlig att introjicera för främlingen, som ständigt måste reflektera kring den värld han/hon befinner sig i. Detta leder också till att främlingen inte tar saker och ting för givna på samma sätt som de infödda, något som understryker det hotfulla i främlingens uppenbarelse. Dessutom underkänns assimilering nästan alltid av den infödde, menar Bauman vidare: främlingen gör sig till, maskerar sig. (Det vore ju också att underkänna ”vår” gemenskap om den kunde läras in hur lätt som helst av vem som helst.) Med moderniseringen förvandlades alltså judarna till ”smuts” i de förhatliga skarvarna i det förnuftiga samhällsbygget: ”*De [judarna] var dunklet i den värld som kämpade för klarhet, tvetydigheten i den värld som längtade efter visshet.*”³⁴ De moderna idéerna om likhet inför lagen och medborgarskap förvandlade judarnas annanhet och separation till ett tekniskt problem som måste administreras: ”Judarnas avskildhet var inte längre naturlig [...] I stället föreföll den vara hopplöst konstlad och bräcklig. Vad som förr var ett axiom, en tyst accep-

terad förutsättning, blev nu en sanning man måste visa och bevisa [...] En ny *naturenlighet* måste nu *konstrueras* [...]”³⁵ Den religiösa distinktionen räckte p g a sekulariseringen inte längre för att förklara judarnas särart och judendom måste därför ersättas med judiskhet. Rasistisk antisemitism blev det moderna uteslutningsmedlet, säger Bauman, som ser rasismen som en form av modern social ingenjörskonst. På två sätt hävdar han att rasismen var modern: för det första detroniserade upplysningen Gud och satte på hans tron naturen, något som frenologi, fysionomik och rasism blev uttryck för; för det andra skapade upplysningen en tekniskt manipulativ attityd till världen. Trädgårdsskötsel och läkekonst var arketypiska för denna attityd när man ville bygga den nya sköna världen. Hälsa, hygien och normalitet var slagorden. Bauman menar sig i Hitlers språkbruk finna att denna upplysningsattityd var levande i nazisternas raspolitik: judarna jämfördes med baciller, ohyra, virus och i ett brev till Himmler 1942 jämför Hitler kampen mot judeviruset med den kamp som Pasteur fört.³⁶

Vi ser att Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället* ger både en intentionalistisk och en strukturell förklaring till Förintelsen. Å ena sidan säger han att det moderna samhället bara ställde medlen till förfogande för ideologiska mål. Dessa ideologiska mål kallar han dels antimoderna, dels menar han att de följde ur det modernas sociala ingenjörskonst, rasism och utopism. Här är Bauman ambivalent, men läser man boken i ljuset av hans senare *Modernity and Ambivalence* så blir han entydigare: det ökade judehatet ska förstås som en produkt av det moderna projektets klassifikatoriska mani, av dess rationalitet. Å andra sidan (strukturellt) hävdar han att den moderna byråkratins moraliskt blinda målrationalitet skapade judeutrotningen.

En studie som delvis styrker Baumans tes om modernitetens skuld i Förintelsen är Christopher R Brownings *Ordinary Men* (1992), som handlar om hur skrämmande enkelt helt vanliga familjefäder förmåddes att arbeta med judeutrotningen. Han visar hur arbetsdelning och fjärmandet från det konkreta mördandet gjorde att en mindre andel vägrade att delta och när alltså samma slutsats som Bauman når när det gäller specialiseringens moraliskt avtrubbande effekter. Ett annat möjligt modernt drag som Browning pekar på är att beredvilligheten att lyda i ganska stor utsträckning kan ha styrts av karriärförhoppningar. En stor andel av den polisbataljon som Browning granskar kom från enkla arbetarklassförhållanden och viljan att lyda var sannolikt avhängig en önskan om att få stanna inom polisen.³⁷ De moderna drag i Förintelsen som Browning pekar ut är alltså specialisering och arbetsdelning, meritokrati och möjligheten till socialt avancemang. Nu lägger han inte entydigt skulden på

moderniteten, utan framhåller minst lika mycket de speciella historiska omständigheterna, Tysklands *Sonderweg*, till att det gick som det gick³⁸.

Nazismens antimodernism?

Bauman hävdar alltså dels att nazisternas visionärer var romantiskt antimoderna och dels att de var upplysningsmässiga. I slutändan lägger han emfasen vid det sistnämnda: det var drömmen om ett rationellt ordnat samhälle utan pluralism och mångtydighet som ledde till målet om judeutrotningen. Frågan om det moderna projektet verkligen kan beskrivas som en entydig strävan efter total ordning och kontroll lämnar jag till den avslutande diskussionen; nu vill jag ifrågasätta om nazistvisionärerna var så i linje med upplysningen som Bauman hävdar. Detta ska jag göra genom att peka på deras avhängighet av den radikalt upplysningsfientliga *völkische* rörelsen, men också genom att understryka nazionalismens beroende av romantikern Johann Gottfried von Herders begrepp om *Volksgeist*.

Nazisternas främste ideolog var Alfred Rosenberg (1893-1946)³⁹ och han erkänner bara Richard Wagner, Friedrich Nietzsche, Paul de Lagarde och Houston Stewart Chamberlain som nationalsocialismens anfäder⁴⁰. I verkligheten var de ideologiska förelöparna många fler och uppvisar en ganska stor spännvidd: de var alltifrån professorer till ockulta profeter. Att utreda hela den *völkische* rörelsen och dess inflytande på NSDAP låter sig inte göras här, utan jag måste nöja mig med att hänvisa till George Mosses *The Crisis of German Ideology* (1966) och Nicholas Goodrick-Clarke's *The Occult Roots of Nazism* (1992). Ingen av de fyra föregångare som Rosenberg nämner kan kallas för upplysningsförespråkare. Nietzsche är den mest motsägelsefulla av dem och hos honom kan man finna såväl vetenskapsoptimistisk retorik som förnuftskritik på livsfilosofiska grundvalar. Sammantaget måste man påstå att det var antihumanisten och förnuftskritikern Nietzsche som var den som gick till eftervärlden och i nazisternas händer lades till detta antisemitism och tysknationalism (båda delarna saker som Nietzsche avskydde).⁴¹ Wagner levde ut rollen som det romantiska konstnärsgeniet. Han iscensatte i Bayreuth sina operor som storslagna teutoniska mysterieskådespel och hans målsättning var att andligen förena det tyska Folket⁴² genom sina pangermanska och mytologiskt genomdränkta antisemitiska operor. Hitler gjorde efter sitt maktövertagande Bayreuth till en nationell helgedom.⁴³ Paul de Lagarde, en av den *völkische* rörelsens fäder, var en ledande auktoritet i orientalism, men hans akademiska värv hindrade honom inte från att vara lagd åt mystik och antisemitism. Tvärtom. Han tolkade judarnas särart i religiösa termer: de ansågs vara andligen förtorkade,

då deras levande religiositet hade kvävts under oket av steril dogmatism och stränga lagar. Detta öde hade drabbat även kristendomen, ansåg Lagarde, eftersom Paulus hade kringkurit den ursprungliga och rena kristendomen med den hebreiska lagen (en central tanke för de flesta kristendomskritiker och -reformatorer i den *völkische* rörelsen). Materialism och judendom måste därför bekämpas, så att den tyska nationens levande andliga enhet kunde uppnås. Men vägen dit måste passera en slutgiltig strid mellan det judiska och det sant tyska. Om en viss ambivalens kan utläsas hos Lagarde i judefrågan, så beror det inte på någon humanism, utan på bristen på rasteori (som spreds på allvar först på 1870-talet, då Lagardes världsåskådning redan var färdigformulerad). Efterhand blev Lagarde alltmer antisemitisk och han slutar i att uppmana till utrotningen av judarna, som jämförs med baciller.⁴⁴ Chamberlain, slutligen, var den rasteoretiker som var viktigast för nazismen. Inte heller denne kan sägas stå i linje med upplysningen eller vetenskapligheten, och ett tvivlets skugga kastas därmed på Baumans påstående att rasteorin är ett tecken på nazismens och judeutrotningens moderna karaktär. Chamberlain blandade friskt (förment) vetenskap och mystik, men det var mystiken som drog det längsta strået. Utifrån en säregen tolkning av Kant menade han att man genom en rasspecifikt tysk mystisk intuition kan nå tinget i sig. Å ena sidan, sade Chamberlain, finns det en germansk vetenskap som med största exakthet kan beskriva den empiriska världen; å andra sidan – och mer centralt – finns det en germansk religiositet som har förmågan att nå tingens essens. Genom mystisk intuition kan tysken komma i samklang med sin inre rasmässiga natur, med sitt Folk och med hela kosmos. Därigenom kan tyskarna få den kraft som de behöver för att fortsätta den eviga manikeistiska kampen mot den andra viktiga rasen, judarna (kampen mellan dessa två raser har bestämt hela världshistorien, enligt Chamberlain). Judarna upprätthåller sin rasrenhet genom en omänsklig yttre lag, medan tyskarna är rasrena i kraft av sin inre andlighet. Juderasen kämpar för makt genom osköna mekanistiska planer (i enlighet med lagens externa karaktär) och det gäller för germanerna att se detta och vägra ha med materialismen att göra. Chamberlain var, trots tonvikten vid ariernas inre andlighet och föraktet för judarnas materialism, inte vetenskaps- och teknikfientlig på något absolut sätt, utan ville – på ”reaktionärt modernistiskt” manér⁴⁵ – att vetenskap och teknik skulle ställas i Folkets tjänst, som ett uttryck för rassjälen. Yttervärlden skulle avspegla den inre, precis som fysionomin sades uttrycka individens själ⁴⁶. En andlig revolution, som inte utelöt ett handfast våld mot judarna, skulle omdana nationen och leda till ett framåtriktat återgående till ett pseudo-agrar-samhälle.⁴⁷

Den *völkische* rörelsen var ett nätverk av personliga kontakter och korsvisa publikationer. *Die Sonne*, en tidskrift för ”nordisk världsåskådning”, grundades 1923. Dess skribenter hade olika perspektiv, men delade samma grundläggande *völkische* och rasistiska mål. Bland skribenterna märks nazisternas blivande jordbruksminister, Walther Darré, och rasteoretikern Hans K F Günther.⁴⁸ Den inflytelserike Alfred Schuler spred den *völkische* antisemitismen i München genom offentliga föredrag och sannolikt hörde Hitler honom.⁴⁹ Tarnhari var en annan och märklig figur som spred Guido von Lists⁵⁰ idéer i Tyskland. Han sade sig vara en reinkarnerad ledare av den gamla germanska ätten Völsungen och fick inflytande genom Lists entusiastiska stöd. Hans främste förespråkare i Tyskland kom att bli Dietrich Eckart (1868-1923), Hitlers mentor i nazismens tidiga dagar.⁵¹ En väsentlig del av det direkta ursprunget till NSDAP finns i de grupper som försökte skapa en enad *völkisch* och antisemitisk front före Första Världskriget. Historien om hur NSDAP växte fram ur det *völkische Thule Bund* har berättats förut, så jag återger den inte här⁵². Så småningom övergav emellertid NSDAP den *völkische* rörelsens *bündische* linje till förmån för masspartiets principer och Hitler spyr i *Mein Kampf* galla över alla ineffektiva politiska brödraskap och sekter. Nazisternas senare förbud mot religiösa sekter och motarbetande av diverse *völkische* grupper behöver emellertid inte tolkas som att dessa var ideologiska fiender. Antagonismen kan i stället förklaras med maktkamp och politisk pragmatik: inga skulle få konkurrera med den enda sanna rörelsen. Ideologiskt fanns likheterna dock där, även om nazisternas antikapitalism och fientlighet mot det borgerliga samhället avtog av pragmatiska skäl⁵³. En annan skillnad gentemot den *völkische* rörelsen är att NSDAPs ”tyska revolution” inte fastnade i vag upplevelseorientering och mystik, utan allt kanaliserades in i antisemitismen, varigenom man fick en handfast fiende som stod för all samtidens dekadens (liberalism, socialism, urban kosmopolitism etc, d v s all modern splittring). Denna antisemitism formulerades dock redan av *völkische* grupper: en judisk konspiration låg bakom tyskarnas alla svårigheter.⁵⁴ Även de olika alternativen till lösningen av ”judefrågan” som Bauman tillskriver den moderna byråkratin formulerades av *völkische* tänkare – från deportering till Madagaskar till utrotning⁵⁵. En annan sak som styrker nazismens beroende av *völkisch* och mystisk världsåskådning är vissa ledande nazisters trosföreställningar och personliga kontakter med *völkische* grupper och mystiker⁵⁶. Till exempel hade den ”banala” byråkraten Eichmann som ungdom gått i den rasistiska ungdomsorganisationen *Die Greifen* (Hökarna) under ledning av Ottger Gräff, som (misslyckat) försökte skapa en *völkisch* enhetsfront under egen ledning⁵⁷.

Henry A Turner menar att nazismen måste förstås som radikalt antimodern i linje med den *völkische* agrarromantiken. Hitler hade all makt samlad i sin hand och Turner menar därför att Hitlers egna föreställningar är avgörande då det gäller att bestämma nazismens väsen. Han poängterar Hitlers ogillande av kosmopolitism och urbanitet och menar att dennes föreställning om *Lebensraum* var helt avgörande för Nazitysklands politik. *Lebensraum*-politiken gick ut på att erövra odlingsbar mark, vilket skulle möjliggöra en återgång till ett mytologiskt färgat bondesamhälle. Genom *Lebensraum* skulle beroendet av produktion och export av industriprodukter upphävas och Tyskland skulle kunna kasta av sig den moderna kvarnstenen.⁵⁸

Sekelskiftets nationalism har en viktig grund i Herders begrepp om *Volksgeist*, d v s i tanken att ett folk har en unik essens som det måste uttrycka i sin speciella kultur. Om detta kulturella uttryck förvanskas eller undertrycks, förtvinar också folket. Men även om denna nationalism är modern, så utgör dess upphov och grundtanke en reaktion mot huvudfåran i upplysningstänkandet. Den levande helheten (den hela människan, enheten natur och kultur etc) gick förlorad i upplysningstänkandet, menade Herder och den romantiska expressivismen som följde på honom. Genom det kreativa uttrycket kunde människan nå sitt självförverkligande och försoningen mellan naturen och människorna komma till stånd. Den enskilde har inom sig en idé eller form som han eller hon har att manifesteras uttryckligen. Det samma gäller alltså ett folk.⁵⁹ Detta betyder också att det expressiva folket har en samtidigt bakåtriktad och framåtriktad inställning: det gäller att skåda in i Folksjelen, vilket bäst görs genom att ta fasta på gamla seder och myter (under romantiken ”upptäcks” också en mängd förment urgermanska myter⁶⁰), för att det kollektiva självförverkligandet (i framtiden) ska kunna bli möjligt. Tonvikten vid gamla traditioner och myter har sin udd riktad mot upplysningens vilja till avtraditionalisering och dess syn på myt som lögn. När senare nazisternas förste rustningsminister Fritz Todt hyllade de nya motorvägarna som ett konstnärligt uttryck för den tyska anden så var det just idéer med ursprung i den expressivistiska romantiken som han gav uttryck för, och mindre en upplysningsmässig framstegsoptimism. Nazisternas förhållande till tekniken återkommer jag strax till, men jag bör redan nu tillägga att den romantiskt expressivistiska nationalism som nazisterna gav uttryck för var betydligt mer aggressiv och hård än den ursprungliga romantikens⁶¹. Det var i den *völkische* rörelsen och i nyromantikens som den ursprungliga romantikens spektrum förskjöts till inte bara agrarromantik⁶², utan också till våldskult⁶³.

Pro et contra

Det finns omständigheter som tyder på att det är fel att uppfatta nazismen som entydigt antimodern, vare sig denna antimodernism anses ha sin grund i romantiken eller i den *völkische* rörelsen. (Dessutom är det tvivelaktigt att uppfatta såväl romantiken som den *völkische* rörelsen som helt och hållet antimodern, vilket jag återkommer till nedan.) Studier av Hitlers föreställningar och av de socialpolitiska programmen hos *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) och andra NSDAP-organ visar att målet inte alls var att återupprätta en mytiskt förgången värld av bönder och hantverkare. Snarare befrämjades tekniken i syfte att öka industrialiseringen. Vad Hitlers *Lebensraum*-politik angår så var det inte så mycket en agrarromantisk utopi som drev honom, utan snarare förekomsten av olja, nickel och annan mineral, råvaror som skulle möjliggöra ett stort industriellt kliv framåt.⁶⁴ Inte heller Hitlers mål om ett självförsörjande Tyskland, oberoende av exportindustrin, behöver nödvändigtvis tolkas som som uttryck för antimodern agrarromantik.⁶⁵

Historikern Roger Griffin tillhör dem som anser att det är missvisande att se nazismen som en förlängning av den *völkische* ideologin. Enligt Griffin var nazismen inte antimodern och för att stödja sin tes pekar Griffin på företeelser i Nazityskland som han menar inte kan kallas annat än moderna: *Autobahn*, fyraårsplanen 1935-39, *Amt Schönheit der Arbeits*, organisationerna DAF och *Kraft durch Freude* nämner han som de tydligaste exemplen. Denna framåtriktade nazism övertrumpade enligt Griffin tydligt den romantiska nazismen à la Darrés *Blut und Boden-rörelse*, som han dessutom i sin iver att tolka nazismen som modern menar bör betraktas som en modern folkhälsorörelse. Han varnar också för att betrakta den ökända konstpolitiken som reaktionär. Under regimens tidiga år ville Goebbels nämligen att expressionismen skulle få ett officiellt erkännande som det sanna uttrycket för ariernas kreativa krafter, men Hitlers personliga smak dömde ut den moderna konsten som dekadent och gjorde kitschen allena rådande. Inte heller den kitschiga nazikonsten vill Griffin se som en nostalgisk erinran om en tid som flytt, utan den skulle uttrycka det nya rikets hälsosamma anda.⁶⁶ Griffin ställer sig också på Baumans sida i fråga om Förintelsen: "At the root of the Holocaust was the state-led drive for a fully designed, fully controlled social world."⁶⁷

Talcott Parsons, däremot, ser nazismen som antimodern, både strukturellt och ideologiskt. Han har ägnat flera artiklar åt analysen av fascism och nazism⁶⁸. Frågan han ställer är hur Tyskland kunde komma att avvika från den normala samhällliga evolutionen i västvärlden⁶⁹. Fascistiska rörelser är enligt Parsons en inneboende risk i det moderna samhället⁷⁰, men till skillnad från bl a

Bauman menar han att denna fascistiska potential kräver speciella omständigheter för att aktualiseras. Utvecklingen i Tyskland måste ses som onormal och inte som ett uttryck för moderniseringen *per se*. Den universella moderniseringsprocessen mötte specifika traditionella mönster i Tyskland, vilket banade vägen för nazismen.

Moderniseringsprocessen – industrialiseringen, urbaniseringen, de ekonomiska konjunkturerna, samt den kulturella rationaliseringen⁷¹ – tenderar att skapa tillstånd av anomi, som Parsons definierar som individens otillräckliga integration i stabila institutionella mönster, en integration som behövs för det sociala systemets smidiga funktion och för den personliga stabiliteten⁷². Moderniseringen gjorde att traditionella handlingsorienterade värden blev otillräckliga för den nya situationen, vilket skapade orienteringssvårigheter i hela västerlandet, åtminstone under en övergångsperiod. Detta bildade en grogrund för karismatiska rörelser som fascism och nazism, vilka erbjöd återintegration och mening⁷³. Den psykologiska osäkerhet som produceras av anomi föder ”överdeterminerade” reaktioner (alternativt handlingsförklaming), där vissa fenomen och symboler fylls med överdrivet mycket affektiv energi, antingen det nu är hängivenhet, kärlek eller hat. Rationaliseringsprocessens anomiska följder tenderade att ge upphov till ett dualistiskt mönster av överdeterminerade reaktioner på denna process, säger Parsons, och delar av befolkningen kom att samlas kring motsatta poler: den ”emanciperade” versus den ”traditionella” (eller ”fundamentalistiska”). Den emanciperade reaktionen var att omfatta en överdriven upplysningstro, som huserade rationalistisk utopism och som karikerade kvarlevande traditionella mönster som inskränkta och vidskepliga. Den traditionella reaktionen tenderade, enligt samma överdetermineringslogik, att idealisera traditionella värden och strukturer, samt att svartmåla rationaliseringens bundsförvanter. De motsatta reaktionerna kom att verka ömsesidigt förstärkande, eftersom de kunde ta varandras överdrifter som utgångspunkter för sin kritik.⁷⁴ I Tyskland blev detta dualistiska reaktionsmönster extra skarpt, hävdar Parsons vidare, och pekar på arbetarrörelsens radikala ideologi å den ena sidan och den radikala konservatismen och nazismen å den andra⁷⁵.

En annan följd av människors dåliga institutionella integration som Parsons pekar ut är romantiska tendenser. Det betyder att romantik alltid föds då moderniseringen löper genom en anomisk fas. Den sociala osäkerheten föder orealistiska drömmar om ett idealt liv. I Tyskland kom den romantiska längtan att kanaliseras in i föreställningar om heroism och militär ära, på grund av den auktoritära kulturen. I de anglosaxiska länderna⁷⁶ fanns andra vägar för romantiken att ta: drömmen om individuell framgång och den romantiska kärleken.⁷⁷

Dessa vägar var stängda i Tyskland bland annat på grund av statushierarkins rigida formalism och den patriarkala strukturen. Här kommer vi in på de specifika drag av feodalism, militarism, byråkrati och auktoritär social struktur som präglade Tyskland och som Parsons gör till en plattform för att förstå hur nazismen kunde bli möjlig. Junkerklassen, som bar upp feodalismen och militarismen, spelade en framstående roll i den tyska staten. Byråkratin växte inte fram med industrialiseringen, utan hade sina rötter i de centraliserade monarkierna efter medeltiden. Härigenom fanns också en stark bindning till staten och den byråkratiska kulturen präglades av devot lydnad och rigid regeltillämpning. Tillsammans med den strikt formella statushierarkin i samhället som helhet (som tog sig uttryck i bruket av titlar på i stort sett alla samhällsnivåer), bäddade dessa mönster för en auktoritär och patriarkal kultur med en ideologi av ”preussisk konservatism”.⁷⁸

Rationaliseringsprocessen ledde till att äldre institutionaliserade integrationsmönster, speciellt de traditionella definitionerna av ungdom, könsroller och kvinna, inte längre var funktionella. Den osäkerhet som detta födde ledde till starka romantiska tendenser, särskilt bland medelklassungdom och många kvinnor. Även den lägre medelklassen var dåligt integrerad, i en besvärlig position mellan arbetarklass och etablerad borgarklass, och därigenom ett enkelt byte för romantiska strömningar.⁷⁹ Nazismen mobiliserade denna romantik och inkorporerade den i en överdeterminerad revolt mot moderniseringsprocessen *in toto*, menar Parsons. Ideologiskt klumpade nazismen ihop kapitalism, bolsjevism, internationalism, judar, kvinnofrigörelse etc i en enda karikerad fiendebild. Framför allt juden (den kosmopolitiska, inte den ortodoxe) kom att bli en användbar symbol som kunde tjäna som en länk mellan kapitalism och kommunism, varigenom alla tre kunde avvisas som en enda ”tyskfrämmande” rationalism.⁸⁰

Trots att Parsons är noga med att avgränsa den ”överdeterminerade” nazismen från konservatism i allmänhet, så placerar han den strikt inom den traditionalistiska sfären som mer eller mindre ”nymedeltida”. Framför allt i en artikel, som försöker besvara frågan om Max Weber hade varit nazist om han hade levat⁸¹, understryker han nazistregimens antimoderna karaktär. Han menar att Tyskland skulle komma att regrediera till feodalism om nazisterna fick fortsätta att styra. Till stöd för denna tes anför han att expropriation utgjorde en stor del av partiets inkomster, och att gränsen mellan dessa inkomster och partifunktionärens privata ägande ofta var suddig. Vidare pekar han på partihierarkin, som inte bara genomsytrade områden som i övriga Västerlandet var (relativt) fria från den politiska apparaten (ekonomi, undervisning, kultur i snäv bemär-

kelse), utan som också tenderade att av-rationalisera administrationen, i och med att positionen inom partiet gick före allt annat. En ämbetsman måste lyda en högre partifunktionär även inom sitt eget ansvarsområde. Ras- och partipartikularismen pekade, i kombination med tvånget till lojalitet mot Hitler, i riktningen mot en traditionell organisation av auktoritet, i skarp kontrast till den moderna legalism (rättsstaten) som följde på rationaliseringen av rättssystemet.⁸²

Argumenten som Parsons lägger fram är starka, men han bortser från att nazisterna inte motsatte sig industrialismen, utan tvärtom bejakade den. En annan aspekt som skulle kunna stödja tesen att modernitet åtminstone delvis ingick i det nazistiska projektet är dess beroende av nationalism. Parsons pekar själv på den historiska förbundenheten mellan nationalism och rationalisering, och kanske måste han därmed revidera sin uppfattning om nazismen som ”nymedeltida”? Inte nödvändigtvis, ty, som han också säger, kan nationalismen även utgöra en kanal för antimoderna reaktioner.⁸³ Sten Dahlstedt och Sven-Eric Liedman visar hur nationalismen ändrade karaktär från ca 1800 till ca 1900. Till en början var nationalismen ofta liberalt orienterad och universalistisk i sina anspråk⁸⁴. Stormakterna konkurrerade om att vara den västerländska civilisationens banérförare. Kring 1900 hade nationalismen dock förändrats och kom – ofta uttalat – att vända sig mot urbanitet, upplysningsförnuft och modernitet, för att i stället vända sig till ett mytologiserat folkliv och landskap. Dahlstedt och Liedman skriver: ”Den [nya nationalismen] kopplades till livets estetiska och viljemässiga dimensioner och föreställningarna om att den på något sätt nådde djupare än den begreppsliga kunskapen och förenade sig inte sällan med antiintellektualistiska förhållningssätt.”⁸⁵ Men samtidigt var nationalismen som den kom att se ut vid tiden för första världskriget beroende av modernitet: folkskola och allmän värnplikt var förutsättningarna för att nationalismen kunde bli framgångsrik. Tidigare hade man nämligen identifierat sig med sin konkreta omgivning, inte med den abstrakta entiteten nation.⁸⁶ Det verkar alltså som om sekelskiftesnationalismen innehåller en dubbelhet av modernt och antimodert.

Jag poängterade ovan likheterna mellan Herders expressivism och den nazistiska nationalismen. Nazismens beroende av *völkisch* ideologi har också nämnts. Den romantiska expressivismen bör dock inte⁸⁷, liksom inte heller den *völkische* ideologin *in toto*, betraktas som helt och hållet antimodern. Den ledande *völkische* förläggaren Eugen Diederichs inskräppte kritiskt att ett återvändande till agrarsamhället skulle innebära 20 miljoner tyskars arbetslöshet och nationens ekonomiska ruin⁸⁸. Hos Paul de Lagarde finner vi en idé om att samhället ska vara som det medeltida ståndssamhället, men bara till sin struktur.

I Lagardes samhällsmodell motsvaras medeltidens hantverkare av arbetarklassen.⁸⁹ Såväl romantik som *völkisch* ideologi är i första hand fientligt mot upplysningsprojektets och moderniseringens splittrande effekter, i samhälle och i tänkande – inte mot all modernitet som sådan. Min övertygelse är att nazismen kan förstås på motsvarande sätt. Med andra ord behöver Parsons analys korrigeras och jag tror att man kan använda hans egen distinktion mellan den industriella revolutionen och den demokratiska i det syftet⁹⁰. I de termerna kan det hävdas att nazismen främst reagerade mot den demokratiska revolutionen, men i viss mån bejakade den industriella, även om denna placerades i en generell antirationell ideologi.

Nazismens "reaktionära modernism"

I en artikel med psykologisk utgångspunkt⁹¹ beskriver Parsons den moderna tyska personligheten som dualistisk. Den består av en polaritet av element och är å ena sidan (a) emotionell, idealistisk och romantisk, medan den å den andra är (b) ordningsam, materialistisk, flitig och underkastelsebenägen. På den handlingsmotiverande, sociala nivån var (b) institutionaliserat i det pre-nazistiska Tyskland – i den stikt formella statusskiktningen, i den rigida byråkratin och i den auktoritära kulturen i allmänhet. Den motsatta polen (a), däremot, tillkom bl a som en reaktion mot (b), som en kompensatorisk längtan. Nazisterna lyckades så, enligt Parsons, förena de två polerna genom att kanalisera (a) in i en nationalistisk aggressionspolitik och utnyttja (b) i upprättandet av diktaturen.⁹² Denna syntes skulle, i en något överförd bemärkelse, kunna peka mot nazisternas ideologiska integration av antimodernt och modernt: å ena sidan romantisk *Sehnsucht* och å andra sidan målrationalitet.

För att fånga den speciella inställning till det moderna som präglar den ideologiska tradition som mynnade ut i nazismen har germanisten Richard Herzinger myntat begreppet "deutscher organologischer Übermodernismus", en tradition som började med den tidiga politiska romantiken och Johann Gottlieb Fichtes *Reden an die deutsche Nation* (1809)⁹³. I korthet går denna "organologiska övermodernism" ut på att den västerländska moderniteten (Frankrike och England, men senare också USA) är rationalistiskt ensidig och förkrympt. Mot den västerländska modernitetens (*Zivilisation*) typiska differentiering, utilitarism, analytiska tänkande, demokratisering och liberalism ställs den tyska "motmoderniseringens" (*Kultur*) tonvikt vid organiska sammanhang, livskraft, ande osv. Denna tankefåra radikaliseras under 1800-talet och kulminerar i den "konserverativa revolutionen"⁹⁴ med dess syntes av organiskt liv och teknik (fr a hos Ernst Jünger). Den organologiska övermodernismen måste skiljas från restaura-

tiv konservatism, eftersom den förstnämnda bibehåller den politiska romantikens eskatologiska orientering mot en framtida utopi av nationens återfödelse, där den västerländska modernitetens klyftor och splittringar har övervunnits.⁹⁵

Sociologen Jeffrey Herf försöker med sitt begrepp ”reactionary modernism” fånga samma sak som Herzinger far efter, nämligen den speciella kombination av antimodernism och framtidsinriktning (i form av teknikkult) som ingick i den nazistiska ideologin och politiken. Utan denna märkliga ideologiska syntes, bejakandet av den moderna tekniken och avvisandet av upplysningens idéer och institutioner, hade den tyska katastrofen aldrig ägt rum, menar Herf. Total antimodernism hade gjort Tyskland maktlös.⁹⁶ Inte heller ska man förstå den militärindustriella rustningen och anammandet av modern teknik generellt som en nazistisk eftergift för realpolitiska omständigheter eller som att Hitler var en makthungrig opportunist (som Lukács menar⁹⁷). Hitlers världsåskådning var bestämmande inte bara för den tyska politiken, utan också för honom själv, hävdar Herf. Hans ideologi var fanatisk och relativt koherent och inte någons ställde han sig på teknikfientlighetens sida.⁹⁸ Detta betyder inte att Hitler var i linje med upplysningen, trots att han förde in något som vid första anblicken ser ut som ett slags scientism i nazistideologin. Han skrev bl a att nationalsocialismens primära mål var att konstruera en doktrin som skulle vara en hyllning till förnuftet och vidare skrev han att kyrkorna var dömda att gå under tack vare vetenskapernas framsteg⁹⁹. Med förnuft och vetenskap avsåg han sin vulgära socialdarwinism, en högst ovetenskaplig tro på rasmässiga naturlagar som Folket måste underkasta sig för att bli starkt och framgångsrikt. Hänvisningen till naturens lagar ligger långt ifrån upplysningens dröm om naturkontroll (Bacon) – under hela sin karriär fnös Hitler åt tanken att människan skulle kunna kontrollera naturen. Robert A Pois beskriver Hitlers ”biologism” som en *mystisk* biologism och han säger: ”What Hitler had done was to wed a putatively scientific view of the universe to a form of pantheistic mysticism presumably congruent with adherence to 'natural laws'.”¹⁰⁰ Med andra ord behöver inte, som Bauman tror, nazisternas strödda hänvisningar till naturvetenskap och läkekonst betyda att de omfattade drömmen om ett totalt rationellt genomlyst och ordnat samhälle. Nazisternas visioner innehöll en minst lika stor dos av upplysningsfientlig ideologi och judarna blev Folkets fiender kanske inte främst för att de uppfattades som ”smuts” i det moderna samhällsbygget, utan för att de utpekades som syndabockar för det i det moderna som den nazistiska ideologin inte kunde tåla, nämligen splittringen av samhälle och världsbild.

Låt mig återvända till den ”reaktionära modernismen”. Den föddes bland de tekniska akademikerna i Tyskland runt sekelskiftet och Herf visar¹⁰¹ att

den dominerande idétraditionen bland de tyska ingenjörerna var starkt politiskt ideologisk och att denna ideologi senare visade sig ha stora kontaktytor mot nationalsocialismen. Bilden som Bauman målar upp, att modernt instrumentellt handlande riskerar att göra människor ansvarslösa för allt bortom att fullgöra sin specialiserade uppgift, har inte full bärkraft då det gäller Nazitysklands ingenjörer. Det var knappast det värdeneutrala målrationella handlandet som utmärkte händelseförloppet i Tyskland, utan snarare avsaknaden därav. Att ställa ingenjörerna och ideologerna mot varandra är att underskatta ingenjörernas nazikompatibla ideologi och fungerar faktiskt nazistapologetiskt – naziteknokratens enda skuld blir aningslöshet. Albert Speer, rustningsminister 1942-45, urskuldar sig i sina memoarer med att han bara var en apolitisk teknokrat. Denna Speer-legend har dock vittrat sönder i senare forskning¹⁰² och den weberianska synen på teknokraten som en människa vars enda ideologi är effektivitet och okritisk lydnad är alltså delvis missvisande då det gäller Tredje Riket.

Under weimartiden kom det till stånd en intellektuell *Streit um die Technik*, som handlade om förhållandet mellan teknik och *Kultur*¹⁰³. Första världskriget var på många sätt avgörande för teknikens position i civilisationskritiken och många insåg att drömmen om ett starkt Tyskland knappast var förenlig med antiindustrialism. Det var efter kriget som icke-tekniska intellektuella som Ernst Jünger kom att förena antirationalism, upplysningsfientlighet och romantisk våldskult med teknikkult. Jünger kom att hylla viljan på bekostnad av den ”döda” rationaliteten genom att peka på ”hårdheten” i den tekniska kampen mot naturen¹⁰⁴. Den romantik som de reaktionära modernisterna omfattade var en krigisk och maskulin romantik, inte en feminint sentimental. (Detta återspeglas i Goebbels' ständigt upprepade ord om att Tyskland ska präglas av *stäblernde Romantik*, en romantik av stål¹⁰⁵) Likt modernismen i allmänhet satte man estetiken (en hård, viljeförknippad estetik – t ex hyllades skyttegravarnas form och skönhet) över – den borgerliga – moralen. Tekniken tolkades som en manifestation av denna vilja till brutal skönhet. Genom detta bidrog de reaktionära modernisterna till en nihilistisk och antirationalistisk lovsång till tekniken.¹⁰⁶

Gottfried Feder skilde mellan den judiska ”parasitära” finanserna och det ”kreativa” och produktiva kapitalet¹⁰⁷, en teori som kom att kompletteras med syntesen av teknik och romantik. Epoken av kommersialism och teknikens fångenskap under den judiska andan var över för Tysklands vidkommande. Fienderna var dock fortfarande fångna i judarnas nät och skulle därför hamna på efterkälken i den tekniska utvecklingen. NSDAP hade räddat tekniken från själlösheten, sade Fritz Todt stolt om sina motorvägar, som inte bara var en tek-

nisk triumf utan också ett uttryck för den "tyska essensen". Motorvägsbygget flödade ur en enhetlig *Geist* och var ett konstnärligt projekt som smälte samman med det tyska landskapet.¹⁰⁸ Liknande ord hördes om Volkswagen, flygvapnet och Albert Speers *Amt Schönheit der Arbeit* – alltihop var uttryck för nazistteknik, d v s teknik befriad från judiskt kapital och judisk rationalism. NSDAP hade åstadkommit en syntes av teknik och organisk kultur.¹⁰⁹

Det Herf lär oss är att nazismens kombination av romantiskt reaktionärt språkbruk (Folk, ande, ras, *Blut und Boden*, autencitet etc) och dess delvis moderna praktik (motorvägar, rustning och andra tekniska satsningar) inte är en motsägelse: dess ideologi utgör nämligen en säregen syntes av antimodernism och tekniktro. Man förkastade upplysning och rationalitet, som i *völkisch* anda ansågs vara förtorkat, judiskt och dött. Detta fick konsekvenser även för den tyska teknik man ville föra upp till nya höjder. Herf ger exempel och argumenterar övertygande för att nazisternas antirationalistiska (han skriver "irrationalistiska") ideologi lade hinder i vägen för nyktert målrationalt handlande och tekniska framsteg. Doktrinen om den "ariska fysiken", som skulle ersätta "judisk" fysik, gjorde stor skada på tysk atomforskning. (Nazisternas förkärlek för teknik utsträcktes inte till att omfatta den moderna teknikens förutsättning, naturvetenskapen, som på *völkisch* manér betraktades som livsstympande rationalitet.) Men även på mindre uppenbara sätt hindrades de tekniska framstegen: "The combination of appointments based on ideological rather than scientific and technical criteria with bureaucratic conflicts over jurisdiction hindered technical innovation and research."¹¹⁰ Antalet patent minskade jämfört med Weimarrepublikens sista år och även motorvägarna och de framsteg som brukar förknippas med nazisternas fyra-års plan baserades på forskning från före 1933. Vid krigsutbrottet var Tysklands teknik både kvalitativt och kvantitativt underlägsen dess fienders och själva beslutet om krig trots detta (och fr a vägran att söka fred efter 1941) ser Herf – helt riktigt, enligt min mening – som resultatet av ett ideologiskt förakt för nyktra mål-medel kalkyler.¹¹¹ Nazitysklands självdestruktivitet visar i vilken hög grad som ideologi styrde handlandet. Hitler motiverades inte av opportunist, utan av en vägran att se realiteterna i vitögat. Traditionell preussisk maktpolitik hade varit en bättre väg att skapa ett starkt Tyskland, men Hitlers rasideologiska utopism omöjliggjorde också denna strategi. Undertryckandet av alternativa verklighetsbeskrivningar gjorde att de nationalsocialistiska visionerna blev "absolut sanna", vilket störtade Tyskland i fördärvet.

I Tyskland fanns en stark antirationalistisk tradition som den reaktionära modernismen kunde rida på, en upplysningsfientlighet utan motstycke i övriga

Europa. Dessutom var den tyska moderniseringen unik och ingen lyckosam borgerlig revolution ägde rum: bourgeoisin, den politiska liberalismen och upplysningen förblev svaga¹¹². De feodala strukturerna var varaktiga. Denna kontext banade väg för romantik och reaktionär modernism, som såg till att upplysningens ideal inte fick något stort genomslag i Tyskland, där situationen kring sekelskiftet präglades av den mäktiga jordägaradeln, militärens speciella traditionella maktställning, bristande demokratiska institutioner och traditioner, de patriarkala och auktoritära strukturerna i familj och arbetsliv, medelklassens osäkra position mellan konservativ överklass och en växande organiserad arbetarklass.¹¹³ Den auktoritära politiska kulturen förblev stark och detta gjorde att Weimarrepubliken, demokratisk och icke-auktoritär, kom att uppfattas som illegitim av många. Browning skriver: "Det var just det förhållandet att nazisterna krossade demokratin och återupprättade ett auktoritärt politiskt system, där de gemensamma skyldigheterna var överordnade individens rättigheter, som gav dem legitimitet och popularitet i breda folklager."¹¹⁴ För lite upplysning, inte – som Bauman hävdar – för mycket, gjorde den tyska katastrofen möjlig. Utan upplysningens fria åsiktsutbyte finns ingen möjlighet att pröva ideologiska försanthållanden mot alternativa verklighetsbeskrivningar eller, ytterst sett, mot verkligheten¹¹⁵.

Avslutande diskussion

Avslutningsvis ska jag kritiskt diskutera Baumans analys av Förintelsens förment moderna orsaker. Jag ska också kritisera hans postmodernistiska teoretiska utgångspunkter samt hans syn på det moderna projektet. Härigenom ställer jag mig på upplysningsvännernas sida: Nazityskland och dess folkmord bör inte tolkas som en följd av upplysningsprojekt och modernisering, utan tvärtom som upplysningsprojektets kollaps.

Baumans sammankoppling av Förintelsen med det moderna projektet (eller upplysningsprojektet) sönderfaller i tre delar, delvis motsägelsefulla: a) Den moderna byråkratin skapade målet om judeutrotning i sitt rutinmässiga målrationella förfarande, som det bästa medlet att uppnå målet om ett judefritt territorium; b) den moderna administrationen och tekniken var medlet som infriade det delvis anti- eller förmoderna målet om ett judefritt territorium; c) själva målet om ett judefritt territorium växte fram ur den moderna drömmen om ett rationellt och enhetligt samhälle, en dröm som inte tolererar några tveksamheter. Jag ska bemöta Baumans argument punkt för punkt.

Ad a): Att beskriva Förintelsens idé som en produkt av rent målrationellt förfarande synes mig tvivelaktigt, eftersom det underskattar det faktum att byrå-

kratin inte var vilken modern byråkrati som helst, utan en *nazistisk* byråkrati. Graden av ideologisk övertygelse inom denna är näst intill omöjlig att slå fast, men säkerligen spelade antisemitismen en större roll än vad Bauman menar. Dessutom visar en närmare granskning att såväl deportering (inklusive det något exotiska Madagaskar-projektet) som utrotning var idéer som var i omlopp i den *völkisch*-rasistiska tankevärlden och man skulle i stället kunna teckna händelseförloppet från utvisning till utrotning som förverkligandet av ideologisk vilja under krigets skugga. "Den slutgiltiga lösningen" *kan* ha tillkommit ur värdenutrala och målrationella kalkyler, men den *kan* också vara resultatet av målrationellitet inom ramarna för ett universum av gemensamma värden där utplåningen av den "judiska rasen" stod högt på önskelistan.

Ad b): Jag har föga att invända när Bauman säger att byråkrati och teknik bara var medlen för infriandet av icke-moderna mål (ett påstående som är underordnat i Baumans argumentation och som motsägs av honom själv). Två kommentarer är dock på sin plats. För *det första* är förloppet skisserat på detta vis inte skäl nog för att hävda att Förintelsen hade moderna orsaker. Om en galning använder sin bil för att köra över små barn så skyller man väl inte gärningen på bilen? Nå, jag vill inte förringa det problem som Bauman trots allt pekar på, nämligen farorna som är inneboende i en byråkrati. Browning visar också hur arbetsdelning och specialisering ledde till att folkmordet var lättare att genomföra för de inblandade. Hjärtlöshet är en möjlig bieffekt av värdenutral byråkrati. För *det andra* visar Herf hur det tekniska handlandet i Nazityskland inte var så värden neutralt och styrt av effektivitetskriterier som Bauman tror. Åtminstone på ett viktigt instrumentellt område – teknologins – ingick ideologiska beståndsdelar till den grad att det nyktra målrationella handlandet blev hämmat. Parsons visar dessutom att byråkratin avrationaliserades genom att underställas partihierarkin.

Ad c): Baumans bild av hur Nazityskland var ett försök att förverkliga en utopi av upplysningssnitt, nämligen drömmen om det rationellt ordnade (rasmässigt) enhetliga samhället, stöter på motstånd i det faktum att nazistideologin var uttalat upplysningsfientlig och antirationell. Inte heller den nazistiska rasismen hade på något entydigt sätt sina rötter i upplysningen och vetenskapen, utan i minst lika hög grad i upplysningsfientligt tänkande. Parsons visar, liksom Mosse, hur juden kom att utpekas som en samlingssymbol för det man ogillade i moderniseringsprocessen. Om den faktiska nazistiska politiken styrdes av *völkisch*-romantisk ideologi kan diskuteras, men det kan inte förnekas att vanliga temata i den *völkische* ideologin – inte minst dess antisemitism – lade grunden för den nazistiska ideologin, d v s skapade de *visioner* som ledde fram till det

praktiska målet om ett judefritt territorium.

Baumans teoretiska förtecken är postmodernistiska, vilket ligger till grund både för hans analys av ”främlingen” (juden) som ”smuts” i det moderna samhällsbygget och för hans uppfattning om det moderna projektet som ett monolitiskt företag som syftar till enhetlighet och absolut ordning. Den förnufts och upplysningens ”dialektik” som postmodernismen formulerar och som Bauman tillämpar på judeförföljelsen är suggestiv. Den är dock djupt problematisk. Som generell begreppslig dialektik är den naturligtvis ohållbar, eftersom begreppens innehåll urholkas så mycket att ett orwellskt nyspråk står för dörren. Ja, begreppet förnuft implicerar förekomsten av sin motsats, liksom ”ordning” implicerar ”kaos”. Men betyder det verkligen att de binära oppositionerna innehåller element av varandra till den grad att gränsen mellan dem blir suddig? Då blir också ”krig är fred” en rimlig utsaga, eftersom begreppet ”krig” är beroende av begreppet ”fred”. Anledningen till denna lapsus i det postmodernistiska tänkandet är det ensidiga betonandet av skillnaden mellan tecken som det som ger tecknet dess identitet. För att det ena ska kunna skiljas från det andra krävs att det ena har positiva egenskaper som skiljer sig från det andras positiva egenskaper. Begreppet ”hund” måste förvisso skiljas från begreppet ”katt” för att vara ”hund”, men blir inte ”hund” enbart i kraft av att vara ”icke-katt”. Något som definieras uteslutande *via negativa* blir substans- och egenskapslöst och upphör ytterst att finnas till som objekt för kunskap. Alltså återstår för den postmodernistiska dialektikern ett mer empiriskt förfarande, där han/hon pekar ut de speciella fall då en dylik dialektik verkligen går att urskilja. Bauman försöker göra det då han vill visa hur upplysningens strävan efter en rationellt genomlyst värld skapar skuggor – ordningen producerar oavbrutet kaos, som i sin tur inbjuder till mer ordning. Av historiska skäl blev judarna ”kaos” och måste därför elimineras. Men, vilket påvisandet av nazismens beroende av *völkisch* ideologi och romantik har visat, är detta en tveksam bild av den nazistiska visionen. Dessutom är Baumans postmodernistiska syn på modernisering och upplysning som en strävan efter det totala och absoluta tvivelaktig.

I sin skildring av moderniteten understryker Bauman hur avtraditionalisering och sekularisering skapade ett slags den sociala ordningens vakuum, som det moderna projektets dirigenter försökte fylla med instrumentella konstruktioner. Med hjälp av social ingenjörskonst skulle befolkningen manipuleras och kontrolleras, fås att passa in i det moderna samhälle där en ”ny naturenlighet” konstruerades. Detta är dock en skev bild av det moderna, en ensidig beskrivning som tar avstamp i vissa upplysningsfilosofers närmast religiösa övertro på förnuft och framsteg (t ex Condorcet), medan andra upplysningstänkare negligeras¹¹⁶. Mer

generellt uttryckt förbiser denna postmodernistiska schablonbild av modernitet och upplysning framväxten av den demokratiska rättsstaten¹¹⁷. En mer fullständig bild av upplysningsprojektet talar, i linje med Habermas, om strävan efter en dubbel befrielse (där de två elementen förvisso kan stå i ett spänningsfyllt förhållande till varandra): å ena sidan Bacons upplysning i form av frigörelse från naturen genom det instrumentella handlandet och å andra sidan Kants upplysning i form av befrielse från mänskligt herravälde genom det fria rationella samtalet¹¹⁸. Uttryckt i de termerna, vände sig nationalsocialismen främst mot upplysningens kantianska ben, medan man däremot partiellt bejakade naturbehärsningen, som dock integrerades i en antirationalistisk ideologi. Den märkliga inkorporeringen av den moderna tekniken och den estetiska modernismens prioritering av skönhet över moral i en generellt antimodern världsåskådning har fått forskare att mynta begrepp som ”reaktionär modernism” eller ”organologisk övermodernism”, bra begreppsbildningar som, utan att förneka de inslag som otvivelaktigt var av modern karaktär, sätter fingret på nazistideologins längtan efter infriandet av en total världsåskådning av förmodernt slag¹¹⁹. Likt romantikerna ogillade nazisterna splittringen av tänkande och samhälle och dess huvuddrag var en vilja till avdifferentiering. Inom tänkandet återinförde man en Absolut Sanning, den germanska rasens överlägsenhet, och inom samhället återinförde man en likaledes Absolut instans, Führern.

Filosofen Martin Seel karakteriserar det moderna med följande ord: ”Förlorad är varje vittomfattande traditionell auktoritet, förlorad är en enhetlig världsbild, förlorad är en transcendent menings förbindlighet.”¹²⁰ Om denna förlust accepteras, d v s om moderniteten bejakas, betyder det att samhället har att hämta sin normativitet ur sig självt genom fri politisk viljebildning. Detta skedde ej i Hitlertyskland, där normativiteten förlades i en okritiserbar ideologisk instans – en ny helighet instiftades. Det moderna projektet kollapsade.

Fotnoter

¹ Bauman, 1991a och 1991b.

² Michael Prinz, 1994 s 338.

³ Herf och Mosse använder termen "irrationell". Jag tycker att "antirationell" är bättre när det gäller nazistideologi som i mycket var just uttalat upplysnings- och rationalitetsfientlig.

⁴ Mosse, 1966.

⁵ Prinz, 1994 s 353-354.

⁶ Lars O Ericsson i DN 4 maj 1998 får stå som ett exempel på striden mellan modernister och postmodernister i frågan om Auschwitz: "I koncentrerad konstnärlig gestalt innehåller detta verk [utställning av Cecilia Heisser på Galleri Larsen] en förnufts kritik som förtjänar att tas på djupaste allvar. Icke minst i dag, när upplysningstraditionens okritiska försvarare, nu senast Ulf Ofverberg (DN 27/4), börjat insinuera att postmodernismens slutstation heter Auschwitz. För om Auschwitz bör förknippas med någonting, så är det med en upplysningsrationalism som löpt amok, och inte med postmodernismens uppgörelse med det moderna projektets förnuftsdyrkan."

⁷ Mikael Carleheden (1996 s 153-157) använder sig av begreppsparet det "klassiskt moderna" och det "andra moderna" för att skilja på upplysning i Condorcets teknokratiska bemärkelse och den upplysning som i stället för ett monolitiskt förnuftsbegrepp sätter det rationella och demokratiska samtalet. Det "andra moderna" är också en modernitet som bär på sin egen kritiska självreflexion (sedan Hegel).

⁸ Jag utgår där främst från George L Mosse (1966) och Nicholas Goodrick-Clarke (1992).

⁹ Horkheimer och Adorno, 1981 s 17. Det är deras svepande analys av det naturbehärskande förnufts barbariska konsekvenser som föregick postmodernismens förnufts kritik. Den andra aspekten av Horkheimer och Adornos bok, de marxistiska analyserna, delas generellt inte av postmodernisterna, vilka menar att marxismen är en variant av det "herretänkande" eller de "Stora Berättelser" som upplysningen framfödde.

¹⁰ Horkheimer och Adorno, 1981. För deras analys av nazismens antisemitism se fr a aa s 197-240.

¹¹ Horkheimer och Adorno vilar i sin uppfattning om magi på James G Frazer och E B Tylor, som ser magi som en primitiv teknologi sprunget ur en rädsla för naturen. Jag har kritiserat denna magiuppfattning annorstädes (Schmitz, 1998 s 41-45).

¹² Moderniseringen under kapitalismen behöver inte leda till fascism, enligt Horkheimer och Adorno, utan kan också leda till den senkapitalism som utmärks av kulturindustrin. Denna samhällsform (USA) är dock fascismens ekvivalent, om än "mjukare". Se Horkheimer och Adorno, 1981 s 143-195.

¹³ Aa s 11. Utifrån detta kan man rätteligen hävda att Horkheimer och Adorno aldrig avvisade det moderna projektet, utan ingick i det som en del av dess kritiska självreflektion. Emellertid finns det i *Upplysningens dialektik* tendenser till en totaliserande förnufts kritik. Författarna är ambivalenta.

¹⁴ Derrida, 1976 s 18, 47.

¹⁵ Foucault, 1986.

¹⁶ Bauman, 1991a s 147.

¹⁷ Aa s 93. Som sådana nazivisionärer nämner Bauman Adolf Stöcker, Dietrich Eckart, Alfred Rosenberg, Georg Strasser och Joseph Goebbels. Listan skulle dock kunna göras längre.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Aa s 148.

²⁰ Bauman vilar i sin moralsyn explicit och tungt på Emmanuel Levinas' filosofi.

²¹ Bauman, 1991a s 36.

²² Aa s 37-38.

²³ Bauman drar denna slutsats utifrån Karl A Schleuners *The Twisted Road to Auschwitz* (1970).

²⁴ Bauman, 1991a s 38-39

²⁵ Bauman, 1991b s 3.

²⁶ Att Bauman talar om moderniteten i imperfektum beror på att han menar att det moderna samhället nu har gått in i ett nytt stadium, det postmoderna. Inte så att de moderna dragen helt har försvunnit – de lever vidare parallellt med de postmoderna men spelar så att säga i division två. Se Bauman, 1992 s 23-24.

²⁷ Bauman, 1991b s 8.

²⁸ Jfr Derrida, 1982 s 3-7.

²⁹ Bauman, 1991b s 13.

³⁰ Aa s 56.

³¹ Aa s 61-64.

³² "Tysk" och "Tyskland" ska här förstås i vid bemärkelse som inkluderandes större delen av Centraleuropa, där det tyska språket och den tyska kulturen dominerade.

³³ Bauman, 1991b s 80.

³⁴ Bauman, 1991a s 86.

³⁵ Aa s 88.

³⁶ Aa s 102-105.

³⁷ Browning, 1998 s 176-177, 183-184, 190.

- 38 Jfr nedan.
- 39 Rosenberg blev ledare för NSDAPs "andliga och världsåskådningsmässiga skolning och fostran" 1934. Se Webb, 1991 s 314.
- 40 Jfr Lukács, 1985 s 268.
- 41 För en bra redogörelse för Nietzsches ideologiska inflytande på både nazismen och helt andra rörelser och strömningar i Tyskland, se Aschheims *The Nietzschean Legacy* (1992).
- 42 Jag skriver "Folk" med stor begynnelsebokstav för att indikera att det är det tyska "Volk" som avses, ett begrepp som från åtminstone mitten av 1800-talet och till Andra Världskrigets slut är fyllt av politiska och metafysiska innebörder.
- 43 Noll, 1996 s 72-73. Se även Grimm och Hermand (red), 1993.
- 44 Mosse, 1966 s 31-39.
- 45 Om "reaktionär modernism", se nedan.
- 46 Den romantiska idén om en korrespondens mellan den inre och den yttre världen var ett ämne för flera "vetenskapliga" projekt i början av seklet. Ett ex är Dr Burger-Villingens "plastometer", ett redskap som genom att mäta en människas ansikte sades kunna kartlägga hennes själ. Mosse, 1966 s 95.
- 47 Lukács, 1985 s 259, 262; Mosse, 1966 s 94-97.
- 48 Mosse, 1966 s 78.
- 49 Aa s 75-76.
- 50 Guido von List (1848-1919) var en viktig *völkisch* mystiker och antisemitisk pangermanist bosatt i Wien. Hans lära, den så kallade ariosofin, radikaliserades och spreds än mer av hans lärjunge Jörg Lanz von Liebenfels (1874-1954). Slående likheter mellan ariosofiska idéer och företeelser i Nazityskland har fått forskare att spekulera om huruvida Hitler läste Liebenfels tidskrift, *Ostara - Zeitschrift für Blonde*, men inga definitiva bevis har kunnat läggas fram. Goodrick-Clarke, 1992 s 63-64, 97.
- 51 Aa s 76-77.
- 52 Se Goodrick-Clarke, 1992 och Mosse, 1966.
- 53 Mosse, 1966 s 300, 309. Se även Herf, 1984 s 191.
- 54 Mosse, 1966 s 279, 292, 298, 310, 317; Webb, 1991 s 213-218, 238-242, 244-245, 247-257, 260, 294.
- 55 Deportering av judar till Madaskar föreslogs av Jörg Lanz von Liebenfels. Goodrick-Clarke, 1992 s 97.
- 56 Se fr a Goodrick-Clarke, 1992, men också Mosse, 1966.
- 57 Mosse, 1966 s 225-226.
- 58 Turner, 1975 s 119-122.
- 59 Taylor, 1991 s 9-11.
- 60 Arvidsson, 1998 s 128-129.
- 61 Herf, 1984 s 30.
- 62 Aa s 13-15.
- 63 Viktig i detta sammanhang, både som exempel och som verkningshistoria, är Herman Löns' *Der Wehrwolf* (1910), den mest berömda av de tyska bonderomanerna. I denna nådde den *völkische* agrarromantiska våldskulten sin kulmen. Se Mosse, 1966 s 25-26.
- 64 Smelser, 1994 s 71-92.
- 65 Prinz, 1994 s 351.
- 66 Griffin, 1994 s 14-15.
- 67 Aa s 16.
- 68 Jag utgår i första hand från två artiklar, "Sociological aspects of fascist movements" (1942) och "Democracy and social structure in pre-nazi Germany" ([1942] 1969a). Den sistnämnda kallas av författaren i ett förord den mest innehållsrika och fokuserade han skrivit i ämnet (Parsons, 1969 s 61).
- 69 Parsons, 1969 s 60.
- 70 Parsons, 1942 s 138.
- 71 Då det gäller kulturens rationalisering, understryker Parsons (1969a s 77) sekulariseringen, uppluckringen av traditionell moral och den rationella kritiken av traditionella och konservativa symbolsystem överhuvud taget.
- 72 Parsons, 1942 s 138-139.
- 73 Ibid; Parsons, 1969b s 110.
- 74 Parsons, 1942 s 144-145; 1969a s 77-78.
- 75 Parsons, 1969a s 78.
- 76 Parsons funktionalistiska evolutionism tenderar att ställa upp de anglosaxiska länderna (fr a USA) som moderniseringens norm.
- 77 Parsons (1969a s 78-81) menar att den militaristiska romantiken i Tyskland blev den "funktionella motsvarigheten" till den romantiska kärleken och den individuella framgångens romantik i USA och Storbritannien.
- 78 Aa s 67-69.
- 79 Parsons (1942 s 144n) stöder sin analys på uppgifter som pekar på att nazismen fick sitt starkaste stöd från lägre medelklass, ungdomar och kvinnor.

- 80 Aa s 143. Jfr också Parsons, 1969b s 116.
- 81 "Max Weber and the contemporary political crisis" ([1942] 1969b). En fråga som besvaras nekande.
- 82 Parsons, 1969b s 114, 116-119.
- 83 Parsons, 1942 s 145.
- 84 Dahlstedt och Liedman, 1996 s 108.
- 85 Aa s 109.
- 86 Aa s 19-21.
- 87 Jfr Taylor, 1991.
- 88 Mosse, 1966 s 55.
- 89 Aa s 35.
- 90 Det kräver dock att man bortser från hans speciella evolutionära schema (där den brittiska industriella revolutionen och den franska demokratiska når sin fullbordade sammansmältning i USA). Parsons, 1971 s 74.
- 91 "The problem of controlled institutional change" ([1945] 1969c).
- 92 Aa s 134. Se även Parsons, 1969a s 67-72.
- 93 I sin filosofiska gärning stod Fichte långt ifrån Herder och den romantiska expressivismen, men *Reden* präglas av (retoriska?) satser som ligger helt i linje med Herder och hans efterföljare, inte minst genom tonvikten vid det tyska språkets unika karaktär.
- 94 Om den konservativa revolutionen, se *Res Publicas* temanummer om denna (nr 23 1993).
- 95 Se Herzinger, 1995.
- 96 Herf, 1984 s 1.
- 97 Lukács, 1985 s 279.
- 98 Herf, 1984 s 193-194.
- 99 Pois, 1986 s 39.
- 100 Ibid.
- 101 Herfs undersökning av de tyska ingenjörernas ideologi står i tacksamhetsskuld till historikern Karl-Heinz Ludwigs *Technik und Ingenieure in Dritten Reich* (1979).
- 102 Det har t ex visat sig att Speer, när han var rustningsminister, kritiserade de specialister som bara brydde sig om sina egna områden och var blinda för den större helheten. Herf, 1984 s 154.
- 103 Aa s 18.
- 104 Aa s 29.
- 105 Aa s 3.
- 106 Aa s 30, 33.
- 107 Aa s 41. Feder var en ledande naziideolog som officiellt uppskattades av Hitler främst innan NSDAPs nära samarbete med vissa industrimagnater tog sin början.
- 108 Aa s 204.
- 109 Aa s 207.
- 110 Aa s 202.
- 111 Se aa s 203-204.
- 112 Se även Browning, 1998 s 209-210.
- 113 Prinz, 1994 s 353-354.
- 114 Browning, 1998 s 234.
- 115 Jfr den popperianska vetenskapsteorin, som (allmänt talat) ser ett fritt kritiskt samtal inom forskarsamhället som en grundval för kunskap.
- 116 Sven-Eric Liedman (1997 s 25) argumenterar för att det moderna projektets tillskyndare (Habermas) och dess motståndare (Lyotard) utgår från olika upplysningstänkare (Kant resp Condorcet).
- 117 Jfr Carleheden, 1996 s 182.
- 118 I *Erkenntnis und Interesse* [1968] artikulerar Habermas denna dubbelhet som antropologiska kunskapsintressen: ett instrumentellt intresse av naturbehärskning å ena sidan och ett kommunikativt intresse av förståelse å den andra. Habermas, 1978 s 194. I TKH är detta omformulerat till två typer av handlande, ett icke-socialt subjekt-objekt handlande, och ett socialt intersubjektivt handlande (då det instrumentella subjekt-objekt handlandet överförs till en social situation får vi vad Habermas kallar ett strategiskt handlande, där det ena subjektet objektiveras). Habermas, 1984 s 285.
- 119 Habermas (1998 s 326-330) understryker hur det moderna projektet är avhängigt utdifferieringen av rent förnuft, praktiskt förnuft och estetik ur de traditionella kosmologier där dessa distinktioner inte gjordes. Det sanna, det goda och det sköna strålade i det förmoderna samhället samman i Gud, som garanterade dessa sfärens enhet. I den nazistiska ideologin förenades pånytt dessa sfärer i en totalitet med en ny absolut garant.
- 120 Seel cit i Carleheden, 1996 s 155.

Referenser

- Arvidsson, S. (1998) "Världens bästa myter och sagor. En begreppshistoria.", *Res Publica* 40: 126-147.
- Aschheim, S. (1992) *The Nietzsche Legacy in Germany 1890-1990*. Berkeley: University of California Press.
- Bauman, Z. (1991a) *Auschwitz och det moderna samhället*. Uddevalla: Daidalos.
- Bauman, Z. (1991b) *Modernity and Ambivalence*. Oxford: Polity Press.
- Browning, C. R. (1998) *Helt vanliga män*. Falun: Norstedts.
- Carleheden, M. (1996) *Det andra moderna*. Eslöv: Daidalos.
- Dahlstedt, S. & Liedman, S.-E. (1996) *Nationalismens logik*. Lund: Natur och kultur.
- Derrida, J. (1976) *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Derrida, J. (1982) *Margins of Philosophy*. Brighton: Harvester Press.
- Ericsson, L. O. (1998) "Med oklar lösning.", DN (Kultur) 4 maj.
- Foucault, M. (1986) *Vansinnets historia*. Stockholm: Arkiv förlag.
- Goodrick-Clarke, N. (1992) *The Occult Roots of Nazism*. New York: New York University Press.
- Griffin, R. (1994) "Modernity under the New Order: The Fascist Project for Managing the Future." i serien *Modernity and Post-modernity: Mapping the Terrain*. Politics Department of Oxford Brookes University.
- Grimm, R. & Hermand, J. (red) (1993) *Re-Reading Wagner*. London: University of Winsconsin Press.
- Habermas, J. (1978) *Knowledge and Human Interests*. London: Heinemann.
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action*. Vol 1. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1998) *The Theory of Communicative Action*. Vol 2. Cambridge: Polity Press.
- Herf, J. (1984) *Reactionary Modernism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herzinger, R. (1995) "Conservative revolution and the tradition of political romanticism – continuity and transformation". Uppsats presenterad vid konferensen *Radical Conservatism in Europe – Yesterday, Today, Tomorrow* vid Lunds universitet 8-10 juni 1995.
- Horkheimer, M. & Adorno T. W. (1981) *Upplysningens dialektik*. Malmö: Röda Bokförlaget.
- Liedman, S.-E. (1997) *I Skuggan av framtiden*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Lukács, G. (1985) *Förnuftets banemän*. Lund: Arkiv förlag.
- Mosse, G. L. (1966) *The Crisis of German Ideology*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Noll, R. (1996) *The Jung Cult*. Glasgow: Fontana Press.
- Parsons, T. (1942) "Sociological aspects of fascist movements", *Social Forces* 21: 138-147.
- Parsons, T. (1969a) "Democracy and social structure in pre-nazi Germany" s 65-81 i Parsons, T. (red) *Politics and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Parsons, T. (1969b) "Max Weber and the contemporary political crisis" s 98-124 i Parsons, T. (red) *Politics and Social Structure*. New York: The Free Press.

- Parsons, T. (1969c) "The problem of controlled institutional change" s 125-156 i Parsons, T. (red) *Politics and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Parsons, T. (red) (1969) *Politics and social structure*. New York: The Free Press.
- Pois, R. A. (1986) *National Socialism and the Religion of Nature*. New York: St Martin's Press.
- Prinz, M. (1994) "Nachwort" s 335-361 i 1994 i Prinz, M. & Zitelman, R. (red) *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Prinz, M. & Zitelman, R. (red) (1994) *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Res Publica* 23 (1993) Tema: Konservativ revolution.
- Res Publica* 40 (1998) Tema: New Age/Gnostisk renässans.
- Schmitz, C. (1998) "Byrådirektören bland tomtar och troll" i *Res Publica* 40: 31-52.
- Smelser, R. (1994) "Die Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront" s 71-92 i Prinz, M. & Zitelman, R. (red) *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Taylor, C. (1991) *Hegel och det moderna samhället*. Uddevalla: Röda bokförlaget.
- Turner, H. A. (1975) "Fascism and Modernization" s 117-139 i Turner (red) *Reappraisals of Fascism*. New York: New Viewpoints.
- Turner, H. A. (red) (1975) *Reappraisals of Fascism*. New York: New Viewpoints.
- Webb, J. (1991) *The Occult Establishment*. La Salle: Open Court.
- Zitelman, R. (1994) "Die totalitäre Seite der Moderne" s 1-20 i Prinz, M. & Zitelman, R. (red) *Nationalsozialismus und Modernisierung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Abstract

Two opposite parties in the debate about modernity, the postmodernists and the modernists, share a common concern, Holocaust, which in both cases serves as a reference of almost absolute evil in modern history. Its interpretation, however, varies. Postmodern Zygmunt Bauman, focusing tendencies of repression instead of justice or welfare in the process of modernization, explains Holocaust as a product of modernity.

After accounting for Bauman's position, the *völkisch* and romantic roots of Nazi ideology are reviewed, presenting a different picture. Various interpretations of the relationship of Nazism to modernization are contrasted, ending up in Jeffrey Herf's concept of "reactionary modernism", which underlines the peculiar synthesis of technique-affirmation and romantic anti-modernism in Nazi ideology.

A critique of Bauman's postmodernistic position concludes, inferring that the German disaster was due to "too little" institutionalized Enlightenment.

Modernization meant the loss of a unified worldview and of traditional authority. God was overthrown. To affirm modernity hence means to accept these losses, implicating that society has to find its normativity through processes of free political will-formation. This did not happen in Nazi Germany, where normativity was placed in an ideological sphere characterized by sacredness. Holocaust resulted from the collapse of the project of modernity.

Caj Schmitz in memoriam

Doktoranden Caj Schmitz har omkommit i en drunkningsolycka på Bornholm måndagen den 16 augusti 1999. Vi - kollegor och vänner - sörjer honom djupt och han lämnar ett stort tomrum efter sig. Caj var en mycket god människa och en lysande forskare. Som hans handledare finner jag det extra tragiskt att han aldrig hann fullborda den lysande avhandling om modernitet, new age och fascism som skulle vara färdig under 2001.

Lund den 19 augusti 1999.

Göran Dahl

Barn i klassrum. Kamratstatus, statusfördelning och psykiskt välbefinnande

AV VIVECA ÖSTBERG

Abstract

I fokus för denna studie står sociala relationer i skolklasser och dessas betydelse för barns psykiska välbefinnande. Den aspekt av sociala relationer som studeras är statusförhållandena i skolklassen och både betydelsen av den egna statuspositionen och av statusfördelningen i skolklassen som helhet har analyserats. Antalet barn i studien var 13,932 och antalet klasser 524. Resultaten visar ett tydligt samband på individnivå. Ju högre kamratstatus desto ovanligare med psykisk ohälsa. Detta gäller både då psykisk ohälsa skattats genom lärare och föräldrar, för både pojkar och flickor och oberoende av det antal vänskapsrelationer individen har. Sambandet var också allmänt förekommande inom skolan. Det existerar i alla årskurser, skoltyper och klasstorlekar. En minoritet av skolklasserna hade inte utanförstående barn och i dessa var ohälsa mer sällsynt bland barn i alla statuspositioner. Resultaten visar således att den egna statuspositionen i skolklassen är av betydelse för psykiskt välbefinnande men också att det är viktigt att se klassen som en helhet. Att några barn blir ställda utanför gruppen innebär i första hand problem för de drabbade men verkar även indikera en problematisk situation för övriga gruppmedlemmar.

Introduktion

Att det finns ett samband mellan en individs sociala position och hennes hälsa är ett välkänt fenomen. Speciellt har detta visats vara fallet för olika typer av positioner i samhällsstrukturen. Individer i olika sociala klasser, med olika inkomst- och utbildningsnivåer uppvisar systematiska skillnader i hälsa. Sådana skillnader återfinns i en rad industrialiserade länder och både bland barn och vuxna. Dessutom finns sociala skillnader i en mängd olika typer av dödlighet, fysisk och psykisk sjuklighet (se till exempel Whithead, 1982; Townsend & Davidson, 1982; Fox, 1989).

Viveca Östberg är filosofie doktor i sociologi och arbetar som forskarassistent vid sociologiska institutionen, Stockholms universitet. Hennes forskning rör barns levnadsvillkor och hälsa.

Just det faktum att klasskillnader existerar i olika typer av ohälsa har, för vissa forskare, inneburit en omformulering av forskningsfrågan. Frågan om varför det finns klasskillnader i en viss typ av sjukdom har bytts mot frågan om varför vissa positioner i den sociala strukturen gör individerna sårbara för ohälsa i allmänhet (Macintyre, 1986; Wilkinson, 1996). En av de möjliga förklaringarna, med potentialen att förklara uppkomsten av många olika typer av ohälsa, har att göra med individens sociala relationer - både i termer av individens interpersonella relationer i vardagslivet och av individens erfarenheter av de sociala relationerna i ett samhälle som helhet.

I fokus för denna studie står barn och betydelsen av den sociala positionen i skolklassen för det psykiska välbefinnandet. Hälsoskillnader studeras alltså inte på samhälls nivå utan inom små grupper av personer som är i daglig kontakt med varandra. Hypotesen om de sociala relationernas betydelse förutsätter en erfarenhet i vardagslivet, och ett inflytande på hälsan bör således kunna påvisas där. Förutom individens egen sociala position utgör strukturen hos de sociala relationerna i skolklassen som helhet ett levnadsvillkor för individen och kan ha ett inflytande på hans eller hennes psykiska välbefinnande. Dessa frågor är viktiga ur olika perspektiv. De sociala relationerna i ett sammanhang där barnen vistas en stor del av sin tid är ett betydelsefullt levnadsvillkor i sig och därmed viktigt att studera. Vikten härav understryks då de sätts i relation till barns hälsa. Sociala relationer i barndomen kan också relateras till sociala relationer och hälsa senare i livet och därmed till barns framtidsutsikter.

Sociala relationer och hälsa

Sociala relationer är en vittomfattande beteckning för alla typer av förhållanden mellan människor. När det gäller individens fysiska och psykiska hälsa har många olika aspekter av hennes sociala relationer setts som betydelsefulla (för en översikt se Berkman, 1985). House m fl (1985) skiljer mellan tre olika aspekter som använts inom detta forskningsområde. Begreppsparet social integration respektive social isolering står för existensen av, eller kvantiteten, sociala relationer. Termen socialt nätverk hänför sig till relationernas struktur medan begreppet socialt stöd avser relationernas innehåll. Dessa aspekter hänger förstås ihop. Till exempel så är existensen av sociala relationer en förutsättning för socialt stöd.

Sociala relationer ses ofta som en viktig resurs som skyddar både mot psykisk och fysisk ohälsa. Att de tillskrivs en genomgripande betydelse har bland annat att göra med att de anses påverka en individs generella sårbarhet för ohälsa (Cassel, 1976). Denna påverkan kan ske på olika sätt. Enligt en hypotes har

socialt stöd/social integration en direkt, positiv effekt på hälsa. Just det faktum att individen är en integrerad medlem i ett socialt nätverk, och/eller känner sig förvissad om att hon kommer att få hjälp vid behov, kan leda till en ökad positiv självkänsla och självförtroende. Sociala relationer skulle därför ha betydelse för psykisk hälsa och välbefinnande. Kognitiva processer och psykisk hälsa antas i sin tur ha effekter på hur kroppens neuroendokrina system och immunsystemet fungerar och därigenom påverka fysisk hälsa.

En liknande hypotes har socialt stöd i kombination med stress i fokus. Antonovsky definierar en stressor som "...en livserfarenhet kännetecknad av bristande entydighet, under- eller överbelastning och utan möjlighet till medbestämmande" (Antonovsky, 1991, s. 52). Socialt stöd antas, å andra sidan, innebära en ökad känsla av stabilitet, förutsägbarhet och kontroll. Därmed kan socialt stöd ha betydelse för hälsa beroende på en neutraliserande eller medlande effekt på stress. En individ med socialt stöd antas i mindre grad uppleva olika händelser eller tillstånd som stressfyllda. När en händelse/ett tillstånd definieras som problematiskt så har en person med socialt stöd större möjligheter till framgångsrik problemhantering (Cohen & Syme, 1985). På så sätt kan kedjan mellan stress och ohälsa avbrytas vid olika punkter. Här kan tilläggas att även avsaknad av sociala relationer i sig brukar ses som en källa till stress.

Berkman (1985) urskiljer ytterligare två tänkbara hypoteser när det gäller hur sociala relationer kan påverka hälsa. Enligt den ena hypotesen kan storleken på individens nätverk och de personer det omfattar ha betydelse för möjligheterna till exempelvis materiellt stöd eller bra vård. Den andra hypotesen föreslår att integration bland en grupp människor kan innebära social kontroll eller kamrattryck som formar individens beteenden i gruppens riktning. Effekten på individens hälsa blir då inte nödvändigtvis positiv utan beroende av vilka hälsorelaterade beteenden som gruppen har.

Graden av integration, i betydelsen antalet sociala relationer, har visats samvariera med både psykisk och fysisk ohälsa. Detsamma gäller för socialt stöd (Berkman & Syme, 1979; Cohen & Willis, 1985). Även för barn och ungdomar har olika aspekter av sociala relationer visats vara betydelsefulla. Hansell (1985) har till exempel visat att hög status bland klasskamraterna samvarierar med god fysisk hälsa och allmänt välbefinnande. Svedhem (1994) har visat ett samband mellan att ha fragmenterade nätverk, det vill säga få kontakter mellan de personer som ingår i olika grupper av barnets nätverk, och psykiska besvär. Olika aspekter av sociala relationer kan dock ha olika effekter på hälsan. Det har visats att barn med många vänner som tillhörde olika "klickar" i ett större nätverk, en så kallad överbryggande nätverksposition, tycktes vara utsatta för en

belastning med sämre hälsa som följd (Hansell, 1985). I en undersökning av flickor i de tidiga tonåren var hög status i kamratgruppen förbunden med ogynnsamt hälsobeteende, nämligen rökning (Michell & Amos, 1997). Sociala relationer till kamrater under barndomen tycks också ha långsiktiga konsekvenser. Låg kamratstatus har exempelvis relaterats till behandling av psykiska besvär bland unga vuxna (Roff & Wirth, 1984).

Kamratstatus och socialt samspel i skolklassen

En skolklass kan ses som en kombination av arbets- och kamratgrupp. Den är bestående över tid och ett sammanhang i vilket barnen tillbringar mycket tid i en ålder då relationerna till jämnåriga är viktiga. Samtidigt är grupptillhörigheten påtvingad. Det finns ingen möjlighet att välja bort andra individer och liten möjlighet att själv byta grupp. Gruppens existens över tid är inte beroende av attraktion mellan medlemmarna och för vissa barn kommer det formella medlemskapet att vara parat med informellt utanförskap. Det sociala samspel som äger rum inom skolklassen kan därför betraktas som en högst betydelsefull livssituation ur individens synvinkel.

Inom skolklassen bildas en informell struktur av sociala relationer. En aspekt av denna struktur är kamratstatus, det vill säga individens status bland klasskamraterna i ett visst avseende, till exempel som någon man uppskattar/tycker om. Kamratstatus brukar synliggöras genom att alla barn anonymt får ange vilka andra barn i skolklassen de tycker bäst om. När dessa val sammanställs tenderar resultatet att visa en hierarkisering där barnen är omtyckta i olika grad. Kamratstatus är vanligen positivt snedfördelat (se, till exempel, Moreno, 1953; Stütz, 1985). Ett fåtal individer är mycket populära, de flesta är omtyckta av ett fåtal medan några barn inte får några val överhuvudtaget. Kamratstatus refererar alltså till en rangordning av positioner där individens position är den som hennes klasskamrater tilldelar henne. Den hierarkiska dimensionen är en realitet för elever i det dagliga livet. Det har visats att de beskriver strukturen inom sin kamratgrupp som hierarkisk och att de kan identifiera kamrater i termer av status och popularitet (se Michell & Amos, 1997). Att vara omtyckt är inte det samma som att ha vänner. Vänskap, till skillnad från kamratstatus, baseras på ömsesidiga val.

Individens status hos sina klasskamrater kan ha genomgripande inverkan på individen. Mead (1934) menar att en individs erfarenhet av sig själv delvis formas av de attityder och reaktioner han möter från medlemmarna i de grupper han tillhör. Den formas också av attityderna hos gruppen som helhet. Attityderna inlemmas i individens erfarenhet och blir till attityder som han intar

till sig själv. De bör således vara av betydelse för individens självbild. Kamratstatus visar på viktiga förhållanden för individen som att vara accepterad, uppskattad, föredragen och respekterad. Populära barn har också visats ha bättre självförtroende (Coleman, 1961). Kamratstatus kan även ses i termer av social integration. Erhållandet av många val kan indikera att en individ är en integrerad medlem i skolklassen som helhet. Att vara utan val kan, å andra sidan, spegla isolering. Att överhuvudtaget erhålla några val torde också vara grunden för att socialt stöd kan existera och kamratstatus har visats samvariera med antal vänskapsval (Hansell, 1985; Vandell & Hembree, 1994).

Man kan fråga sig om individer med en låg status i klassrummet istället åtnjuter kompensation i andra miljöer och med andra kamrater. Även om en individ kan ha olika sociala relationer i olika situationer verkar ingen egentlig kompensation för låg status i klassrummet vara för handen. Barn i denna situation har ofta få vänskapsrelationer både på skolgården och på fritiden (Ray, Cohen & Secrist, 1995). Lundqvist och Walch (1989) menar att det är svårt för individen att byta position mellan olika grupper. Detta antas bero på att positionen inkluderar en roll i gruppen som man känner igen och kan känna sig hemma i. Speciellt verkar detta vara fallet för positioner i botten och toppen av rangordningen.

Många olika faktorer är korrelerade med, och kan inverka på, vilken medlem i gruppen som tilldelas en viss position. Kamratstatus är kopplad till skolresultat, mängden socialt aktiv fritid och intresse för fysiska aktiviteter (Stütz, 1985). Kamratstatus är också korrelerad med fysisk attraktivitet, syskonposition, familjeanpassning, social klass och etnicitet (se Miller & Gentry, 1980). Några metoder som barn använder för att uppnå hög status i klickhierarkier har identifierats: för flickor, vänskap med flickor som är populära (Eder, 1985) och, för pojkar, idrottsliga färdigheter och fysisk styrka (Kless, 1992). Många studier har fokuserat individen och hans eller hennes personlighetsegenskaper och/eller avvikande beteende som orsaker till kamratstatus. I synnerhet aggressivt beteende och socialt undandragande har ofta relaterats till kamratstatus (Newcomb, Bukowski & Pattee, 1993). I motsats till en fokusering på individen, understryker Lundqvist och Walch (1989) betydelsen av gruppegenskaper. Det är inte tillräckligt att enbart titta på personliga karakteristika om man vill förstå varför en individ hamnar i en viss position i grupphierarkin. Gruppen som helhet har behov och den kan välja att göra till exempel "bråkstaken" till sin syndabock eller till sin ledare.

Termen social integration har här använts för att beskriva individens situation. Termen används också ofta för att beteckna ett gruppattribut, det vill säga hur väl gruppmedlemmar är förenade till en enhet. Graden av social integration

kan variera mycket mellan skolklasser eftersom gruppen ändå hålls samman av yttre ramar. Men eftersom skolklassen existerar som grupp över tid kan man anta att någon form av integrationsprocess äger rum, och att där finns en gemenskap i vilken man kan eller inte kan delta. Liksom graden av integration kan tänkas variera mellan grupper kan grunden för integration göra det. Lundqvist och Walch (1989) skiljer mellan grupper som ser sig själva främst som arbetsgrupper, och grupper som har en annan uppfattning om vad gruppen är. Arbetsgruppen hålls samman främst av sin arbetsuppgift och sätter arbetet eller aktiviteten före andra uppfattningar om livet i gruppen. Detta innebär att man undviker att tilldela enskilda medlemmar roller som tar fram egenskaper och beteenden hos dem som försvårar arbetet och man väljer konstruktiva ledare. Den andra typen av grupp styrs av andra idéer om vad gruppen är och den gruppstruktur som utvecklas kommer inte att befrämja arbetet. Gruppen kan istället präglas av till exempel rivalitet. Det är främst i den här typen av grupp som "bråkstaken" kommer att utses till syndabock eller ledare. Valet av ledare beror alltså på gruppen som helhet. Ledaren är, i sin tur, viktig för alla gruppmedlemmar eftersom personer med hög status kommunicerar mer med andra, ges mer information och har större möjligheter att påverka andra och relationerna inom gruppen (Israel, 1963). Gruppegenskaper bör därför vara av betydelse för alla medlemmar oavsett deras egen position. De blir även av betydelse för hur fördelningen av kamratstatus kommer att se ut, det vill säga vilka positioner som skapas och vilka barn som tilldelas dessa positioner.

Kamratstatus, psykiskt välbefinnande och dess observerbara tecken

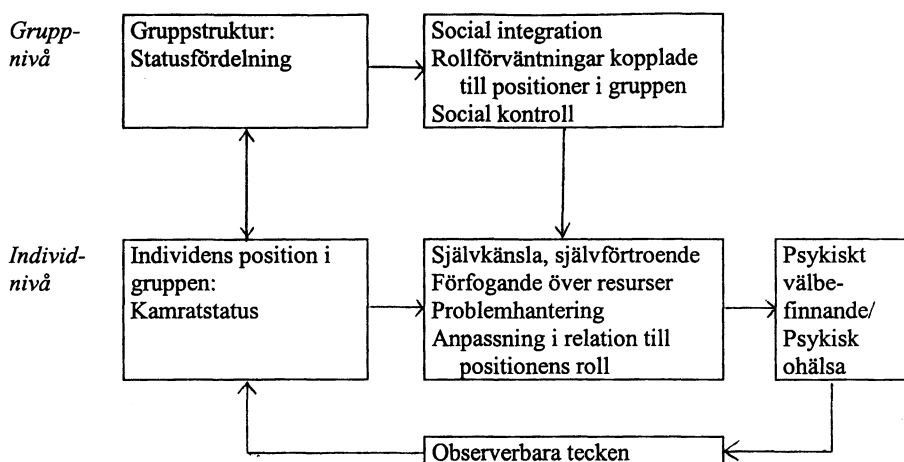
Teoretiskt kan kamratstatus och psykiskt välbefinnande kopplas till varandra på många olika sätt. Detta har också varit fallet inom den empiriska forskningen. Inom den forskning som intresserat sig för frågan om sociala relationer har betydelse för hälsa menar man att så är fallet. Barns kamratstatus bör alltså påverka deras hälsa och psykiska välbefinnande. Annan forskning som intresserar sig för varför individer hamnar där de gör i en gruppstruktur föreslår att barns psykiska hälsa och därtill relaterade symptom, såsom avvikande beteende, påverkar deras kamratstatus. När det gäller psykiatriska störningar hos barn har inte bara avvikande beteende utan få kamratrelationer i sig setts som indikatorer på störning (se, till exempel, Rutter, 1967). De typer av beteenden som ofta fokuseras är att vara aggressiv och socialt tillbakadragen. Sådana beteenden har visats påverka kamratstatus (se, till exempel, Erhardt & Hinshaw, 1994). Det har emellertid också noterats att barns igenkännande och bedömning av dessa beteenden hos ett annat barn beror av det rykte och den kamratstatus barnet i fråga har (Hymel, 1986; Younger, Schneider & Daniels, 1991). Det har

också föreslagits att kamratstatus och beteenden ömsesidigt påverkar varandra (Boivin & Hymel, 1997; Pettit et al., 1996).

Denna studie handlar om psykiskt välbefinnande och det är dess motsats, psykisk ohälsa, som kommer att analyseras. Psykisk ohälsa har då betydelsen att vara nedstämd, orolig, bedrövad eller bekymrad. Här indikerar alltså inte psykisk ohälsa svårare psykiska problem. Vidare så ses psykisk ohälsa som en reaktion på situationen och kan därmed förändras med den. Huvudintresset gäller den kausala riktning där kamratstatus antas påverka psykisk ohälsa. Icke desto mindre kan psykisk ohälsa och dess synliga tecken påverka kamratstatus. Man kan alltså tänka sig att psykisk ohälsa har betydelse för kamratstatus och vice versa. Det mest rimliga grundantagandet torde vara att sociala relationer och psykiskt välbefinnande sammanhänger genom att de påverkar varandra och ingår i en dynamisk process över tid.

I figur 1 åskådliggörs några av de vägar genom vilka kamratstatus och psykisk ohälsa kan påverka varandra. Individens position i gruppen, det vill säga kamratstatus, visar i vilken utsträckning hon är en accepterad och respekterad medlem av gruppen. Detta antas ha en direkt betydelse för individens självkänsla och självförtroende. Individens position i grupphierarkin är också relaterad till vilka resurser som står till hennes förfogande, såsom socialt stöd, information och inflytande. Självkänsla och resurser har, i sin tur, betydelse för möjligheterna till framgångsrik problemlösning. Här antas också en anpassning hos individen äga rum i relation till positionens roll. Huruvida individen anpassar sig eller ej till en förväntad roll kan förstås variera men ett tryck kommer att finnas i den riktningen. Allt detta påverkar individens psykiska välbefinnande. Psykisk hälsa kan, i sin tur, vara synligt för andra genom symptom och tecken såsom att individen verkar avståndstagande, aggressiv, osäker eller otrygg. Sådana tecken påverkar kamraternas värdering av individen och kommer på så sätt att ha betydelse för individens position i gruppen. Här är det också viktigt att se gruppen som ett sammanhang vilket både erbjuder möjligheter och sätter begränsningar. På gruppnivå blir barnens individuella positioner till en statusfördelning som delvis lever sitt eget liv. Denna fördelning påverkas av förändringar i enskilda individers positioner men bildar sammantaget också ramarna för vilka positioner som är möjliga att erhålla i gruppen. Grupper kan vara olika på många sätt som är av betydelse för psykiskt välbefinnande. Grupper utan utanförstående barn kan, till exempel, ses som mer integrerade än andra grupper och det psykiska välbefinnandet kan därför antas vara bättre i sådana grupper.

Figur 1. Hypotetisk modell över sambandet mellan kamratstatus och psykiskt välbefinnande

Dessutom kan den typ av roll en viss position för med sig variera från en grupp till en annan. Individerna socialiseras genom kamrattryck och social kontroll och gruppens syn på vad som ger hög status är viktig för alla gruppmedlemmar.

Studiens syfte

Studiens syfte är att undersöka sambandet mellan barns kamratstatus i skolklassen och psykisk ohälsa, där psykisk ohälsa indikeras genom olika tecken rapporterade av läraren. Barnen som studeras levde i staden Aberdeen i Skottland år 1964 och var då 8–13 år gamla. I vilken utsträckning studiens resultat kan tänkas vara överförbara till dagens samhälle kommer att diskuteras i diskussionsavsnittet. Materialet som används är omfattande och inkluderar mer än 500 skolklasser. Det erbjuder därför en osedvanligt god möjlighet att jämföra grupper av barn.

Den modell som visas i figur 1 illustrerar studiens grundantaganden. Det betyder att sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa delvis antas bero på att det förra påverkar det senare. Det är denna påverkansväg som står i fokus. Att studera fenomenen i termer av en dialektisk process hade varit önskvärt men skulle ha krävt ett datamaterial med upprepad information om både kamratstatus och psykisk hälsa för varje barn. Sådan information fanns ej tillgänglig här.

Frågeställningarna gäller sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa på individnivå i termer av sambandets existens, karaktär och grad av allmängiltighet. Hur ser sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa ut? Existerar det för både pojkar och flickor? Och finns det ett samband även då psykisk ohälsa, för ett delurval, skattas av en förälder vilket betyder en annan observatör, ett annat sammanhang och en senare tidpunkt? Bör sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa tolkas i termer av individens status i gruppen eller handlar det snarare om att personer med hög status även tenderar att ha fler personliga vänskapsrelationer? Hur allmänt förekommande är sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa i skolan, det vill säga existerar det i olika årskurser, i olika typer av skolor och i skolklasser av olika storlek?

På gruppnivå kan statusfördelningen peka på villkor som är av betydelse för psykiskt välbefinnande. I allmänhet tenderar skolklasser att ha både utanförstående barn och barn som är ledare eller favoriter. Här kommer undantag från denna regel att sökas. Finns det skolklasser som inte har några utanförstående och/eller inga favoriter? Om sådana undantag finns kan de användas för att belysa ytterligare en frågeställning: förutom den egna statuspositionen, indikerar statusfördelningen i gruppen som helhet relationer i klassrummet av betydelse för psykisk hälsa? Man kan exempelvis föreställa sig att en skolklass utan utanförstående barn också har en högre grad av social integration. Detta skulle kunna komma alla barn till godo oavsett deras egen statusposition.

Material och metod

Datamaterial

Studien baseras på "The Aberdeen Child Development Survey" – en longitudinell studie som initierades år 1962. Studiepopulationen definierades i december 1962 som de barn som gick i de fem årskurserna 3–7 i primärskolan ('primary school') i Aberdeen i Skottland. Detta betyder att barnen som regel var 7–11 år gamla vid studiens början. Ett mindre antal personer i åldrarna 6 respektive 12 år ingick också eftersom de gick i dessa skolklasser. Det totala antalet barn var ca 14,000. Det primära syftet med den omfattande undersökningen var att kunna studera betydelsen av sociala och biologiska faktorer för lässvårigheter. Ett annat syfte var att studera utveckling och skolresultat för barn med handikapp. (För ytterligare information om studien se Illsley & Wilson, 1981).

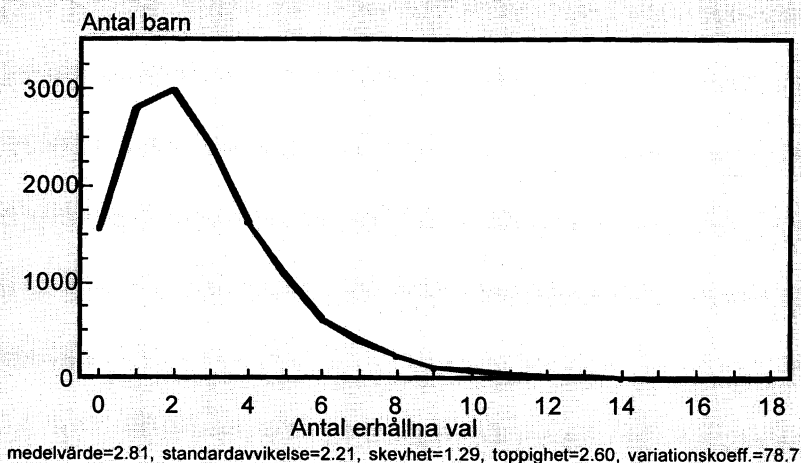
Datainsamlingen gjordes vid olika tidpunkter. Den information som är viktig för föreliggande studie insamlades i mars 1964, det vill säga information om kamratstatus och psykisk ohälsa. Denna insamlingsomgång omfattade alla klasser (utom specialskolor) som innehöll barn från den ursprungliga studien. Huvuddelen av populationen var därmed 8–12 år gamla och hade flyttats upp till

årskurserna 4–7 i primärskolan och den första årskursen i sekundärskolan ('secondary school'). Datamaterialet omfattar den totala skolpopulationen i Aberdeen i dessa årskurser år 1964. Några hade dock, genom bra resultat på kunskapstester, flyttats upp till andra eller tredje årskursen i sekundärskolan. Deras nya klasskamrater inkluderades också i studien. Dessa skolklasser har inkluderats i denna studie. För ett litet antal barn saknas information om kamratstatus. Detta gäller för 227 barn som gick i skolor som inte deltog. Detta betyder att studiepopulationen uppgår till 13,945 barn fördelade på 50 skolor och 524 skolklasser. För ett slumpmässigt urval av barnen insamlades ytterligare information genom en förälder. Under perioden maj 1964 till januari 1966 genomfördes strukturerade intervjuer med en förälder, oftast modern. Urvalsstorleken var 20% och bortfallet uppgick till 10%.

Kamratstatus

Barnens val av kamrater gjordes i klassrummet. De fick en lista över samtliga klasskamrater i alfabetisk ordning och instruktioner av läraren att stryka under namnen på de tre barn i klassen som de tycker bäst om. Ordalydelsen var "which boy or girl in this class you like best". Valen skulle inte rangordnas. Barnen har

Figur 2. Frekvensfördelning för antal erhållna val. n=13945

följt denna instruktion så att endast tre barn har angett färre än tre val. Från denna information har det antal val som varje barn erhållit från sina klasskamrater beräknats. I figur 2 visas fördelningen av barn efter antalet erhållna val.

I tabell 1 visas antalet skolklasser och antalet barn efter skolklassens storlek. Den minsta klassen hade 10 elever medan den största hade 44 elever. Klassens storlek utgör i sig ett förhållande som kan påverka det antal val en individ kan erhålla. Klasstorleken påverkar hur högt det maximala antalet erhållna val kan bli. Av tabellen framgår också att det maximala värdet är lägre i de minsta klasserna. Ett annat förhållande som kan påverka valen är antalet frånvarande barn när informationen samlades in. De barn som var frånvarande har bara kunnat mottaga val men inte kunnat ge några egna val. Dessa uppgår till ca 6%. På så sätt blir givarna av val färre än mottagarna av val. Medelvärde för antalet erhållna val i varje skolklass blir därför som regel lägre än 3, i föreliggande material närmare bestämt 2.81. I den mån antalet frånvarande barn skiljer sig mellan skolklasser kommer det att ha betydelse för kamratstatus. Här kan vi dock konstatera att medelvärdet för antal val inte varierar

Tabell 1. Fördelning av antalet skolklasser, barn och kamratstatus efter klasstorlek.

	<i>Antal barn i skolklassen</i>							Alla
	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	
<i>Skolklasser</i>								
Antal (n)	18	57	119	155	123	46	6	524
Andel (%)	3.4	10.9	22.7	29.6	23.5	8.8	1.1	100.0
<i>Barn</i>								
Antal (n)	236	994	2656	4188	3948	1675	248	13945
Andel (%)	1.7	7.1	19.0	30.0	28.3	12.0	1.8	100.0
<i>Kamratstatus</i>								
Min- och maxvärden för antal erhållna val	0-10	0-11	0-14	0-18	0-17	0-17	0-16	0-18
Medelvärde för antal erhållna val	2.76	2.75	2.83	2.79	2.83	2.83	2.77	2.81
<i>Statuskategorier (%)</i>								
Favorit (7- val)	3.8	3.9	6.5	7.3	6.9	7.0	6.1	6.7
Populär (4-6 val)	27.1	27.6	25.2	22.5	23.1	22.7	23.0	23.6
Accepterad (2-3 val)	38.1	38.4	38.3	38.0	39.1	38.8	42.3	38.6
Perifer (1 val)	19.5	19.3	18.6	20.2	20.7	21.2	17.3	20.0
Utanförstående (0 val)	11.4	10.8	11.4	12.1	10.2	10.3	11.3	11.1

systematiskt med klasstorlek. När det gäller skillnaderna efter klasstorlek i det maximala antalet val kommer problemet att reduceras när antalet val, genom användandet av statuskategorier, begränsas till ett maxvärde på 7 val (se vidare nedan).

För att uttrycka kamratstatus i en skolklass brukar individerna indelas i olika statuskategorier. Det antal val som korresponderar mot en viss kategori har att göra med vad som kan förväntas om valen vore slumpmässigt fördelade. Eftersom varje barn gjorde 3 val är det förväntade värdet 3, eller snarare 2–3 pga att medelvärdet är 2.81 (beroende på frånvaron). Detta utgör en riktlinje för kategoriseringen. Den kategorisering som används här följer den i Stütz (1985) vilken utarbetats just för fallet med tre positiva icke rangordnade val från varje person. Grupperna har dock givits andra beteckningar. Indelningen skapar fem statuskategorier.

Den första kategorin inkluderar gruppmedlemmar som inte erhållit några val och betecknas "Utanförstående". Den grupp barn som fått lika många val som avgetts, det vill säga 2–3 val, betecknas "Accepterad". Den kategori barn som fick 7 eller fler val kallas "Favorit". På vardera sidan om gruppen accepterade bildas också två grupper. Den med endast 1 val kallas "Perifer" och den med 4–6 val kallas "Populär". Dessa statuskategorier, och andelen barn i varje, kan ses i tabell 1. Förutom att andelen favoriter är mindre i de minsta klasserna varierar inte fördelningen av barn i statuskategorier systematiskt med klasstorlek. Det kan noteras att de typer av kategorier som kan urskiljas bestäms av både det antal val som varje barn tillåtit göra och huruvida barnen också ombads ge negativa val (det vill säga, namnge de barn i klassen som de tycker sämst om). I tidigare undersökningar har andra vanligt förekommande kategorier varit negligerade, bortstötta och kontroversiella barn. När det gäller föreliggande studie kan man fråga sig om "Utanförstående" är en rimlig beteckning för den grupp barn som inte erhållit några val. Några av dessa barn skulle sannolikt erhållit val om varje barn fått avge fler än tre val. Men det är också möjligt att detta snarare skulle resulterat i fler erhållna val i högstatusgrupperna. Det sistnämnda får visst stöd i det faktum att andelen utanförstående inte skiljer sig efter klasstorlek. Det vill säga, det är lika vanligt att inte erhålla några val när man är en elev av 40–44 elever som det är när man är en elev av 10–14 elever där sannolikheten att få några val torde vara märkbart större.

En av studiens frågor gäller huruvida sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa beror på det faktum att personer med hög status också tenderar att ha fler vänskapsrelationer. Som en skattning av varje barns antal vänner i skolklassen kommer här antalet ömsesidiga val att användas. Kamratstatus är summan av de ömsesidiga valen (där båda personerna valt varandra) och de ensidiga valen (där ett barn inte valt den person som hon eller han blivit vald av). De ömsesidiga valen torde i högre grad spegla personlig vänskap/stöd än de ensidiga valen. Detta sätt att skatta en persons antal vänner har använts tidigare

(se Vandell & Hembree, 1994). För att utröna om båda typerna av val eller bara de ömsesidiga valen är relaterade till psykisk ohälsa kommer åtskillnad att göras mellan de båda slagen av val i analysen. Eftersom varje barn fick avge 3 val är det högsta möjliga antalet ömsesidiga val 3. Därför har antalet ensidiga val här begränsats till 3.

Psykisk ohälsa

För varje barn i skolklassen fick läraren besvara ett formulär med påståenden om barnet. Formuläret är utformat av Michael Rutter som ett screening-instrument för lindriga psykiatriska störningar hos barn (se Rutter, 1965; 1967). Det består av 26 påståenden gällande symtom på lindriga störningar (se bilaga 1). För vart och ett av påståendena har läraren fått ange huruvida det "stämmer helt", "stämmer delvis" eller "stämmer ej" för barnet i fråga. Formuläret är utformat för att skilja mellan barn som uppvisar störningar och de som inte gör det. Det är också utformat för att skilja mellan två olika typer av störningar, nämligen asociala (eller beteendemässiga) störningar och neurotiska (eller emotionella) störningar. Testet har visat sig ha tillfredsställande reliabilitet vid upprepade mätningar och vid mätningar utförda av olika bedömare. Det har också visats ha diskriminerande förmåga (Rutter, 1967). Skalan i sin helhet är emellertid svår att använda när målsättningen inte är att screena för störningar, utan att studera sambandet mellan sociala faktorer å ena sidan och psykisk hälsa å den andra. Detta beror på att sociala relationer är inbyggda i måttet på störning. En del av påståendena berör relationen mellan barnet och läraren, andra relationen mellan barnet och skolan, och ytterligare andra relationen mellan barnet och dess klasskamrater. En problematisk relation kan tillskrivas barnets psykiska hälsa, men den kan också hänföras till den andra parten i relationen, eller ses som en konsekvens av kombinationen av de två.

Denna studie handlar om psykisk ohälsa i betydelsen att vara nedstämd, orolig, bedrövad eller bekymrad. Tre av frågorna i formuläret kommer att utnyttjas vilka tydligast pekar på ett sådant tillstånd hos barnet, nämligen (påståendena nr. 7, 10 och 17 i bilaga 1):

- Ofta orolig, oroar sig för många saker
- Verkar ofta vara bedrövad, olycklig, gråtfärdig eller bekymrad.
- Tenderar att vara ängslig eller rädd för saker eller nya situationer.

Dessa påståenden kommer att studeras var för sig men också kombineras till ett mått på psykisk ohälsa. I de fall där läraren har svarat att alla tre påståendena gäller (gäller delvis eller gäller helt) kommer detta att tas som indikation på psykisk ohälsa. Enligt detta förfarande uppvisar 3.9% av barnen tecken på psykisk ohälsa.

För ett urval om 20% av barnen genomfördes en intervju med en förälder. Intervjuerna företogs vid olika tidpunkter för olika barn under perioden maj 1964 till januari 1966. Under intervjun ombads föräldern (i de flesta fall modern) att fylla i ett formulär innehållande symptom som indikerar lindriga psykiska störningar, liknande det som läraren besvarat. Här kommer de tre påståenden som presenterats ovan att användas för att definiera psykisk ohälsa, det vill säga psykisk ohälsa i hemmiljön. Enligt föräldrintervjuerna visade 7.5 % av barnen tecken på psykisk ohälsa.

Metod

De frågor som ställdes inledningsvis kommer i huvudsak att besvaras med hjälp av logistisk regressionsanalys. Detta är en lämplig metod då den beroende variabeln är dikotom. Det är inte grad av psykisk ohälsa som studeras utan huruvida en person har psykisk ohälsa eller ej. Hur vanligt det är med psykisk ohälsa i en viss grupp barn mäts i denna typ av analys genom oddset att ha psykisk ohälsa i gruppen. Här är det främst skillnaderna mellan olika grupper av barn som står i fokus och de estimat som visas i tabellerna är oddskvoter, det vill säga oddset att ha psykisk ohälsa i en viss grupp i jämförelse med oddset att ha psykisk ohälsa i en jämförelsegrupp. Oddset i jämförelsegruppen är satt till 1.00. Detta betyder att ett estimat av storleken 1.40 ska förstås som att psykisk ohälsa är 1,4 gånger så vanligt, eller 40% vanligare, i denna grupp än i jämförelsegruppen. När det gäller skillnader efter kamratstatus kommer gruppen ”accepterad” att användas som jämförelsegrupp. Detta är den grupp som erhållit det förväntade antalet val och den är också den största. För andra typer av skillnader har valet av jämförelsegrupp främst styrts av gruppens storlek.

Alla frågor som ska besvaras kan analysmässigt betraktas på liknande sätt. När, förutom kamratstatus, ytterligare faktorer läggs in i den logistiska regressionsanalysen besvaras frågan om dessa faktorer kan förklara eller modifiera sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa. Alla statistiskt signifikanta interaktionseffekter kommer att inkluderas i modellerna.

Antalet barn i studiepopulationen är 13945. Av dessa saknades uppgift om psykisk ohälsa för 13 personer. Antalet barn i analyserna uppgår därför till 13932. För den andra frågeställningen, det vill säga huruvida sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa kan förklaras av antalet ömsesidiga val, blir dock bortfallet högre. När det gäller ömsesidiga val måste de 6.1% av barnen som var frånvarande vid valtillfället exkluderas ur analysen eftersom de inte har någon möjlighet att erhålla ömsesidiga val.

Resultat

Kamratstatus och psykisk ohälsa

När barnen indelats i fem kamratstatuskategorier (se tabell 1) kan ca 11% betecknas som utanförstående i sina skolklasser. Dessa barn har inte blivit valda av något annat barn i klassen som en av dem man tycker bäst om. Gruppen 'perifer' (endast ett erhållet val) inkluderar 20% av barnen. Det vanligaste är dock att man erhållit det förväntade antalet val, ungefär lika många val som man själv givit. I denna kategori, 'accepterad', finns nästan 40% av barnen. Ett mindre antal barn har fått relativt många val, tillräckligt för att betecknas som favoriter. Dessa barn uppgår till 6.7%. Här kan också nämnas att det inte är någon större skillnad mellan pojkar och flickor i kamratstatus men att valen i hög utsträckning sker inom samma kön. Omkring 92% av alla val ägde rum mellan personer av samma kön (data presenteras ej).

I tabell 2 visas andelen barn som visar tecken på psykisk ohälsa och skillnaderna mellan kamratstatusgrupperna i dessa. Det mest vanliga tecknet som rapporterades av läraren var "Ofta orolig, oroar sig för många saker". Detta gällde för 16.8% av alla barn. För 14.4% av barnen höll läraren med om att barnet "Tenderar att vara ängslig eller rädd för saker eller nya situationer". Att barnet "Verkar ofta vara bedrövad, olycklig, gråtfärdig eller bekymrad" gällde för 8% av barnen. Andelen barn för vilka alla tre tecknen ansågs föreligga var 3.9%.

Alla dessa tecken samvarierar tydligt med kamratstatus. Ju högre kamratstatus desto mer ovanliga är tecknen på psykisk ohälsa (se modell 1-3). Att uppvisa alla dessa tecken, det vill säga psykisk ohälsa, var 1.59 gånger vanligare bland utanförstående än bland accepterade barn (modell 4). Pojkar och flickor tycks inte skilja sig åt vad gäller psykisk ohälsa. Det finns inte heller någon statistiskt signifikant interaktionseffekt mellan kön och kamratstatus, vilket visar att sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa existerar både bland pojkar och flickor.

Tabell 2 innehåller också motsvarande analys då psykisk ohälsa skattades genom ett frågeformulär till en förälder (modell 5). Formuläret fylldes i någon gång under perioden maj 1964 till januari 1966. Intervjuerna genomfördes vid olika tidpunkter för olika barn, men detta har ingen betydelse för de resultat som redovisas här. Detsamma gäller för huruvida det var modern eller fadern som fyllde i formuläret (data redovisas ej). Andelen barn som uppvisar psykisk ohälsa är här högre (7.5%). Skillnaderna efter kamratstatus är mindre och det förefaller inte vara någon skillnad mellan barn i en perifer och en accepterad position. Det allmänna mönstret är emellertid att ett samband existerar. Modell 5 visar att barn med hög kamratstatus i mars 1964 i lägra grad uppvisade psykisk ohälsa i familjemiljön två månader senare, eller längre fram i tiden.

Tabell 2. Skillnader i psykisk ohälsa efter kamratstatus. Tecken på psykisk ohälsa rapporterades av läraren i mars 1964 och av en förälder under perioden maj 1964 till januari 1966. Oddskvoter från logistisk regressionsanalys.

	Formulär till lärare mars 1964 n=13932				Formulär till förälder maj 1964–januari 1966 n=2414		
	Barn %	Ofta orolig, oroar sig för många saker	Tendarar att vara ängslig eller rädd för saker eller nya situationer	Verkar ofta vara bedrövad, olycklig, gråtfärdig eller bekymrad	Psykisk ohälsa, alla tecken	Barn %	Psykisk ohälsa, alla tecken
		Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4		Modell 5
<i>Kamratstatus, mars 1964</i>		<i>p<0.001</i>	<i>p<0.001</i>	<i>p<0.001</i>	<i>p<0.001</i>		<i>p<0.05</i>
Favorit (7– val)	6.7	0.67*	0.58*	0.39*	0.33*	7.0	0.33*
Populär (4–6 val)	23.6	0.88*	0.80*	0.67*	0.61*	23.5	0.65*
Accepterad (2–3 val) ^a	38.6	1.00	1.00	1.00	1.00	40.4	1.00
Perifer (1 val)	20.0	1.26*	1.24*	1.50*	1.38*	19.2	0.95
Utanförstående (0 val)	11.1	1.28*	1.36*	2.16*	1.59*	9.9	1.22
<i>Kön</i>		<i>p<0.001</i>	<i>p<0.001</i>	<i>e.s.</i>	<i>e.s.</i>		<i>e.s.</i>
Flicka ^a	48.7	1.00	1.00	1.00	1.00	49.7	1.00
Pojke	51.3	0.85*	0.74*	1.09	0.93	50.3	0.82
<i>Interaktionseffekter</i>		—	—	—	—		—
Prevalens (%)		16.8	14.5	8.0	3.9		7.5

^a referensgrupp, oddskvot=1.00

* gruppens avvikelse från referensgruppen är statistiskt signifikant på 5%-nivån

e.s. = variabeln är ej statistiskt signifikant, $p>0.05$

Så här långt har resultaten visat att det finns ett samband mellan kamratstatus och psykisk ohälsa. Hög kamratstatus innebär dock ofta att personen också har personliga vänner, och i stort antal. I den följande analysen tas frågan upp huruvida kamratstatusens betydelse har sin grund i ett större antal vänskapsrelationer, vilka här likställs med antalet ömsesidiga val.

I tabell 3 analyseras ömsesidiga och ensidiga val separat. Antalet ömsesidiga val samvarierar med psykisk ohälsa (modell 1). Ju större antal ömsesidiga val, desto mer ovanligt är det med psykisk ohälsa. Detta gäller även för de ensidiga valen (modell 2). Modell 3 visar att båda typerna av val är associerade med psykisk ohälsa och oberoende av varandra. Således kan sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa delvis, men inte huvudsakligen, tolkas i termer av att barn med hög status också har fler vänskapsrelationer.

Det samband mellan kamratstatus och psykisk ohälsa som presenterats gäller förhållandet i hela skolpopulationen. Nästa fråga gäller huruvida sambandet kan sägas gälla för skolan i allmänhet eller om det snarare existerar i vissa delar av skolan. I tabell 4 har olika aspekter av skolan inkluderats i regressionsmodellerna.

Tabell 3. Skillnader i psykisk ohälsa efter antalet ömsesidiga och ensidiga val. Oddsquoter från logistisk regressionsanalys. n=13081

	Barn %	Psykisk ohälsa		
		Modell 1	Modell 2	Modell 3
<i>Ömsesidiga val</i>				
		<i>p<0.001</i>		<i>p<0.001</i>
3	15.1	0.57*		0.72
2	29.5	0.75*		0.83
1 ^a	34.5	1.00		1.00
0	20.9	1.38*		1.29*
<i>Ensidiga val</i>				
			<i>p<0.001</i>	<i>p<0.001</i>
3 -	20.6		0.35*	0.39*
2	16.4		0.68*	0.71*
1 ^a	27.7		1.00	1.00
0	35.3		1.18	1.13
<i>Kön</i>				
Flicka ^a	48.7	1.00	1.00	1.00
Pojke	51.3	0.90	0.94	0.92
<i>Interaktionseffekter</i>				
		—	—	—

^a referensgrupp, oddskvot=1.00

* gruppens avvikelser från referensgruppen är statistiskt signifikant på 5%-nivån
e.s. = variabeln är ej statistiskt signifikant, p>0.05

Den första modellen i tabell 4, modell 1, visar det samband som tidigare konstaterats. Modellen inkluderar alltså effekten av kamratstatus och barnets kön på psykisk ohälsa. I modell 2 tas hänsyn till att barnen går i olika årskurser och därmed även att de är olika gamla. I modell 3 inkluderas typ av skola. Majoriteten av barnen, ca 84%, går i områdesskolor, det vill säga "vanliga" skolor som har ett geografiskt definierat upptagningsområde. Andra typer av skolor är här katolska skolor, privatskolor och skolor med inträdesprov. De senare vänder sig till de barn som fått göra, och uppvisat bra resultat, på kunskapstest. I den sista modellen, modell 4, tas hänsyn till skolklassens storlek.

Estimaten i tabell 4 visar att förekomsten av psykisk ohälsa bland barn varierar mellan de här definierade skolaspekterna. Här ligger dock fokus på sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa. Detta samband verkar inte variera i nämnvärd utsträckning mellan skolmiljöerna. Skillnaderna efter kamratstatus består i alla modellerna och inga interaktionseffekter förelåg. Den övergripande bilden tyder alltså på att kamratstatus är relevant för psykisk ohälsa i alla de skolmiljöer som urskiljts här. Sambandet återfinns i olika årskurser. Det existerar också oberoende av skoltyp och klasstorlek.

Tabell 4. Skillnader i psykisk ohälsa efter kamratstatus. Oddskvoter från logistisk regressionsanalys. n=13932

	Barn %	<i>Psykisk ohälsa</i>			
		Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4
<i>Kamratstatus</i>		<i>p</i> <0.001	<i>p</i> <0.001	<i>p</i> <0.001	<i>p</i> <0.001
Favorit (7- val)	6.7	0.33*	0.31*	0.32*	0.33*
Populär (4-6 val)	23.6	0.61*	0.61*	0.60*	0.60*
Accepterad (2-3 val) ^a	38.6	1.00	1.00	1.00	1.00
Perifer (1 val)	20.0	1.38*	1.34*	1.36*	1.38*
Utanförstående (0 val)	11.1	1.59*	1.52*	1.56*	1.59*
<i>Kön</i>		<i>e.s.</i>	<i>e.s.</i>	<i>e.s.</i>	<i>e.s.</i>
Flicka ^a	48.7	1.00	1.00	1.00	1.00
Pojke	51.3	0.93	0.92	0.92	0.93
<i>Årskurs</i>			<i>p</i> <0.001		
Primary 4	16.6		1.09		
Primary 5	20.2		1.30*		
Primary 6	14.8		1.13		
Primary 7 ^a	18.5		1.00		
Primary, åldersblandad	1.6		1.28		
Secondary 1	23.1		0.45*		
Secondary 2+3	5.2		1.74*		
<i>Skoltyp</i>				<i>p</i> <0.001	
Områdeskolor ^a	83.6			1.00	
Katolska skolor	2.7			1.75*	
Privata skolor	4.6			1.10	
Skolor med inträdesprov	9.0			0.47*	
<i>Klasstorlek</i>					<i>p</i> <0.001
10-14	1.7				1.20
15-19	7.1				1.30
20-24	19.0				1.44*
25-29 ^a	30.0				1.00
30-34	28.3				0.82
35-	13.8				1.33*
<i>Interaktionseffekter</i>		—	—	—	—

^a referensgrupp, oddskvot=1.00

* gruppens avvikelse från referensgruppen är statistiskt signifikant på 5%-nivån
e.s. = variabeln är ej statistiskt signifikant, *p*>0.05

Statust fördelningen i skolklassen

Att kamratstatus är positivt snedfördelat, och att en skolklass både innehåller barn som är utanförstående och barn som är favoriter, är det allmänna mönstret. Frågan här är om det är på det sättet i alla skolklasser eller om det finns avvikelser. I tabell 5, kolumn 1, visas skolklasserna efter huruvida de innehåller utanförstående respektive favoriter. Av de studerade skolklasserna hade majoriteten, 78%, både utanförstående och favoriter. Men det betyder också att en femtedel av klasserna avviker från mönstret. Den vanligaste avvikelserna är att skolklassen inte har någon favorit. Att sakna utanförstående är mer ovanligt. Andelen klasser som har en favorit men inga utanförstående är 4.8%. Andelen klasser som inte har någon favorit men som har utanförstående är 13.7% medan andelen klasser som varken har utanförstående eller favoriter är 3.6%.

Den slutliga frågeställningen gäller huruvida statusfördelningen i sig, eller grunderna för den, har någon betydelse för barns psykiska hälsa. Om andelen barn med psykisk ohälsa jämförs mellan de ovan beskrivna typerna av skolklas-

ser så finns det skillnader (se kolumn 2). Psykisk ohälsa tycks vara mindre vanlig i skolklasser som saknar utanförstående. Samma sak gäller i skolklasser utan favoriter. I skolklasser med både favoriter och utanförstående är andelen som uppvisar psykisk ohälsa 4.2%, medan procenttalet i klasser som saknar personer i endera av dessa positioner är lägre än 3. Vad gäller klasser som saknar utanförstående kan detta emellertid inte direkt tillskrivas läget i skolklassen, eftersom de barn som oftast uppvisar psykisk ohälsa, det vill säga de barn som har den lägsta kamratstatusen, saknas.

I tabell 5, modell 1–4, studeras återigen sambandet mellan kamratstatus och psykisk ohälsa med barn som analysenhet. I modell 1 visas sambandet då endast kamratstatus och barnets kön ingår i analysen. I övriga modeller har olika typer av statusfördelningar inkluderats samtidigt som de grupper barn, vilka skulle kunna medföra missvisande resultat, utesluts ur analysen. Modell 2 tar hänsyn till om det finns utanförstående i klassen eller ej, och endast de barn som själva inte befinner sig i den positionen ingår. Trots detta föreligger en skillnad mellan barnen i klasser med och utan utanförstående. I modell 3 tas istället hänsyn till om skolklassen har favorit/favoriter eller ej. Det finns en skillnad mellan dessa typer av skolklasser också så att psykisk ohälsa är vanligare i klasser med favoriter. I modell 4 urskiljs alla fyra klasstyperna. Här måste både utanförstående och favoriter exkluderas. Psykisk ohälsa är vanligast i skolklasser som innehåller alla statuspositioner. Generellt sett verkar alltså en mer komprimerad statusfördelning indikera en gynnsam miljö för barns psykiska välbefinnande. Detta gäller oavsett individens egen statusposition. Psykisk ohälsa är mer ovanlig för alla barn i skolklassen, vare sig de befinner sig i en perifer, en accepterad eller en populär position. Bland de skolklasser som har en sammanpressad statusfördelning tycks den lägsta frekvensen av psykisk ohälsa finnas i klasser som inte har några utanförstående men som har en favorit. Att något/några barn i klassen är speciellt populära, och kanske fungerar som ledare, samtidigt som inget barn är utanförstående verkar således indikera en situation där psykisk ohälsa är mer ovanlig.

Individens egen statusposition är å andra sidan viktig oavsett typen av statusfördelning. Bland barn i en perifer position är psykisk ohälsa omkring 37% vanligare än bland barn som är accepterade. Detta gäller i alla typer av klasser. Den relativa betydelsen av individens position är följaktligen lika stor oavsett statusfördelningen. Detta betyder att den egna positionen är av vikt i absoluta termer. Att inta en perifer position i klasser där denna position är den lägsta tycks inte vara ett mer utsatt läge än att inta samma position i klasser där andra barn har ”bottenpositionen”.

Tabell 5. Skillnader i psykisk ohälsa efter kamratstatus och skolklassens statusfördelning. Oddskvoter från logistisk regressionsanalys med kontroll för kön.

	Skol- klasser	Barn med psykisk ohälsa	Barn	Psykisk ohälsa			
				Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4
<i>Individens statusposition:</i>							
<i>Kamratstatus</i>							
	%	%	%				
Favorit (7- val)		1.3	6.7	$p < 0.001$ 0.33*	$p < 0.001$ 0.32*	$p < 0.001$ —	$p < 0.001$ —
Populär (4-6 val)		2.4	23.6	0.61*	0.61*	0.62*	0.61*
Accepterad (2-3 val) ^a		3.9	38.6	1.00	1.00	1.00	1.00
Perifer (1 val)		5.3	20.0	1.38*	1.37*	1.36*	1.37*
Utanförstående (0 val)		6.0	11.1	1.59*	—	1.57*	—
<i>Statusfördelning i skolklassen:</i>							
<i>Existerande positioner</i>							
Utanförstående ^a	91.6	4.0	92.7		$p < 0.05$ 1.00		
Ingen utanförstående	8.4	2.5	7.3		0.65*		
Favorit ^a	82.6	4.1	85.8			$p < 0.05$ 1.00	
Ingen favorit	17.4	2.8	14.2			0.70*	
Favorit / Utanförstående ^a	77.9	4.1	81.1				$p < 0.05$ 1.00
Favorit / Ingen utanförstående	4.8	2.3	4.6				0.58*
Ingen favorit / Utanförstående	13.7	2.8	11.6				0.71*
Ingen favorit / Ingen utanförst.	3.6	2.9	2.7				0.74
<i>Interaktionseffekter</i>							
n	524	13932	13932	13932	12388	13004	11460

^a referensgrupp, oddskvot=1.00

* gruppens avvikelser från referensgruppen är statistiskt signifikant på 5%-nivån
e.s. = variabeln är ej statistiskt signifikant, $p > 0.05$

Sammanfattande diskussion

Under sin uppväxt tillbringar barnet en stor del av sin tid i skolan. Skolklassen och det sociala samspelet mellan klasskamrater utgör ett vardagens villkor för barn. Individens självuppfattning påverkas av reaktioner från hans/hennes klasskamrater. Den utsträckning i vilken individen är en respekterad och accepterad medlem i gruppen återspeglas i statusen bland kamraterna. Kamratstatusen varierar också med individens förfogande över resurser, möjligheter till problemlösning, trygghetskänsla och den roll han eller hon förväntas spela i gruppen. För de barn som gick i Aberdeens skolor år 1964 kan vi konstatera att den sociala positionen i skolklassen tydligt sammanhängde med psykiskt välbefinnande. Ju högre kamratstatus desto mindre vanligt med psykisk ohälsa. Kamratstatusen verkade också inflytelserik oavsett om individen hade personliga vänner i klassen eller inte. Här kan också tilläggas att sambandet kvarstår i stort sett oförändrat.

drat om hänsyn tas till familjens sociala klasstillhörighet (Östberg, 1997).

Den sociala situationen i skolan är uppenbarligen av stor betydelse för skapandet av flickors och pojkars välbefinnande. Den sociala situationen, som den reflekteras av kamratstatus, tenderar också att vara likartad i de flesta skolklasser. Majoriteten av alla skolklasser innehåller till exempel barn som är utanförstående. Att kamratstatus sammanhänger med psykisk hälsa verkar också vara karakteristiskt för skolan som helhet. Sambandet återfinns i olika årskurser och således i olika åldrar. Det existerar i olika typer av skolor och i klasser av olika storlek.

Den typiska bilden är således att barn har olika kamratstatus i sina skolklasser. Av de 524 skolklasser som undersöktes hade dock en femtedel en något annorlunda statusfördelning på så sätt att skolklassen inte hade barn som var utanförstående och/eller favoriter. Förutom barnets egen kamratstatus, verkade statusfördelningen i skolklassen ha viss betydelse för psykisk hälsa. Till exempel så var psykisk ohälsa mindre vanligt i skolklasser utan utanförstående barn, det vill säga även bland de barn som var accepterade, populära och favoriter.

Resultaten visar således att den egna sociala positionen i skolklassen är av betydelse för psykisk hälsa men också att det är viktigt att se klassen som en helhet. Att vissa barn blir ställda utanför gruppen innebär förstås i första hand ett problem för de drabbade men verkar även indikera problematiska förhållanden för de övriga gruppmedlemmarna. Att en spridd statusfördelning existerar i en skolklass kan visa på att graden av social integration, eller grunden för integration, är av ett slag som inte befrämjar hälsa. Varför skolklasser skiljer sig i detta avseende framstår som en viktig fråga. Det handlar säkerligen om en mängd olika och samverkande faktorer. Kanske skiljer sig ledarna/favoriterna åt i det sätt på vilket de påverkar integration och sammanhållning i gruppen. Läraren kan också spela en viktig roll. Halinan och Tuma (1978) fann exempelvis att sättet som läraren delade in eleverna i grupper för undervisningsändamål påverkade de interpersonella relationerna i klassrummet.

I denna studie skattades barns psykiska ohälsa genom tecken observerade och rapporterade av läraren. Det kan nämnas här att om symptomskalan används så som den är avsedd att användas, det vill säga som screening-instrument för lindriga psykiska störningar (se Rutter, 1965; 1967) så finns ett samband mellan kamratstatus och både antisociala och neurotiska störningar. Detta gäller också då de frågor som hänför sig till kamratrelationer har uteslutits (påstående nr. 6 och 8 i bilaga 1).

Den här studien handlar om psykisk ohälsa. Några av tecknen på psykisk ohälsa torde också vara synliga för klasskamraterna och kan därför påverka en

persons kamratstatus. Psykisk hälsa kan alltså påverka kamratstatus, liksom kamratstatus kan påverka psykisk hälsa. Ett grundantagande i denna studie var därför att kamratstatus och psykiskt välbefinnande är fenomen som ömsesidigt påverkar varandra och som utgör viktiga delar i en dynamisk process över tid. Detta innebär att utgångspunkten var att sambandet *delvis* orsakas av att kamratstatus påverkar psykisk hälsa och det är denna kausala riktning som stått i fokus. Detta antagande verkar teoretiskt högst troligt. Det finns många anledningar till att ett barn får låg kamratstatus i skolklassen, anledningar som inte så lätt låter sig kopplas till psykisk ohälsa och relaterade tecken hos individen när han eller hon inträder i gruppen. Sådana anledningar utgör, enligt tidigare studier, att kamraterna uppfattar utseendet som ofördelaktigt, att ej ha moderiktiga kläder, att vara av utländsk härkomst, att inte vara duktigt i idrott, etc. En annan anledning utgör en grupps eventuella behov av att ha positioner med låg kamratstatus och där det snarare gäller att finna en individ som kan tilldelas denna position. Oavsett anledningen till att en individ får låg kamratstatus är det svårt att tro att en låg position, och det den kan bära med sig i form av klasskamraters negativa reaktioner mot den egna personen, inte skulle påverka en individs självbild och psykiska välbefinnande negativt.

Man kan fråga sig om analysen av ett material som insamlades för mer än tre decennier sedan säger något om dagens situation. I vilken grad det finns överensstämmelser är förstås omöjligt att veta. Samtidigt är det svårt att tro att huvudresultaten skulle vara unika. När det gäller den sneda fördelningen av kamratstatus och sambandet mellan kamratstatus och hälsa visar andra studier att detta inte är något som uteslutande gäller för Aberdeen år 1964. Att sambandet i denna studie visat sig vara så tydligt och allmänt förekommande inom skolan tyder också på att det handlar om fenomen som inte förändras med lätthet. Dessutom kan inte det sätt varigenom kamratstatus antas påverka psykisk hälsa ses som bundet till en viss plats eller tidsperiod. Det framstår därför inte som långsökt att resultaten har en vidare tillämpbarhet.

Många studier har påvisat problematiska förhållanden för barn som är utanförstående i sina skolklasser. Speciellt gäller detta för en delgrupp av de utanförstående barnen som är uttalat ogillade (så kallade 'rejected'). Det finns goda skäl att fokusera de barn som har de mest problematiska förhållandena och de största behoven av förändring. De bör lyftas fram men samtidigt inte lyftas ut. Om dessa barn ses i ett vakuum finns risken att, när det gäller att förstå varför vissa barn hamnar i en utsatt position, enbart karakteristika hos barnen i fråga framträder som viktiga och inte karakteristika hos gruppen som ställt dessa personer i en utanförstående position. Kamratstatus har dessutom konsekvenser som

sträcker sig utöver de barn som har lägst kamratstatus. För det första, kamratstatus samvarierar med psykisk ohälsa även på högre nivåer av kamratstatus. Det är mer vanligt med psykisk ohälsa bland utanförstående barn än bland perifera, men det är också mer vanligt med psykisk ohälsa bland perifera än bland accepterade, bland accepterade än bland populära, och mer vanligt bland populära än bland favoriter. För det andra, själva förekomsten av utanförstående barn i en skolklass verkar indikera en situation som inte gynnar det psykiska välbefinnandet för något barn i klassen, oavsett deras egen statusposition.

Acknowledgement

Jag står i tacksamhetsskuld till Raymond Illsley för möjligheten att utnyttja data-materialet och för information och kommentarer. Jag tackar Denny Vågerö för värdefulla diskussioner. Studien har också haft nytta av synpunkter från Sven Bremberg, från de medicinska sociologerna vid Stockholms universitet och Södertörns högskola samt från anonyma granskare. Detta projekt har erhållit stöd från Socialvetenskapliga forskningsrådet (projekt 97-0318).

Referenser

- Antonovsky, A. (1991): *Hälsans mysterium*. Stockholm: Natur och Kultur. [Svensk översättning av: Unraveling the Mystery of Health. Jossey-Bass Inc, Publishers, 1987.]
- Berkman, L. F. & Breslow, L. (1983) *Health and Ways of Living*. The Alameda County Study. New York: Oxford University Press.
- Berkman, L. F. (1985) "The Relationship of Social Networks and Social Support to Morbidity and Mortality", s 12:241-262 i Cohen S. & Syme, S. L. (red) *Social Support and Health*. Orlando: Academic Press, Inc.
- Berkman, L. F. & Syme, S. L. (1979) "Social networks, host resistance and mortality: A nine year follow-up study of Alameda County residents", *American Journal of Epidemiology*, 109:186-204.
- Boivin, M. & Hymel, S. (1997) "Peer experience and social self-perceptions: A sequential model", *Developmental Psychology* 33 (1):135-145.
- Cairns, R. B., Leung, M. C., Buchanan, L., Cairns, B. D. (1995) "Friendships and Social Networks in Childhood and Adolescence: Fluidity, Reliability, and Interrelations", *Child Development* 66:1330-1345.
- Cassel, J. (1976) "The contribution of the social environment to host resistance", *American Journal of Epidemiology* 104 (2):107-123.
- Clark, E. E. & Ramsey, W. (1990) "The Importance of Family and Network of Other Relationships in Children's Success in School", *International Journal of Sociology of the Family* 20:237-254.
- Cohen, S. & Syme, S. L. (1985) "Issues in the Study and Application of Social Support", s 1:3-22 i Cohen S. & Syme S. L. (red) *Social Support and Health*. Orlando: Academic Press, Inc.
- Cohen, S. & Willis, T. A. (1985) "Stress, social support, and the buffering hypothesis", *Psychological Bulletin* 98:310-357.
- Coleman, J. (1961) *The adolescent society*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Eder, D. (1985) "The cycle of popularity: Interpersonal relations among female adolescents", *Sociology of Education* 58:154-165.

- Erhardt, D. & Hinshaw, S. P. (1994) "Initial sociometric impressions of attention-deficit hyperactivity disorder and comparison boys: Predictions from social behaviors and from nonbehavioral variables", *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 62 (4):833-842.
- Feiring, C. & Lewis M. (1991) "The Development of Social Networks from Early to Middle Childhood: Gender Differences and the Relation to School Competence", *Sex Roles* 25:237-253.
- Fox, J. (red) (1989) *Health inequalities in European countries*. Vermont: Gower publishing company.
- Hallinan, M. T. & Tuma, N. B. (1978) "Classroom effects on change in children's friendships", *Sociology of Education* 51:270-282.
- Hansell, S (1985) "Adolescent friendship networks and distress in school", *Social Forces* 63 (3):698-715.
- House, J. S., Kahn, R. L., McLeod, J. D., Williams, D. (1985) "Measures and Concepts of Social Support", s 5: 83-108 i Cohen, S. & Syme, S.L. (red) *Social Support and Health*. Orlando: Academic Press, Inc.
- Hymel, S. (1986) "Interpretation of peer behavior: Affective bias in childhood and adolescence", *Child Development* 57:431-445.
- Illsley, R. & Wilson. (1981) "The Aberdeen child development survey", s 66-68 i Mednick, S. A. & Baert, A. E. (red) *Prospective longitudinal research: an empirical basis for primary prevention of psychological disorders*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Israel, J. (1963) *Socialpsykologi*. Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedts.
- Kless, S. J. (1992) "The attainment of peer status: Gender and power relationships in the elementary school", *Sociological Studies of Child Development* 5:115-148.
- Ladd, G. W. (1983) "Social Networks of Popular, Average, and Rejected Children in School Settings", *Merrill-Palmer Quarterly* 29 (3):283-307.
- Lundqvist, S. & Walch, M. (1989) Barn i grupper. Struktur, process och psykoterapi. [*Children in groups. Structure, process and psychotherapy*]. Stockholm: Natur och Kultur.
- Macintyre, S. (1986) "The patterning of health by social position in contemporary Britain: Directions for sociological research", *Social Science and Medicine* 23 (4):393-415.
- Mead, G. H. (1934) *Mind, self and society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Michell, L. & Amos, A. (1997) "Girls, pecking order and smoking", *Social Science and Medicine* 44 (12):1861-1869.
- Miller, N. & Gentry, K. W. (1980) "Sociometric indices of children's peer interaction in the school setting" s 145-177 i Foot, H. C., Chapman, A. J., Smith, J. R. (red) *Friendship and social relations in children*. Chichseter: John Wiley & Sons Ltd.
- Moreno, J. L. (1953) *Who shall survive? Foundations of sociometry, group psychotherapy and sociodrama*. New York: Beacon House.
- Newcomb, A. F., Bukowski, W. M., Pattee, L. (1993) "Children's peer relations: A meta-analytic review of popular, rejected, neglected, controversial, and average sociometric status", *Psychological Bulletin* 113 (1):99-128.
- Pettit, G. S., Clawson, M. A., Dodge, K. A., Bates, J. E. (1996) "Stability and change in peer-rejected status: The role of child behavior, parenting, and family ecology", *Merrill-Palmer Quarterly* 42 (2):267-294.
- Ray, G. E., Cohen, R., Secrist, M. E. (1995) "Best Friend Networks of Children Across Settings", *Child Study Journal* 25:169-188.
- Roff, J. D. & Wirth, R. D. (1984) "Childhood social adjustment, adolescent status, and young adult mental health", *American Journal of Orthopsychiatry* 54 (4):595-602.

- Rutter, M. (1965) "Classification and Categorization in Child Psychiatry", *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 6:71-83.
- Rutter, M. (1967) "A Children's Behaviour Questionnaire for Completion by Teachers: Preliminary Findings", *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 8:1-11.
- Svedhem, L. (1994) "Social Network and Behaviour Problems Among 11-13-Year-Old Schoolchildren", *Acta Psychiatrica Scandinavica* 381:89.
- Stütz, G. (1985) *Kamratstatus*. Avhandling. Stockholm Universitet.
- Townsend, P. & Davidson, N. (1982) *The Black Report*. London: Penguin Books.
- Vandell, D. L. & Hembree, S. E. (1994) "Peer social status and friendship: Independent contributors to children's social and academic adjustment", *Merrill-Palmer Quarterly* 40 (4):461-477.
- Vaux, A. (1988) *Social support. Theory, research, and intervention*. New York: Praeger.
- Vågerö, D. (1991) "Inequality in health. Some theoretical and empirical problems", *Social Science & Medicine* 32 (4):367-371.
- Whitehead, M. (1992) "The health divide", s 217-381 i Townsend, P., Davidson, N., Whitehead, M. (red) *Inequalities in health*. London: Penguin Books.
- Wilkinson, R. G. (1996) *Unhealthy societies. The afflictions of inequality*. London: Routledge.
- Younger, A. J., Schneider, B. H., Daniels, T. (1991) "Aggression and social withdrawal as viewed by children's peers: Conceptual issues in assessment and implications for intervention", *Journal of Psychiatry & Neuroscience* 16 (3):139-145.
- Östberg, V. (1997) *Social klass, barns kamratstatus och psykiska besvär*. Manus (presenterat vid Nordiska sociologförbundets årsmöte i Köpenhamn 1997)

Abstract

This study focuses on social relations in school classes and their importance for mental well-being in middle childhood. The aspect of social relations under study is the status relations in the school class and both the individual's own status position and the status distribution of the school class as a whole was considered. The number of children analysed was 13,932 and the number of school classes 524. The results show a clear association at individual level: the higher the status position the more uncommon is malaise. This is true both when malaise is reported by the teacher and by a parent, for both boys and girls and irrespective of the number of friends. The association was also generally present within school. It exists regardless of grade, type of school and class size. Furthermore, a minority of the classes did not contain any outsiders and here malaise was less common in all status positions. Consequently, that some children are put outside the group indicates problematic conditions for the persons in question but also for the other group members.

CHILD BEHAVIOUR SCALE

Bilaga 1

- 1) Very restless. Often running about or jumping up and down. Hardly ever still. *Mycket rastlös. Springer ofta omkring eller hoppar upp och ner. Nästan aldrig stilla.*
- 2) Truants from school. *Skolkar från skolan.*
- 3) Squirmy, fidgety child. *Barnet har svårt att sitta stilla, vrider och skruvar sig.*
- 4) Often destroys own or others' belongings. *Förstör ofta sina egna eller andras tillhörigheter.*
- 5) Frequently fights with other children. *Slåss ofta med andra barn.*
- 6) Not much liked by other children. *Inte speciellt omtyckt av andra barn.*
- 7) Often worried, worries about many things. *Ofta orolig, oroar sig för många saker.*
- 8) Tends to do things on his own - rather solitary. *Tenderar att göra saker på egen hand - ganska ensam.*
- 9) Irritable. Is quick to "fly off the handle". *Lättirriterad. Har lätt att explodera för det minsta.*
- 10) Often appears miserable, unhappy, tearful or distressed. *Verkar ofta vara bedrövad, olycklig, gråtfärdig eller bekymrad.*
- 11) Has twitches, mannerisms or tics of the face or body. *Rör sig ryckigt, har anammat något maner eller har ryckningar i ansiktet eller övriga kroppen.*
- 12) Frequently sucks thumb or finger. *Suger ofta på tummen eller finger.*
- 13) Frequently bite nails or fingers. *Biter ofta på naglarna eller fingrarna.*
- 14) Tends to be absent from school for trivial reasons. *Tenderar att vara borta från skolan av triviala skäl.*
- 15) Is often disobedient. *Är ofta olydig.*
- 16) Has poor concentration or short attention span. *Har svårt att koncentrera sig eller kan bara koncentrera sig en liten stund.*
- 17) Tends to be fearful or afraid of things or new situations. *Tenderar att vara ängslig eller rädd för saker eller nya situationer.*
- 18) Fussy or over-particular child. *Barnet är petigt eller överdrivet noggrann.*
- 19) Often tells lies. *Kommer ofta med lögner.*
- 20) Has stolen things on one or more occasions. *Har stulit saker vid ett eller flera tillfällen.*
- 21) Has wet or soiled self at school this year. *Har kissat eller bajsat på sig under skolåret.*

- 22) Often complains of pains or aches. *Klagar ofta på smärta eller värk.*
- 23) Has had tears on arrival at school or has refused to come into the building this year. *Har gråtit vid ankomsten till skolan eller vägrat komma in i byggnaden under året.*
- 24) Has a stutter or stammer. *Barnet stammar.*
- 25) Has other speech difficulty. *Har andra talproblem.*
- 26) Bullies other children. *Mobbar andra barn.*

Svarsalternativen var: Doesn't Apply (*Stämmer ej*); Applies Somewhat (*Stämmer delvis*); Certainly Applies (*Stämmer helt*).

Intern konkurrens

Den organisatoriska konkurrensens inverkan på nykterhetsrörelsens medlemsutveckling

AV CHARLOTTA STERN

Inledning

I Sverige har kollektivt handlande som syftar till att åstadkomma samhällliga förändringar kommit att kallas för folkrörelser. Folkrörelsernas mest synliga och bestående uttryck är ofta organisationer (McAdam et. al. 1988; McCarthy & Zald 1977; Zald & Ash 1966). För dessa organisationer är det primära målet typiskt att åstadkomma en viss samhälllig förändring. För att uppnå detta mål måste organisationerna först uppnå politiskt inflytande. Ett vanligt sätt att försöka uppnå inflytande är att utveckla ett sekundärt mål, att rekrytera medlemmar.¹

För folkrörelsernas organisationer betyder medlemmar tillgång till betydande resurser. Mer medlemmar betyder att mer tid och pengar finns tillgängliga för organisationen. Mer medlemmar betyder också ökad legitimitet.² Varje medlem donerar en del av sina resurser för att stödja organisationen. Eftersom en individ vanligtvis inte donerar resurser till ändamål som hon misstror, kan mer medlemmar ses indikera ett ökat generellt ställningstagande i linje med organisationens mål.

Mer medlemmar innebär dessutom att fler individer får personlig erfarenhet av organisationen och dess medlemmar. Personliga erfarenheter ökar ofta vår förståelse, och kanske också vår sympati, för alternativa sätt att tänka på.³ Sammantaget kan dylika processer förklara varför strävandet efter att rekrytera medlemmar är en näst intill universell sekundär målsättning som folkrörelser utvecklat för att uppnå sina primära mål (Carlsson 1961; Elvander 1966; Heckscher 1946; Johansson 1980; Lundkvist 1977).

Organisationerna inom en folkrörelse har samma primära mål, men de har också samma sekundära och mer organisationsspecifika mål. För eventuella medlemmar betyder samma primära målsättning med stor sannolikhet att organisationer är utbytbara. Denna utbytbarhet kan ge upphov till intern konkurrens om medlemmar, vilka utgör organisationens kanske viktigaste resurs. Konkurrens innebär att organisationerna påverkar varandras framgång i att

Charlotta Stern är filosofie doktor i sociologi och arbetar som lärare och forskare vid Sociologiska institutionen, Stockholms universitet. Hennes forskning rör hur sociala nätverk påverkar folkrörelsernas spridning och hur konkurrens påverkar rörelsernas framgång.

attrahera medlemmar (se Stern 1999).

Teoretiskt finns det ett antal rimliga effekter av intern konkurrens, och i nuläget vet vi inte mycket om hur rörelser i stort påverkas. Syftet med denna artikel är att undersöka effekterna av intern konkurrens på en rörelses totala medlemsutveckling. I artikeln härleds olika prediktioner från teorin om korstryck, teorin om rationella val och organisationsekologin som därefter testas på data om den svenska nykterhetsrörelsen under perioden 1890 till 1940.

Nykterhetsrörelsen: en svensk folkrörelse

I samband med industrialiseringen växer tre folkrörelser fram; frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen, som var och en på sitt sätt har påverkat det svenska samhällets utveckling. Gemensamt för dessa folkrörelser är att de framförallt var den vanliga människans rörelse, ”gräsroten” som på den tiden vanligtvis saknade samhälligt inflytande. Folkrörelserna försökte ofta påverka makthavare genom att uppvisa massivt folkligt stöd för sina föreslagna samhällsliga förändringar. Vanliga påverkansstrategier var massmöten, demonstrationer och petitioner, men att få rörelserepresentanter invalda i lokala och nationella politiska organ var också vanligt. Den svenska nykterhetsrörelsen är sålunda en föregångare i den demokratiska svenska folkrörelsetraditionen. Under sin storhetstid hade nykterhetsrörelsen ett direkt inflytande på Sveriges alkoholpolitik, något som till viss del återspeglas även i nutida svensk alkoholpolitik.

Den moderna nykterhetsrörelsen nådde Sverige runt 1880. Nykterhets-traditionen är dock äldre än så, men den ursprungliga nykterhetsrörelsen hade den mindre ambitiösa målsättningen att sänka svenska folkets alkoholintag till en mer moderat nivå. De mer moderata målen (och den ursprungliga rörelsen bakom dem) försvann ur fokus i och med att den moderna nykterhetsrörelsen etablerades. Den moderna rörelsen kom med ideologiska innovationer från Nordamerika. Det nya bestod i att nykterhetsrörelsens medlemmar helt skulle avstå ifrån alkohol och att det primära målet för rörelsen var att alkohol lagligen skulle förbjudas. Det är framförallt målet om alkoholförbud som gör den moderna nykterhetsrörelsen till en politisk rörelse, medan den äldre nykterhetsrörelsen snarare var en slags självhjälpsrörelse.

År 1879 etablerades den första godtemplarlogen i Sverige som en underavdelning i den internationella *Independent Order of Good Templars* (IOGT). IOGT hade ofta präster som lokala ledare, medan högre ståndspersoner ledde den nationella organisationen (Johansson 1947).

År 1883 och 1884 etablerades två andra sorters nykterhetsorganisationer,

även dessa med rötter i Nordamerika. *Templarorden* (TO) etablerades år 1883 och differentierade sig från IOGT genom att minimera antalet ceremonier, regalier och hemlighetslöften. TO skulle därmed representera en modern, demokratisk och billig orden. 1884 bildades *Sveriges blåbandsförening*, vars kännetecken var att medlemmar, som tecken på personlig helnykterhet på kristen grund, fäste ett blått band på sin klädsel (Michanek 1972).

Under åren sker också två utbrytningar ur IOGT; 1888 bildades *nationalgodtemplarorden* (NGTO) och 1896 bildades *Nykt erhetsorganisationen* Verdandi (NOV). NGTO hade en mer uttalad religiös prägel än IOGT, vilket innebar att ett medlemskap förutsatte att individen var troende. NOV däremot var religiöst neutral och hade ett mer uttalat samarbete med arbetarrörelsen (Johansson 1977). 1922, samma år som Sveriges folkomröstning om alkoholförbud, slogs NGTO och TO samman till NTO.⁴

Den koppling som finns mellan religiositet och personlig nykterhet kan ha varit en faktor bakom nykterhetsrörelsens framgång. Nykterhetsrörelsen följde i spåren av frikyrkorörelsen, vars medlemmar tog avstånd från alkoholkonsumtion. Religiösa dispyter verkar samtidigt ha orsakat en del av de splittringar som fanns inom rörelsen.

Under det tidiga 1900-talet var nykterhetsrörelsen den största av Sveriges folkrörelser. Rörelsen hade ett medlemsantal som var lika stort som frikyrkorornas och arbetarrörelsens kombinerade medlemsantal (Lundkvist 1977).

Idéer om nykterhet och alkoholförbud var populära. Ett exempel är den så kallade "inofficiella folkomröstningen" som hölls 1909. Under generalstrejken 1909 infördes ett temporärt alkoholförbud. Det temporära förbudet sågs som en oerhörd framgång; strejken genomfördes på ett fredligt och värdigt sätt. Framgången ledde till att nykterhetsrörelsens representanter organiserade en stor namninsamling där de undertecknade stödde förbud av alkoholhaltiga drycker starkare än lättöl. Cirka 1,9 miljoner svenskar undertecknade petitionen, runt 56 procent av Sverige befolkning (Bruun & Frånberg 1985; Elmér 1950).

Populariteten hos rörelsen påverkade också Sveriges alkoholpolitik. År 1917 införs alkoholransonering, den så kallade motboken. Nykterhetsrörelsens representanter var skeptiska till motboken, de ansåg att den inte tillräckligt skyddade alkoholister och ungdomar (Elgeskog 1951). Motbokssystemet togs ur bruk 1955.

En folkomröstning om alkoholförbud hölls år 1922. Resultatet var att en liten majoritet, 51 procent, röstade emot förbud. Folkomröstningen kan därmed ses som ett nederlag för nykterhetsrörelsen. I princip var målet att åstad-

komma ett alkoholförbud ouppnåeligt därefter. Alkoholförbud kvarstod som rörelsens officiella mål fram till 40-talet (Nycander 1998), men efter 1932 fokuserade rörelsen mer på informationsaktiviteter och på att åstadkomma mindre politiska förändringar (Johansson 1947).

Ytterligare en indikation på rörelsens politiska inflytande är antalet helnykterister i riksdagen. År 1908 var 45 procent av de invalda i andra kammaren absolutister. År 1911 hade andelen ökat till 63 procent (Nycander 1998). Den politiska framgången ledde till diskussioner om huruvida särskilda nykterhetspartier skulle etableras. Resultatet blev ett officiellt beslut att rörelsen skulle utöva politiskt inflytande inom redan existerande partier (Lundkvist 1977).

Samarbete och konkurrens inom rörelser

Alla nykterhetsorganisationer som undersöks i denna artikel hade som primärt mål att åstadkomma ett alkoholförbud. Målet var naturligtvis centralt, men lokala mål var troligtvis lika centrala. Representanter för lokala nykterhetsorganisationer var antagligen lika intresserade av att exempelvis begränsa antalet krogar och affärer där alkohol försåldes eller att åstadkomma lokala folkomröstningar om alkoholförbud.

Nykterhetsorganisationer samarbetade ofta lokalt, i så kallade nykterhetskommittéer, för att mer effektivt driva alkoholrelaterade frågor. Samtidigt hade respektive organisation naturligtvis organisationsspecifika mål, såsom att säkerställa organisationens resurser och inflytande. Man kan till exempel tänka sig att mer medlemmar kunde betyda att en organisation ökade sitt inflytande i den lokala nykterhetskommittéen eller att organisationens fick sin egen representant invald i kommunfullmäktige.

Den interna interaktionen lokalt var sålunda troligtvis en blandning av samarbete och konkurrens. Man kan säga att organisationerna samarbetade ideologiskt - för att nå rörelsens primära mål - samtidigt som de konkurrerade om medlemmar (resurser) - för att nå organisationens sekundära mål.

Som tidigare nämnts är fokus i denna artikel effekterna av den interna konkurrensen vad gäller rörelsens totala medlemskap. De förväntade effekterna av intern konkurrens skiljer sig åt beroende på vilken teori prediktionerna härleds ifrån: teorin om korstryck, teorin om rationella val eller organisationsekologisk teori.

Teorin om korstryck: intern konkurrens minskar medlemskapet

Folkrörelsers organisationer skapar eller formar politiska identiteter och attityder. Antalet alternativa identiteter ökar därför troligtvis då antalet alternativa organi-

sationer ökar. Eftersom organisationerna är intresserade av att rekrytera medlemmar kommer de ofta att konkurrera om individers uppmärksamhet.

Om en individ befinner sig i en omgivning med stor variation på rörelseorganisationer kommer hon med stor sannolikhet hamna i en situation där exempelvis gruppen från arbetet är medlemmar i NOV, gruppen från kyrkan är medlemmar i NTO och grannarna är med i IOGT. Individens situation är komplicerad såtillvida att hennes olika sociala grupper kan tänkas uttrycka delvis olika åsikter, normer och förväntningar (Allardt 1965; Lehman 1985).

Att tillhöra grupper med olika förväntningar och normer tenderar att dra individens lojaliteter åt olika håll (Coleman 1956; Lipset 1963). Individens upplevelser i dylika situationer vad som kallas för korstryck. Oavsett om korstrycket gäller individens gruppmedlemskap eller attityder (se Powell 1976 för distinktionen), är den troliga konsekvensen att individen undviker att ta ställning i frågor där lojaliteten är splittrad (Lipset 1963; Bråten 1976).

Begreppet korstryck har använts för att förklara variationer i politiskt intresse och politisk aktivitet, framförallt vad gäller valdeltagande (se Lazarfeld et al. 1948: 60-64 för en tidig tillämpning). Vad man funnit i dessa studier är att individer med splittrade lojaliteter i lägre utsträckning är politiskt intresserade och aktiva (se Öhngren 1974: 218, 269-270). Korstryck verkar sålunda minska det generella politiska ställningstagandet genom att höja de upplevda "kostnaderna" av politiskt deltagande. Enligt teorin om korstryck är intern konkurrens om medlemmars uppmärksamhet troligtvis negativ för rörelsen som helhet.⁵

Teorin om rationella val: intern konkurrens ökar medlemskapet

Om teorin om korstryck betonar den sociala kontextens betydelse för att förstå individers val, betonar en teori om utbud och efterfrågan individens preferenser (se Finke et al 1996; Hamberg och Pettersson 1994; Iannaccone 1992; Stark 1994). Under antagandet att en individ har tid och pengar att spendera på rörelseaktiviteter, är hennes beslut att bli medlem primärt beroende på om hon finner en organisation som passar henne.

Teorin om rationella val betonar framförallt hur folkrörelser, liksom alla typer av organisationer, konkurrerar om marknadsandelar. Konkurrens mellan organisationer för potentiella medlemmar tvingar organisationer att på olika sätt differentiera sig från sina konkurrenter. Differentiering inom en rörelse betyder oftast att olika varianter av strategier eller mål utbjuds (McCarthy & Zald 1977; Zald & Ash 1966).

Vad gäller nykterhetsrörelsen är det tydligt att det fanns olika varianter av religiösa aspekter, ceremonier och dylikt. På samma sätt kan man tänka sig

att organisationer inom samma gren differentierar sig geografiskt eller socialt. Individer med tid och pengar att spendera kommer i högre utsträckning att finna organisationer som tillfredsställer deras preferenser då många organisationer är närvarande.

I kontrast till den härledda prediktionen från teorin om korstryck, predicerar teorin om rationella val att konkurrens inom en folkrörelse sänker de upplevda "kostnaderna" av politiskt deltagande, vilket ökar rörelsens totala medlemskap.

Ekologisk teori: intern konkurrens som ett noll-summespel

Organisationsekologin har, i kontrast till de teorier som diskuterats ovan, inget explicit mikro-fundament. Teorin innehåller inga antaganden om individer och individers beslutsfattande eller handlande (Hannan 1992). Istället fokuserar teorin uteslutande på selektionsmönster inom populationer av organisationer. Enligt organisationsekologin drivs selektionen inom en organisationspopulation av två motstridiga krafter – legitimitet och konkurrens. När en ny organisationstyp etableras måste den först bli legitim för att överleva och spridas. Ökad legitimitet ökar etablerandet av nya organisationer och minskar nedläggningen av redan existerande organisationer. Resultatet blir ett ökat antal organisationer i populationen. Fler organisationer betyder samtidigt ökad konkurrens inom populationen. När många organisationer existerar samtidigt blir det brist på resurser (medlemmar). Liksom i den ekologiska nischen menar man inom organisationsekologin att det finns en övre gräns för tillgängliga resurser i varje given omgivning, något som kallas omgivningens bärandekapacitet (McPherson 1983; Hannan & Freeman 1989; Hannan & Carroll 1992). När bärandekapaciteten uppnåtts tar konkurrensen över som drivkraft inom populationen. Konkurrens innebär att få nya organisationer etableras och att redan existerande organisationer löper större risk att läggas ned (se Singh & Lumsden [1990] för en översikt av empiriska resultat).

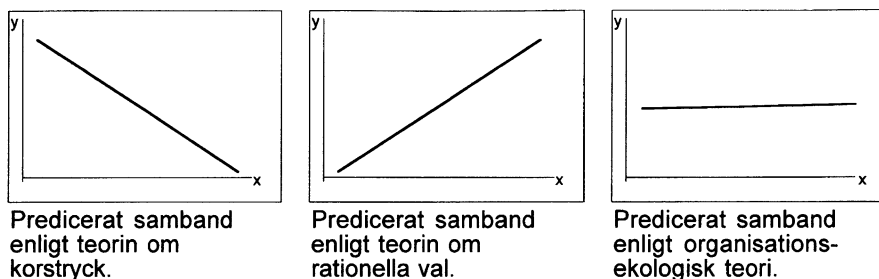
Enligt organisationsekologin liknar sålunda intern konkurrens ett noll-summespel, eftersom en organisation konsumerar resurser som annars skulle vara tillgängliga för konkurrerande organisationer (Hannan & Freeman 1989; Hannan & Carroll 1992). Bärandekapaciteten implicerar att en ökning av antalet organisationer inte kommer att ha någon effekt på rörelsen totala medlemskap. I situationer präglade av konkurrens kommer varje ny organisation som rekryterar medlemmar att minska medlemskapet i andra organisationer och öka risken att andra organisationer läggs ned. Det har ingen betydelse huruvida organisationerna är medvetna om att de konkurrerar om resurser. Selektionsprocessen gör ingen skillnad på medveten eller omedveten konkur-

rens så länge organisationerna är beroende av samma begränsade omgivningsresurser (Popielarz & McPherson 1995).

En grafisk sammanfattning

De predicerade sambanden mellan medlemsutveckling och folkrörelseorganisationer enligt de tre presenterade teorierna summeras nedan i Figur 1.

Figur 1: Konkurrensens effekt såsom den predicerats av de tre teorierna

Enligt teorin om korstryck är det förväntade sambandet mellan ett stort utbud av organisationer och totalt medlemskap i en rörelse negativt. Sambandet är en konsekvens av att ett ökat utbud av organisationer ökar den generella närvaron av korstryck vilket minskar politiskt deltagande. Enligt teorin om rationella val förväntas istället ett positivt samband mellan utbudet av organisationer och en rörelses medlemskap. När det finns ett stort utbud av organisationer att välja på kommer existerande organisationer att vara mer känsliga för de variationer i intresse och smak som finns bland potentiella medlemmar. Detta skapar en situation där fler individers preferenser tillgodoses, vilket leder till att rörelsens totala medlemskap ökar. Enligt organisationsekologin, slutligen, förväntas inget systematiskt samband mellan ett ökat utbud och det totala medlemskapet. I en konkurrenssituation kommer nya organisationer främst att rekrytera medlemmar från redan etablerade organisationer, vilket innebär att rörelsens totala medlemskap inte förändras.

Beskrivning av data

För att undersöka hur nykterhetsrörelsens medlemsutveckling påverkades av den interna konkurrensen används ett historiskt datamaterial. Det historiska datamaterialet innehåller information om praktiskt taget varenda nykterhetslo-

ge i Sverige under tidsperioden 1880 till 1950. I analyserna inkluderas organisationer som tillhörde IOGT, den svenska blåbandsrörelsen, NTO, NGTO och Verdandi (NOV).⁶ Fjellström (1993) har visat att medlemsstatistiken främst är tillförlitlig under perioden 1890 till 1940, varför jag valt att fokusera på denna period. Datamaterialet innehåller information om varje organisations bildande och nedläggningsår (om före år 1950), dess medlemsantal och geografiska lokalisering.⁷

Materialet har utökats med uppgifter om antalet individer i häradet och befolkningens yrkessammansättning. Dessutom har uppgifter om häradets area och huruvida häradet är en stad inkluderats. Av de 371 häradena hade 368 nykterhetsorganisationer och kommer därmed att inkluderas i analysen. Häradet är stort nog för att inkludera ett antal olika nykterhetsorganisationer, men litet nog för att anta att organisationer i samma härad konkurrerade om medlemmar. Häradet är därmed en lämplig analysenhet för artikelns syften.

Folkrörelsearkivet innehåller också uppgifter om antalet medlemmar i frikyrkor och fackföreningar. Nykterhetsrörelsen växte delvis fram ur frikyrkorörelsen och den sägs ha fungerat som en organisatorisk skola för arbetarrörelsen (Lundkvist 1977). Närvaron av andra folkrörelser kan ha påverkat nykterhetsrörelsens medlemskap både positivt och negativt. Å ena sidan var andra folkrörelser också intresserade av att rekrytera medlemmar och konkurrerade potentiellt med nykterhetsrörelsen om medlemmar. Å andra sidan betyder närvaron av andra folkrörelser att det finns etablerade sociala nätverk vilka dramatiskt underlättar medlemsrekrytering (se Freeman 1973; Gould 1995; McAdam 1986; Snow et. al. 1980; Stark & Bainbridge 1980). Det är dock lika troligt att äldre rörelser delvis ersätts med nyare alternativ, jämförbart med hur innovationer ersätter äldre tekniker (se Mensch 1979; Rogers 1967). I detta sammanhang skulle nykterhetsrörelsen vara en innovation i relation till frikyrkorörelsen, men en äldre organisatorisk modell i relation till arbetarrörelsen. Med andra ord är det lämpligt att ta andra folkrörelserns inflytande i beaktande, eftersom dessa sannolikt påverkade nykterhetsrörelsens medlemsutveckling.

Jag har också inkluderat uppgifter om den genomsnittliga alkoholkonsumtionen i Sverige (mätt i liter alkohol per individ och år, se Lenke 1994). Om ökad alkoholkonsumtion ökar alkoholrelaterade sociala problem kan man anta att motivationen och intresset för nykterhetsfrågor ökar då den genomsnittliga alkoholkonsumtionen ökar.

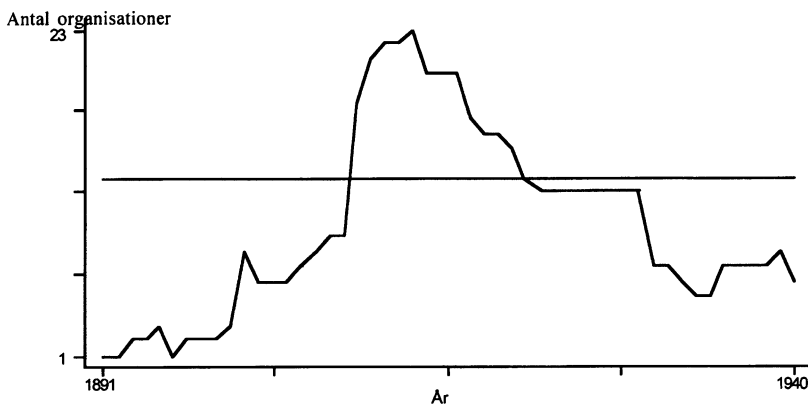
Dessutom inkluderas dummy-variabler för att undersöka effekten av följande händelser: petitionen om alkoholförbud 1909, införandet av motboken 1917 och folkomröstningen om alkoholförbud 1922. Eftersom folkomröstning-

en 1922 kan ses som ett misslyckande för nykterhetsrörelsen inkluderas också en dummyvariabel för tidsperioden efter 1922. Det är viktigt att också ta dylika effekter i beaktande, eftersom de med stor sannolikhet påverkade nykterhetsrörelsens medlemsutveckling.⁸

Metod

I analysen inkluderas endast de år då antalet organisationer i ett distrikt överstiger den 75e percentilen av organisationer (se Figur 2 nedan). Den valda strategin syftar till att fånga effekten av ett ökat antal organisationer på rörelsens medlemsutveckling då rörelsen är etablerad i distriktet. Därmed har jag försökt utesluta den initiala fas av snabb tillväxt som främst beror på rörelsens spridning. Jag antar att perioder då antalet organisationer överstiger den 75e percentilen är perioder då den organisatoriska konkurrensen var som mest intensiv. Figur 2 visar ett distrikts organisatoriska utveckling och den horisontella linjen visar den 75e percentilen i distriktet. I analyserna som följer är observationerna ovan linjen inkluderade. Således varierar antalet organisationer och antalet inkluderade år över distriktet.

Figur 2: Exempel på 75^e percentilens avgränsning av ett härads organisationsantal

Vidare mäts varje distrikts organisatoriska variation med följande index,

$$D_{jt} = 1 - \sum_{i=1}^5 S_{ijt}^2 \quad (1)$$

där S_{ijt} är andelen av organisationstyp i i distrikt j vid tidpunkt t . Måttet ger sannolikheten att två slumpmässigt valda organisationer tillhör olika gren av

nykterhetsrörelsen. Måttet varierar mellan noll (0) och ett (1) (se Lieberson 1969; Gibbs och Martin 1962). Ju mer organisatorisk variation det finns i ett distrikt, ju närmre ett (1) kommer måttet att vara. Om alla organisationer i ett distrikt tillhör samma gren av rörelsen är måttet noll (0).

Data som varierar över tid och rum kräver speciella analysmetoder eftersom det finns potentiella problem med både autokorrelation i residualerna och att distriktsspecifika olikheter inte fångas upp av de inkluderade variablerna. I analyserna som följer används s.k. "random effects regression", en tvärsnitt och tidsseriemetod (se Sayrs [1989] för en beskrivning av dessa metoder). Fördelen med random effect modeller är att man kan estimerar effekter av distriktsspecifika faktorer (som inte varierar över tid) och tidsvarierande faktorer. Ekvation 2 presenterar den regressionsmodell som kommer att estimeras:

$$\text{där: } Y_{jt} = a + \beta_1 x_{ct} + \beta_2 z_{jht} + v_t + e_{jt} \quad (2)$$

Y_{jt} = procent av befolkningen i distrikt j som är medlem i nykterhetsrörelsen vid tidpunkt t ,

X_{ct} = värde vid tidpunkt t på de c kontextuella faktorer som antas påverka procent nykterhetsmedlemmar,

Z_{jht} = distrikt j s värde vid tidpunkt t på de h distriktsspecifika faktorer som antas påverka procent nykterhetsmedlemmar,

a är modellens konstant, β_{1-2} är vektorer av estimerade regressionskoefficienter, e_{jt} och v_t är residualer.⁹ De kontextuella faktorerna som kommer att inkluderas i analyserna är den årliga försäljningen av alkohol, petitionen om alkoholförbud som organiserades av nykterhetsrörelsens representanter 1909, implementerandet av motboken 1917, alkoholförbudsomröstningen 1922 samt perioden efter 1922 som ämnar fånga den potentiella effekt som icke-förbudsresultatet hade på rörelsens medlemsutveckling.

De distriktsfaktorer som kommer att inkluderas i analyserna är procent av distriktets befolkning som var medlemmar i frikyrkor och i fackföreningar, procent av befolkningen som var anställd inom industri, och huruvida distriktet var en stad. Bland distriktsfaktorerna finns också de två estimaten på intern organisatorisk konkurrens; antal och variation av nykterhetsorganisationer i distriktet.

Den kausala riktningen i samband gällande folkrörelserelaterade variabler är mer problematiska än annars i modellerna. Man kan tänka sig att en ökning av nykterhetsmedlemmar i ett distrikt presenterar ett tillfälle för en entreprenör att starta en ny organisation. Ett positivt samband skulle med andra ord kunna

tolkas som att fler medlemmar leder till fler organisationer och inte vice versa. Kausalitet är svårt att fastställa empiriskt men eftersom ett villkor för kausalitet är att orsak inträffar *innan* effekt använder jag laggade värden på de folkrörelserrelaterade variablerna (notera t_{-1} i modellerna nedan). Detta innebär exempelvis att jag estimerar effekter av organisatoriska förändringar år 1895 (och inte 1896) på medlemsutvecklingen år 1896.

Resultat

Den första modellen i Tabell 1 presenterar parameterestimaten för de variabler som presenterades i ekvation 2. I Modell 1 använder jag antalet organisationer för att skatta effekter av intern konkurrens.

I den första delen av tabellen presenteras de kontextuella faktorernas estimerade effekt på nykterhetsrörelsens medlemsutveckling (x_{ct} i Ekvation 2). Flera av de alkoholrelaterade händelserna och politiska besluten under tidsperioden påverkade nykterhetsrörelsens medlemskap. Både förbudspetitionen 1909 och folkomröstningen 1922 ökade medlemskapet i nykterhetsrörelsen med cirka 1 procent, medan medlemskapet minskade perioden efter folkomröstningen. Resultaten är inte förvånande. Händelser relaterade till en rörelsens primära mål stimulerar troligen både det allmänna intresset för rörelsen och rörelsens egna aktiviteter för att intressera allmänheten. På ett liknande sätt kan man tänka sig att den svaga men signifikant negativa effekten tidsperioden efter den för rörelsen misslyckade folkomröstningen indikerar en nedgång i det allmänna intresset för rörelsen efter 1922.

Nykterhetsrörelsens medlemsutveckling påverkades också av den genomsnittliga försäljningen av alkohol; när försäljningen ökade så ökade nykterhetsrörelsens medlemskap. Detta stöder resonemanget som presenterades ovan att intresset för nykterhetsfrågan ökade när konsumtionen av alkohol ökade.

I den andra delen av modellen presenteras estimat rörande de distriktsspecifika faktorerna (z_{hjt} i Ekvation 2). Estimatet på den interna konkurrensens effekt visar att sambandet mellan antalet nykterhetsorganisationer och procenten medlemmar i ett distrikt var positivt. När en organisation etablerades i ett distrikt ökade i genomsnitt nykterhetsrörelsens medlemskap med cirka 0.06 procent det påföljande året. Effekten är inte nämnvärt stor, men likväl signifikant. Vid tolkningen av effekter bör det poängteras att data endast innehåller observationer för de år då antalet organisationer översteg den 75:e percentilen.

Medlemskap i frikyrkor och fackföreningar påverkade också nykterhetsrörelsens medlemskap. Resultaten indikerar att förhållandet mellan frikyrkor och nykterhetsrörelse var positivt för medlemsutvecklingen i nykterhetsrörel-

Tabell 1: Parameterestimat från regressionskvation med medlemsutveckling som beroende variabel (z-värden inom parenteser).

	Modell 1	Modell 2	Modell 3 (Alla obs.)
<i>Konstant</i>	-2.93 (-4.19)	-1.89 (-3.24)	2.08 (5.76)
<i>Införande av motbok 1917</i>	-0.02 (-0.13)	-0.15 (-0.92)	-1.17 (-9.27)
<i>Förbudspetitionen 1909</i>	1.03 (7.22)	0.88 (6.23)	1.60 (12.09)
<i>Förbudsomröstningen 1922</i>	0.71 (4.00)	0.51 (2.92)	-0.04 (-0.28)
<i>Period efter omröstningen 1922</i>	-0.41 (-3.86)	-0.43 (-4.07)	-0.68 (-9.76)
<i>Alkoholförsäljning</i>	1.15 (12.28)	1.09 (11.64)	-0.25 (-4.32)
<i>Antal nykterhetsorganisationer</i> t_{-1}	0.06 (5.77)		
<i>Variation av nykterhetsorganisationer</i> t_{-1}		0.08 (0.32)	1.24 (11.95)
<i>Frikyrkomedlemmar</i> t_{-1} (%)	0.22 (10.09)	0.22 (10.14)	0.32 (24.03)
<i>Fackföreningsmedlemmar</i> t_{-1} (%)	-0.05 (-5.24)	-0.05 (-5.24)	-0.09 (-17.92)
<i>Stadshärad</i>	2.02 (3.73)	1.46 (2.68)	0.72 (1.92)
<i>Del av befolkning anställd i industri</i> (%)	0.07 (7.47)	0.08 (8.16)	0.10 (21.41)
χ^2	1485	1442	2903
R^2 inom	0.19	0.19	0.15
R^2 mellan	0.18	0.13	0.20
R^2 total	0.19	0.15	0.17
<i>Antal observationer</i>	6271	6252	16792
<i>Antal härad</i>	368	368	368
<i>Genomsnittlig tid</i>	15	15	37

sen. När frikyrkomedlemmarnas procentandel ökade i ett distrikt, så ökade nykterhetsrörelsens medlemskap under det påföljande året. Detta resultat kan tolkas som ett stöd för idén om att frikyrkorörelsen bistod med etablerade sociala nätverk från vilka nykterhetsrörelsen rekryterade medlemmar. I kontrast till detta resultat finner jag att sambandet mellan fackföreningsrörelsen och nykterhetsrörelsen var negativt. När fackföreningsrörelsens medlemskap ökade, så minskade nykterhetsrörelsens medlemskap påföljande år. En möjlig tolkning av detta resultat är att fackföreningsrörelsen delvis ersatte nykterhetsrörelsen. Under den studerade tidsperioden var fackföreningsrörelsen en innovation på folkrörelsemarknaden, och det är möjligt att potentiella nykterhetsmedlemmar istället blev medlemmar i fackföreningsrörelsen.

Slutligen tyder resultaten på att stadsdistrikt i genomsnitt hade 2 procent mer medlemmar än andra distrikt; industrialiserade distrikt hade likaså mer nykterhetsmedlemmar än icke-industrialiserade distrikt. Individer som levde i städer och industrialiserade områden verkar ha haft ett starkare intresse av nykterhetsfrågan, kanske beroende på att alkoholrelaterade problem var vanligare i dessa distrikt.

Enligt det rapporterade pseudo- R^2 måttet förklarar modellen cirka 19 procent av den totala variationen, cirka 18 procent av variationen mellan distrikt (se R^2 mellan) och omkring 19 procent av variationen inom distrikt (se R^2 inom).¹⁰

Modell 2 innehåller samma variabler som den första modellen, men i Modell 2 används istället index över variationen av nykterhetsorganisationer som mått på intern konkurrens. Vid en jämförelse av de två modellerna är det tydligt att de estimerade effekterna av de inkluderade variablerna i stort förblir desamma. Mängden förklarad variation i Modell 2 är likaledes ungefärligen densamma som i Modell 1. Den estimerade effekten av intern konkurrens, när konkurrens skattas av variationen av organisationer, är dock inte längre signifikant. En ökad variation av nykterhetsorganisationer verkar sålunda inte ha påverkat rörelsens medlemsutveckling.

En jämförelse av de två estimaten på intern konkurrens indikerar således att *variationen* av nykterhetsorganisationer inte påverkade nykterhetsrörelsens medlemsutveckling, medan ett ökat *antal* organisationer påverkade nykterhetsrörelsens medlemsutveckling positivt.

I den tredje modellen inkluderas också observationer då antalet organisationer understiger den 75e percentilen, syftet är att närmare undersöka om variationen av organisationer påverkar medlemsutvecklingen om perioder med ett fåtal närvarande organisationer inkluderas. Om så är fallet kan jag utesluta att den uteblivna effekten i Modell 2 beror på måttets konstruktion.

Effekten av organisatorisk variation är stark och positiv när modellen estimeras på hela datasetet. En ökning av den organisatoriska variationen ökade procentandelen nykterhetsmedlemmar under året som följde.

En jämförelse av Modell 2 och Modell 3 indikerar att om konkurrensen är hård, som antogs vara fallet när det fanns många organisationer i distriktet (Modell 2) så påverkade variationen av organisationer inte medlemsutvecklingen. Däremot var den generella effekten av organisatorisk variation på rörelsens medlemsutveckling positiv.

Diskussion

Nykterhetsrörelsen i Sverige splittrades tidigt upp i olika typer av organisationer. Denna splittring inom rörelsen genererade en betydande variation av organisationer och konkurrens inom rörelsen. Konkurrens representerar ett potentiellt dilemma för organisationer: organisationer inom en folkrörelse delar ett generellt intresse av att maximera folkrörelsens totala medlemskap för att på så sätt uppnå sitt primära mål, samtidigt har varje enskild organisation ett intresse av att rekrytera så många medlemmar som möjligt, vilket ibland sker på andra organisationers bekostnad. Som en bakgrund till analysen av konkurrens och dess påverkan på medlemsutvecklingen för folkrörelser, presenterades tre olika teorier vars prediktioner skilde sig åt.

De skilda hypoteser som härleddes från teorierna testades på data från den svenska nykterhetsrörelsen. Resultatet visade att ökad konkurrens, mätt som ökat antal organisationer, ökade rörelsens medlemskap. Detta resultat är i linje med prediktionen som härleddes från teorin om rationella val. Ett alternativt mått på den interna konkurrensen, ökad variation av rörelseorganisationer, påverkade dock inte medlemsutvecklingen. Detta resultat är i linje med prediktionen som härleddes från organisationsekologisk teori.

Organisationsekologin betonar hur selektionen inom en organisationspopulation ökar då omgivningens bärandekapacitet nås, såsom är fallet då antalet organisationer är stort. Resultatet i denna studie pekar dock på att antalet organisationer är positivt relaterat till medlemsutveckling, även vid ett stort antal organisationer. Variationen av organisationer, vilket ofta förespråkare för teorin om rationella val betonar är vad som stimulerar "marknaden" hade dock ingen effekt på rörelsens medlemsutveckling vid hård konkurrens. Generellt hade dock variationen en positiv effekt på medlemsutvecklingen.

Resultaten som presenterades ligger sålunda delvis i linje med både teorin om rationella val och organisationsekologin. Vid presentationen av teorierna betonades deras olikheter. Det finns dock betydande likheter mellan de två teo-

rierna. Förespråkare för teorin om rationella val menar, liksom organisationsekologerna, att marknader kan överhettas och att organisationer slås ut på grund av hård konkurrens. På samma sätt menar organisationsekologer, i likhet med förespråkare för teorin om rationella val, att konkurrens lösgör nya resurser till dess att den övre gränsen är uppnådd. De två teorierna betonar dock olika aspekter av konkurrens – teorin om rationella val betonar konkurrensens stimulerande effekt; organisationsekologin betonar konkurrensens selekterande effekt. Mina resultat stöder båda effekterna.

I generella termer blir sålunda slutsatsen att under perioder kännetecknade av hård konkurrens har ett större antal organisationer en positiv effekt på en rörelses medlemskap, medan variationen av organisationer inte har någon effekt.

Implikationen för rörelseforskning i stort är att intern konkurrens stimulerar rörelser. Den "fredliga konflikten" mellan organisationer lokaliserade inom samma geografiska område verkar i stort öka intresset för en rörelse och leda till att fler väljer att bli medlemmar. Implikationen gäller dock under förutsättning att folkrörelsen försöker nå politiskt inflytande genom att mobilisera ett stort antal medlemmar. En strategi som är trolig när folkrörelsens mål kan påstås vara i "folkets" intresse. Rörelser som inte kan påstå sig representera "folket" kan inte enkelt använda sig av en dylik massmobiliseringsstrategi. Dessa rörelser väljer med stor sannolikhet andra strategier, såsom innovativa protestaktiviteter eller våld, vilka främst syftar till att tilldra sig medias intresse (Koopmans 1993). För att uttala sig om effekten av intern konkurrens på dylika rörelser krävs en separat studie.

Slutligen, då syftet här varit att undersöka effekter av en relativt generell social process, vilket jag vågar hävda att konkurrens är, har den generella diskussionen fått utrymme på bekostnad av den specifika beskrivningen. Många detaljer och nyanser rörande nykterhetsrörelsens historia har sålunda uteslutits. Denna forskningsansats motiveras, förutom av rena utrymmesskäl, av att sociologin också behöver kunskap om så kallade "sociala mekanismer" (se Elster 1989; Hedström och Swedberg 1998). Teoretiskt kan det sålunda vara motiverat att renodla och förenkla för att accentuera en social mekanisms effekter.

Fotnoter

Tack till Christofer Edling, Peter Hedström, Fredrik Liljeros, Peter V. Marsden, Lars-Erik Olsson, Richard Swedberg och Per-Erik Yngwe för förslag och kommentarer under arbetets gång. För finansiellt stöd vill jag tacka *Anna Ahlströms och Ellen Terserus Stiftelse och Humanistiska och Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet* (HSFR).

¹ Att ha primära och sekundära mål är inte unikt för folkrörelseorganisationer; också affärsdrivande företag måste tillfredsställa sina kunder (sekundärt mål) för att gå med vinst (primärt mål).

² Med legitimitet menar jag att folkrörelseorganisationen ses som en valid politisk representant för ett kollektiv; både av kollektivet och av andra aktörer. Det är inte oproblemiskt att använda medlemskap för att *jämföra* eller *etablera* rörelserns legitimitet eftersom storleken på det kollektiv som rörelsen representerar måste tas i beaktande; 1000 medlemmar betyder ringa legitimitet om rörelsen hävdar sig representera "folket". 1000 medlemmar för en rörelse som hävdar sig representera "pensionerade gruvarbetare" bör å andra sidan åtnjuta legitimitet i den bemärkelse som begreppet ges här.

³ Den legitimeringsprocess jag beskriver fungerar troligen också för rörelser vi helst ser som illegitima, såsom nazistiska eller fascistiska rörelser. Sålunda kan en rörelse åtminstone teoretiskt vara legitim utan att vara demokratisk.

⁴ Den senaste sammanslagningen skedde 1970, då IOGT och NTO blev IOGT-NTO.

⁵ Betoningen av att motsättningar och motsägelser i individers sociala situation komplicerar val och orsakar en generell minskning i aktivitet liknar den "sekulariseringstes" som finns inom religionssociologin (se Berger 1967; Blau et al 1992; Breault 1989; Land et al 1991), där exponeringen för konkurrerande alternativ sägs underminera religiös tro.

⁶ Jag har uteslutit TO, eftersom deras medlemsstatistik inte visat sig vara tillförlitlig i folkrörelsearkivet (se Fjellström 1993).

⁷ Detta material har insamlats av Carl-Göran Andae och Sven Lundkvist på historiska institutionen vid Uppsala universitet, och har gjorts tillgängliga av Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst vid Göteborgs universitet. Analyser och tolkningar i denna artikel görs helt på författarens ansvar.

⁸ Dummyvariabler är variabler som antar värde noll (0) förutom då ett villkor uppfylls, då variabeln antar värde ett (1). Till exempel är variabeln "folkomröstningen 1922" kodad som noll (0) alla år förutom år 1922, då variabeln är kodad som ett (1).

⁹ I random effect regressioner, till skillnad från OLS, estimeras en slumpmässig komponent, Θ , som är en funktion av variansen i modellens residualer. Om variansen i v_j är noll, är v_j noll och Θ är noll, vilket betyder att det inte finns några distriktsspecifika mönster i residualerna, vilket i sin tur innebär att modellen bäst estimeras med OLS. På samma sätt betyder det att om variansen av e_{jt} är noll, så är e_{jt} noll, och Θ är ett. Om så är fallet är residualerna i varje distrikt konstanta, något som betyder att det inte finns någon variation över tid i residualerna, vilket i sin tur innebär att vi kan estimeras modellen med s.k. "fixed effects regression".

¹⁰ Jag har estimerat samma modeller med så kallad "general estimation equation (GEE) technique. GEE-estimering tillämpar Huber-Whites beräkning av variansen, vilket innebär att man får konsistenta standardfel även om distriktens residualer inte är likadant fördelade, eller om korrelationerna inom distrikt inte är utbytbara. Resultaten av GEE-estimeringen ger större standardfel (och därmed lägre z-värden) men de mest centrala resultaten förblir desamma. Resultaten är likaså oförändrade när linjär och kvadrerad tid inkluderas i analyserna för att kontrollera för ickeobserverad heterogenitet.

Referenser

- Allardt, E. (1965) *Samhällsstruktur och sociala spänningar*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Berger, P. L. (1967) *The Sacred Canopy - Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
- Blau, J. R., Land, K. C., Redding, K. (1992) "The Expansion of Religious Affiliation: An Explanation of the Growth of Church Participation in the United States, 1850-1930", *Social Science Research* 21:329-352.
- Breault, K. D. (1989) "New Evidence on Religious Pluralism, Urbanism, and Religious Participation", *American Sociological Review* 54:1048-1053.
- Bruun, K. & Frånberg, P. (1985) *Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati*. Stockholm: Prisma.
- Bråten, S. (1976) "En konsistens- og kommunikasjonsmodell - som tillater simulering av EF-striden", *Tidskrift för Samfunnsforskning* 17: 158-197.
- Carlsson, S. (1961) *Svensk Historia II: Tiden efter 1718*. Stockholm: Bonniers.
- Coleman, J. S. (1956) "Social Cleavage and Religious Conflict", *The Journal of Social Issues* XII: 44-56.
- Elgeskog, J. (1951) *Den nutida nykterhetsrörelsen*. Stockholm: Oskar Eklund.
- Elmér, Å. (1950) *Vägen från fattigdomen till den sociala utvecklingen. De 50 åren 1900-1950. (Vol.1)* Stockholm: Åhlén & Åkertlund.
- Elster, J. (1989) *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elvander, N. (1966) *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*. Lund: Gleerup.
- Finke, R., Guest, A. M., Stark, R. (1996) "Mobilizing Local Religious Markets: Religious Pluralism in the Empire State, 1855 to 1865", *American Sociological Review* 61: 203-218.
- Fjellström, C. (1993) *En jämförelse av medlemsuppgifterna i Folkförhållningsarkivet och i organisationernas årsstatistik*. Sociologiska Institutionen: Stockholm Universitet.
- Freeman, J. (1973) "The Origins of Women's Liberation Movement", *American Journal of Sociology* 78:792-811.
- Gibbs, J. P. & Martin, W. T. (1962) "Urbanization, Technology, and the Division of Labor: International Patterns", *American Sociological Review* 27 (5):667-677.
- Gould, R. V. (1995) *Insurgent Identities - Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago: Chicago University Press.
- Hamberg, E. M. & Pettersson, T. (1994) "The Religious Market: Denominational Competition and Religious Participation in Contemporary Sweden", *Journal for the Scientific Study of Religion* 33 (3): 205-216.
- Hannan, M. T. (1992) "Rationality and Robustness in Multilevel Systems", s 120-136 i Coleman, J. S. & Fararo, T. J. (red.) *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage.
- Hannan, M. T. & Carroll, G. R. (1992) *Dynamics of Organizational Populations*. New York: Oxford University Press.
- Hannan, M. T. & Freeman, J. (1989) *Organizational Ecology*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Heckscher, G. (1946) *Staten och organisationerna*. Stockholm:
- Hedström, P. & Swedberg, R. (1998) "Social mechanisms: An introductory essay." s 1-31 i Hedström, P & Swedberg, R. (red.) *Social Mechanisms: An Analytic Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iannaccone, L. R. (1992) "Religious Markets and the Economics of Religion", *Social Compass* 39 (1):123-131.

- Johansson, H. (1947) *Den svenska godtemplarrörelsen och samhället*. Stockholm: Oskar Eklunds.
- Johansson, H. (1980) *Folkrörelserna i Sverige*. Stockholm: Sober.
- Johansson, K. E. (1977) *Arbetarrörelsen och alkoholpolitiken*. Stockholm: Sober.
- Koopmans, R. (1993) "The Dynamics of Protest Waves: West Germany, 1965 to 1989", *American Sociological Review* 58:637-658.
- Land, K. C., Deane, G., Blau, J. R. (1991) "Religious Pluralism and Church Membership: A Spatial Diffusion Model", *American Sociological Review* 56:237-249.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B., Gaudet, H. (1948) *The People's Choice*. New York: Columbia University Press.
- Lehman, E. W. (1985) "Cross Pressures Revisited: A Macrosociological Approach to Anomalies in Contemporary Political Involvement", *Journal of Political and Military Sociology* 13:1-16.
- Lenke, L. (1994) *Alkohol och narkotikautvecklingen i Sverige*. Rapport 94. Stockholm: Folkhälsöinstitutet och CAN.
- Lieberson, S. (1969) "Measuring Population Diversity", *American Sociological Review* 34 (6):850-862.
- Lipset, M. S. (1963) *Political Man – the Social Bases of Politics*. New York: Anchor Books.
- Lundkvist, S. (1977) *Folkrörelserna i det Svenska Samhället 1850 - 1920*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- McAdam, D. (1986) "Recruitment to High Risk Activism: The Case of Freedom Summer", *American Journal of Sociology* 92:64-90.
- McAdam, D., McCarthy, J. D., Zald, M. N. (1988) "Social Movements", s 695-737 i Smelser, N. S.(red.) *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publications.
- McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (1977) "Resource Mobilization and Social Movements: A partial theory", *American Journal of Sociology* 82:1212-1239.
- McPherson, J. M. (1983) "An Ecology of Affiliation", *American Sociological Review* 48:519-532.
- Mensch, G. (1979) *Stalemate in Technology*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Michanek, B. (1972) *Den heliga kon - en från debattbok om en folkrörelse i bakvatten*. Stockholm: Proprius Förlag.
- Nycander, S. (1998) "Ivan Bratt: the Man Who Saved Sweden From Prohibition", *Addiction*. 93 (1):17-25.
- Popielarz, P. A. & McPherson, J. M. (1995) "On the Edge or In Between: Niche Position, Niche Overlap, and the Duration of Voluntary Association Memberships", *American Journal of Sociology* 101 (3):698-720.
- Powell, G. B. Jr. (1976) "Political Cleavage Structure, Cross-Pressure Processes, and Partisanship: An Empirical Test of the Theory", *American Journal of Political Science* XX (1):1-23
- Rogers, E. M. (1967) *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
- Says, L. W. (1989) *Pooled Time Series Analysis*. Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences, 07-070. Beverly Hills: Sage Pubns.
- Singh, J. V. & Lumsden, C. J. (1990) "Theory and Research in Organizational Ecology", *Annual Review of Sociology* 16:161-195.
- Show, D. A., Zurcher Jr. L. A., Ekland-Olson, S. (1980) "Social Networks and Social Movements: A Microstructural Approach to Differential Recruitment", *American Sociological Review* 45:787-801.

Stark, R. (1994) "Rational Choice Theories of Religion", *The Agora* 2 (1):1-5

Stark, R. & Bainbridge, W. S. (1980) "Networks of Faith: Interpersonal Bonds and Recruitment to Cults and Sects", *American Journal of Sociology* 85 (6):1376-1395.

Stern, C. (1999) "The Evolution of Social Movement Organizations: Niche Competition in Social Space", *European Sociological Review* 15(1):91-105

Zald, M. N. & Ash, R. (1966) "Social Movement Organizations: Growth, Decay, and Change", *Social Forces* 44 (3): 327-340.

Öhngren, B. (1974) *Folk i rörelse: Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870-1900*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Abstract

This paper examines how competition within a movement affects the overall growth of the movement's membership. Using data on the Swedish temperance movement, I test hypotheses from three different theories; the theory of cross pressure, rational choice theory, and organizational ecology. My main finding is that intra-movement competition tends to be beneficial for the movement as a whole: as the number of competing organizations increases, the total membership increases. This finding conform best with rational choice theory that emphasize that competition invigorates a social movement.

Bunge vs. Bhaskar

Några kritiska reflektioner kring ”nya” teoriers originalitet

BJÖRN JOHANSSON & MARTIN LIND

Institutionen för Samhällsvetenskap, Örebro universitet

A genuinely original argument in the philosophy of science is a rare thing indeed. Bhaskar has produced a new ... strong, elaborate and well-integrated, elegant and powerful argument. Rom Harré, Mind

”Inget är nytt”. Det är den mest rimliga utgångspunkten man kan ha om man skall ägna sig åt teoriutveckling – i synnerhet utveckling av metateori. De nya perspektiv och kombinationer som alltjämt tillförs samhällsvetenskapen eller vetenskapsteorin med jämna mellanrum är sällan så revolutionerande som vissa recensenter vill mena. För det mesta rör det sig om nya begreppskombinationer eller nyare varianter av gamla begrepp och diskussioner som har sina rötter långt tillbaks i tiden. Inom samhällsvetenskaperna, och i synnerhet sociologin, verkar denna arbetsgång vara accepterad.

En förklaring till detta skulle kunna vara att samhällsvetenskaperna använder begrepp som *förslag*, dvs begrepp som riktar uppmärksamheten mot igenkännandet av det speciella med illustrationen eller exemplet utan att exakt fastställa betingelserna för dess användning (Eriksson 1997:34). Naturvetenskaperna däremot karaktäriseras av fasta begrepp. Begreppen uttrycker de aspekter hos objektet som skall relateras till varandra, vad vi skall söka efter, vad som måste vara för handen för att vi skall kunna använda det och på vilket sätt begreppet skall användas. Det sätt på vilket natur- respektive samhällsvetenskaperna använder begrepp får även praktiska konsekvenser. Samhällsvetenskapernas användning av begrepp som förslag möjliggör om- och nytolkningar av redan befintliga begrepp och teorier, vilket i sin tur leder till en mer pragmatisk hållning gentemot klassiker och deras texter. På så sätt kan sociologin sägas vara av eklektisk snarare än kumulativ karaktär. Naturvetenskaperna är däremot mer progressiva eller kumulativa. Deras förhållningssätt gentemot

Björn Johansson är doktorand vid Institutionen för Samhällsvetenskap, Örebro universitet. Hans avhandling behandlar gatuvåld med särskild inriktning mot gängbaserat våld och dess situationella och rumsliga orsaker.

Martin Lind är doktorand vid Institutionen för Samhällsvetenskap, Örebro universitet. Hans avhandling behandlar värdeskapande nätverk och regional utveckling.

klassiker tar sig helt andra uttryck. Användandet av begrepp som fasta enheter medför att naturvetenskapen rent principiellt måste förkasta sina klassiker. Man kan som en konsekvens av detta inte ta fram eller omtolka gamla teorier och begrepp och göra dem till ”nya”. Har begreppen och teorierna en gång visat sig felaktiga finns det inte längre någon användning för dem, mer än för historiska syften. Ett tydligt exempel är flogistonteoriens uppgång och fall. Sociologin och samhällsvetenskaperna i övrigt erbjuder andra möjligheter att ta upp tidigare formulerade teorier och begrepp. Klassikerna aktualiseras ständigt och får en legitimerande kraft när de tillämpas i nya tappningar och på nya problem. Det är därför problematiken vi vill belysa i denna artikel kan bli möjlig. Om sociologin var kumulativ skulle det inte vara möjligt att återuppväcka äldre teoretiska konstruktioner. Men sättet att aktualisera gamla teorier och begrepp inom samhällsvetenskaperna kan ske på olika sätt. De olika varianter som används kan i olika hög grad väcka en rad etiska frågor, exempelvis i vilken grad man kan hävda att man själv bildar grund för en ny skolbildning när det mesta eller betydande delar av dess substans redan finns formulerad i litteraturen.

Det är denna typ av frågor vi vill aktualisera genom att göra en jämförelse mellan två ”moderna klassiker” av vilka den ena har och har haft ett stort inflytande på den metateoretiska inriktning som idag går under samlingsnamnet kritisk realism¹. Syftet med artikeln är att med denna jämförelse ställa frågan i vad mån den kritiska realismen², så som den har beskrivits sedan mitten av sjuttioalet, egentligen har kommit med något nytt. Jämförelsen visar att många av dess mest fundamentala begrepp förekommit ganska länge i sociologisk och filosofisk litteratur, även om vissa termer kan vara nya.

Vi inleder med en kort beskrivning av den kritiska realismen, och av de författare vars verk vi skall jämföra. Därefter följer själva jämförelsen, vilken vi har valt att dela upp efter olika begreppsliga teman. Som avslutning följer en kort, sammanfattande diskussion utifrån jämförelsen.

Den kritiska realismen uppfattar vi idag som praktiskt taget etablerad inom såväl brittisk³ som svensk sociologi. Inom svensk sociologi finns en rad exempel där man applicerat eller redogjort för den kritiska realismen (se t ex Ekström 1992, Djurfeldt 1996, Danermark *et al* 1997, Liljeros 1997). Ett av de senaste exemplen är Thomas Brantes (1997a, 1997b) artiklar i Sociologisk forskning.

En av den kritiska realismens mest erkända auktoriteter är Roy Bhaskar, som med sitt första betydelsefulla verk, *A Realist Theory of Science* (hädanefter ”RTS”), av många anses ha lagt grunden för den kritiska realismen. Det finns böcker skrivna om Bhaskars metateori och på internet finns det diskussionsgrupper om hans filosofi⁴. Därtill kan tidsskrifterna ”Radical Philosophy” och

”Journal for the Theory of Social Behavior” betraktas som fora för den kritiska realismen och i dessa är Bhaskar en vanligt förekommande person. Dessutom har ”RTS” nyligen kommit i nyutgåva i serien ”Verso Classics”.

Vi kan alltså slå fast att den kritiska realismen är tämligen etablerad, och att den därmed också har vissa grundläggande texter och centrala teoretiker, vilka betraktas i det närmaste som klassiska, eller åtminstone som mer erkända än andra.

Men studerar man den kritiska realismens historia lite närmre, visar det sig att mycket av de tankegångar som redovisas i ”RTS” även förekommer i tidigare verk av andra författare. Ett exempel som vi skall fästa uppmärksamheten vid är Mario Bunge *Causality and modern science* (Bunge 1979), som har sin första utgåva daterad till 1959, dvs drygt 15 år före Bhaskars genombrott. Precis som ”RTS” har Bunge bidrag till vetenskapsteorin fått stort genomslag. Det är innehållet i den texten, närmare bestämt dess likhet med innehållet i ”RTS” som har aktualiserat problemställningen för denna artikel.

Gemensamt för ”Causality” och ”RTS” är att de båda är utformade som starka argument mot positivismen och empirismen. Trots att böckerna behandlar olika ämnen⁵ finns betydande likheter vad gäller ontologiska och epistemologiska utgångspunkter.⁶

Men det är inte bara likheterna mellan *just dessa* böcker som har motive- rat vårt val av jämförelseobjekt. Både Bhaskar och Bunge har efter ”RTS” och ”Causality” producerat en rik flora av inflytelserika verk. I den samlade produktionen finns det en rad utvecklingar och justeringar av de argument och ståndpunkter som förs fram i de berörda verken. Men vi har valt att inrikta oss på två specifika texter som författarna har skrivit vid specifika tidpunkter. Det händer ju ganska ofta att man byter ståndpunkt eller utvecklas, och av den anledningen är det problematiskt att tala om *personer* när man gör en litterär jämförelse. Man bör istället tala om deras *texter*. När vi jämför Bunge med Bhaskar är det därför främst de ovan nämnda texterna som åsyftas.

Det finns ytterligare en poäng med detta. Genom att verken i båda fallen utgör de första med verkligt genomslag i vetenskapssamhället i respektive författares produktion, och genom att man enkelt kan konstatera en betydande tidsskillnad mellan deras respektive tillblivelse, blir det föga problematiskt att dra slutsatser om vem som har kommit på vad först. Att ”RTS” betraktas som en milstolpe eller till och med som en startruta i utvecklingen av den kritiska realismen gör inte valet mindre motiverat.

Med utgångspunkt i några för den kritiska realismen centrala grundtan- kar skall vi därför göra en jämförelse mellan Bunge och Bhaskar.

De teman vi valt att studera närmare är: "emergens", "vetenskapens transitive och intransitiva dimension", "transfakticitet" samt "epistemic fallacy". Dessa begrepp återkommer i Bhaskars argumentation utan att han anger några referenser till andra ställen där begreppen används. Men som vi skall se finns det beskrivningar av, användningar av och argument för dessa i annan litteratur.

Emergens

Kortfattat beskriver begreppet emergens den process där strukturer eller egenskaper på en nivå av verkligheten ger upphov till nya strukturer eller egenskaper med en relativ självständighet i förhållande till sitt ursprung eller sina konstituerande delar. De nya nivåerna har sina förutsättningar i varje underliggande nivå, men kan inte reduceras till dessa. Inom sociologin har begreppsinnbörden en lång historia. Utan att på något sätt markera en början kan vi konstatera att Engels irreduktiva materialism ger uttryck för likartade tankegångar (Liedman 1983:VIII). Durkheim (1991:13) visar tydligt insikter i irreducibiliteten hos sociala fakta; "Sociala fakta skiljer sig från psykiska fakta inte bara till kvaliteten; *de har ett annat underlag*, de utvecklas inte i samma miljö, de betingas inte av samma villkor". Likaså betonar den amerikanske filosofen Roy Wood Sellars⁷ begreppets grundläggande betydelse i utvecklandet av sin emergenta realism:

It is at the level of atoms and molecules that the idea of emergence gains its first definite applicability, though there are hints in physics of the emergence of matter from energy. But what is really implied by emergence? Surely, in order to become rational, it must secure an ontological status and be linked with substance and causality...The fact of emergence must be explained in terms of the synthetic rise of higher-order substances or functionally unified continuants. We must take relations and organization seriously as characteristics of nature (Sellars 1970:44).

Föreställningen om emergens har stor betydelse för mycket av den metateori som utvecklats, framför allt för metateorier där verkligheten anses vara indelad i nivåer, som hos realister som Bunge och Bhaskar. När det gäller Mario Bunes metateori är emergenstanken av yttersta vikt, vilket inte minst framgår av följande diskussion där Bunge (i anslutning till sin diskussion om kausalitet som ontologisk kategori) motiverar varför det är ointressant att spåra ett makroskopiskt tillstånd hos en gasmassa till de enskilda molekylernas banor:

This is why, from a molar point of view, it is uninteresting to trace the macroscopic states of a mass of gas to the individual trajectories of the molecules. Not only would it be practically impossible to do so (at least with the available means) owing to the enormous complexity of the microscopic situations and to the experimental impossibility of distinguishing the separate molecules wit-

hout in addition introducing significant disturbances in their states of motion; it would, moreover, be quite useless to perform such a causal analysis since the thermodynamic properties of such a molar body – its temperature, specific heat, entropy and so forth – arise out of its atomic properties but stand on a different level of their own, being meaningless in connection with the individual components of the large system (Bunge 1979:169).

Den molekylära nivån och de egenskaper som konstituerar den kan alltså inte förklaras och förstås utifrån enskilda atomer och deras egenskaper. Den utgör en ny struktur som emergerat ur den underliggande. På ett mer generellt plan menar Bunge att man kan se de nya nivå-specifika egenskaperna som "supraindividual" och i någon mening självständiga i förhållande till underliggande nivåer:

In general, the interaction among individual entities, and sometimes even the mere interplay in the presence of a common environment, may produce supra-individual entities having qualities of their own and behaving, at least in some respects, as self-contained units (Bunge 1979:171).

Föreställningen att verkligheten är indelad i nivåer är också, som ovan nämnts, central i Bhaskars kritiska realism. Likaså är begreppet emergens ett av de mest centrala⁸, vilket också framgår här med all önskvärd tydlighet:

It follows from this that the operations of the higher level cannot be accounted for solely by the laws governing the lower-order level in which we might say the higher-order level is "rooted" and from which we might say it was "emergent" .../.../...In short, emergence is an irreducible feature of our world, i.e. it has an irreducibly ontological character (Bhaskar 1997:113).

Utifrån detta kan vi slå fast att Bhaskars metateori inte är först med varken 1) antagandet att verkligheten är ordnad i nivåer eller 2) termen och begreppet emergens.

Vetenskapens transitiva och intransitiva dimension

Föreställningen om att kunskapen har två dimensioner – en transitiv, dvs kunskapen eller teorierna om ett objekt (den epistemologiska sidan) och en intransitiv, dvs kunskapsobjektet som något som existerar oberoende av vårt medvetande (den ontologiska sidan) – är en av hörnstenarna i en kunskapsrealistisk ståndpunkt. Med utgångspunkt i denna tes kan man argumentera för att positivismen och empirismens sätt att likställa kunskapsobjektet med observationer och sinnesförnimmelser av kunskapsobjektet är felaktigt. Om det är så att kunskapsobjektet har en av vårt medvetande, eller vår kunskap, oberoende existens faller de positivistiska och empiristiska föreställningarna eftersom

de identifierar verkligheten med det som kan observeras. Eller för att uttrycka det annorlunda: positivismen och empirismen *reducerar* verkligheten till empiriska fenomen. Gentemot idealism och relativism i olika former kan distinktionen mellan en transitiv och intransitiv dimension sägas vara en kritik mot dessa traditioners fundament, eftersom de idealistiska och relativistiska ståndpunkterna till syvende och sist slutar i antagandet att verkligheten endast existerar och är åtkomlig genom de begrepp man skapar om den. Vetenskapens intransitiva objekt reduceras till ett transitivt.⁹ Ett sätt att beskriva distinktionen mellan vetenskapens transitiva och intransitiva sida återfinns vi hos Sellars (1908:243ff återgivet i 1970:64f):

What, however, is realism, and what is a realistic attitude towards a thing? This we are in a position to define more clearly. Starting, as I believe metaphysics must, from an individual's conscious experience, realism signifies that things are independent for their existence of his experience of them. In short, my experience does not affect the things around my body in any way unless it leads to an overt action on the part of my body. I may think about the book before me in any manner I choose but, until I take it up, an act mediated by my body, it is not changed. This does not mean that the book is as it is experienced as independently of my experience of it. That would be naive realism, which, like idealism, is a stuff-theory of reality. Realism, as I have defined it, is not concerned, at least at first, with the character of the stuff of reality but with the relationship of the "microcosm" of the individual's experience with the "macrocosm" of reality and the conclusion we have been forced to arrive at from a study of the dilemma is that nature has two meanings, my nature, a construct in my experience, and the nature as *other than* my experience.

Vi kan konstatera att Sellars gör en klar åtskillnad mellan vetenskapens transitiva och intransitiva dimension. En tankegång som även finns klart uttalad hos Bunge:

...the recognition of the fact that every criterion of material existence involves sensing, acting and judging subjects does not imply that every existent is dependent upon some sensing, acting or judging being (Bunge 1979:46).

Distinktionen mellan vetenskapens transitiva och intransitiva sida återkommer även i Bunges diskussion om lagar och lagbundenheter. Vetenskapen förutsätter enligt Bunge "facts", eller lagar, manifesterade i empirin, men deras reella existens, däremot, förutsätter inte empiriska uttryck. I enlighet med Bunges resonemang måste vi med andra ord skilja mellan lagarnas existens och vår conceptualisering av dem:

It will be necessary to distinguish between *laws* (whether of nature, thought or society), and *law statements*: the former will be defined as the *immanent patterns of being and becoming*, the latter as the *conceptual reconstructions* thereof (Bunge 1979:249).

Och vidare:

The constructs (hypotheses) called scientific laws (our laws₂) are the variable reconstruction of objective laws on the level of rational thought. If preferred, laws₂ are the (incomplete) projections of laws₁ on the conceptual plane (Bunge 1979:250).

Även i Bhaskars "RTS" återfinns vi distinktionen mellan vetenskapens transitiva och intransitiva dimensioner. Bhaskar diskuterar i likhet med Bunge lagar och vetenskapens begreppsliggörande av dessa lagar:

The term "law" is customarily used to refer both to statements of law and to what such statements designate. A distinction between the two is, of course, implicit in the basic distinction of the work, that is between the transitive and intransitive dimensions in the philosophy of science (Bhaskar 1997:251).

Vi kan utifrån detta konstatera att inte heller distinktionen mellan vetenskapens transitiva och intransitiva dimensioner föds med Bhaskars "RTS".

Transfakticitet

Den kritiska realismens originalitet visavi klassisk empirism och transcendental idealism består i att den erkänner lagar och lagbundenheter såsom objektivt existerande och därtill relativt oberoende av sina empiriska manifestationsformer (Bhaskar 1997:14f). Det innebär att lagar (eller generativa mekanismer) kan existera och existerar utan att för den skull, alltid och med järnhård nödvändighet, ta sig empiriska uttryck. Då det är dessa lagar eller mekanismer som enligt den kritiska realismen utgör vetenskapens huvudsakliga objekt, får det som konsekvens att beskrivningen av dessa inte enbart kan grunda sig på empiriska observationer. De empiriska uttrycken är varken nödvändiga eller tillräckliga villkor för de underliggande mekanismernas existens (Bhaskar 1997:164). Bhaskar uttrycker detta med begreppet *transfakticitet*; mekanismerna är transfaktiska. Alltså; den kritiska realismens uttalanden om verkligheten är inte uttalanden om vad som registreras eller om vad som händer, utan om "the ways things act in the world" (Bhaskar 1997:17), oavsett om egenskaperna eller tendenserna realiserar eller inte.

Insikten om de objektiva förhållandenas relativa oberoende av empiriska manifestationsformer delas av Bunge. Även om uttrycksformen skiljer sig från Bhaskars framgår det tydligt av följande citat att det i Bunges metateori finns en distinktion mellan verkliga objekt och deras empiriska uttryck; att det är naturlagarnas *konsekvenser* man studerar i den empiriska verkligheten och inte naturlagarna som sådana.

Adequacy of factual hypotheses is tested by experiment and observations; but adequacy does not consist in empirical verifiability: adequacy consists in correspondence (however incomplete) between propositions and facts. The condition of adequacy is to be fulfilled by the particular consequences of the principles (basic hypotheses), not by the principles themselves, which may have an objective counterpart but need not have an empirical counterpart at the time they are formulated and, being general, are not directly verifiable (Bunge 1979:286f).

Genom att göra åtskillnad mellan korrespondens och verifierbarhet markerar Bunge här också ett avståndstagande från de vetenskaper som uppfattar sitt objekt som identiskt med empiriska uttryck och deras korrelationer.

Bunge visar också upp dessa insikter i sin indelning av lagar i tre olika typer, där law_1 refererar till de verkliga, objektiva lagarna, law_2 åsyftar "law statements", dvs kunskapen om eller modellerna av dessa lagar och law_3 betecknar de objektiva lagarnas (law_1) empiriska uttryck. Detta schema använder Bunge, precis som Bhaskar senare gör, som ett argument mot föreställningen att ett påståendes meningsfullhet beror på de sätt varpå de verifieras.

The mere fact that a neat distinction must be drawn between law statements ($laws_2$) and their adaptations to practical purposes ($laws_3$) is, by the way, a strong argument against the pragmatic (or operational) principle according to which the meaning of a proposition is the mode of its verification (Bunge 1979:310).

När Bunge förklarar varför empirismen endast intresserar sig för verklighetens uttryck och inte dess substans, dyker ett begrepp upp som är mycket likt det Bhaskar myntat ovan:

...empiricism, which regards substance as a figment of the imagination – not, however, on the ontological ground that there is no matter without motion of some sort, but on the epistemological ground that such a constant and simple support of qualities is transperceptual (Bunge 1979:201).

Man kan alltid diskutera innebörden i och eventuella skillnader mellan begreppen "transfactual" och "transperceptual". Klart är i alla fall att båda begreppen åsyftar egenskapen hos verkliga objekt som innebär att deras existens inte är beroende av om de tar sig empiriska uttryck eller inte.

Epistemic fallacy

Om verklighetens objekt är transfaktiskt, gör empirismen (och den transcendentala idealismen) en felaktig sammanblandning mellan verkligheten och vår kunskap om den. Det är ett felslut som empirismen fått mycket kritik för. Felslutet tar sig uttryck i antagandet att det är empiriska erfarenheter som

utgör vetenskapens huvudsakliga objekt, och att det är formaliseringen av dessa som utgör de lagar vilka vetenskapen har till uppgift att fastställa. Både Bunge och Bhaskar kritiserar detta genom att betona skillnaden mellan uttrycken (eller kunskapen om varat) och den verklighet (eller det vara) som producerar dem. Mekanismerna eller lagarna är något annat än deras uttryck, och våra beskrivningar av dessa är något annat än lagarna som de uttrycker. I analogi med detta måste man även göra skillnad mellan *beskrivningarna* av lagarna och lagarna *sådana*. Ingen av dessa distinktioner upprätthålls av empirismen.

Som ett namn på detta felslut har Bhaskar formulerat termen "epistemic fallacy" vilken han definierar på följande sätt:

This consists in the view that statements about being can be reduced to or analysed in terms of statements about knowledge; i.e. that ontological questions can always be transposed into epistemological terms (Bhaskar 1997:36).

För Bunge, som intresserar sig för kausaliteten som ontologisk kategori, gäller distinktionen skillnaden mellan ontologisk kausalitet, dvs kausala förhållanden i verkligheten, och epistemologisk kausalitet, dvs kausala förhållanden som teoretiska och logiska uttryck. I följande citat riktar Bunge kritik mot tendensen att beskriva "causation"¹⁰ i termer av "regularity".

Causation = Regularity. Such a reduction involves a confusion of epistemology (and, more particularly, of scientific methodology) with the theory of the most general traits of reality, namely, ontology (Bunge 1979:46).

Alltså: om man menar att kausalitet är en fråga om regelbundenheten med vilken vissa empiriska fenomen samvarierar, och att kausalförhållandet uttrycks i termer av dessa regelbundenheter – blandar man ihop sättet att beskriva empiriska regelbundenheter med de verkliga förhållanden som producerar regelbundenheterna. Det är med andra ord ett sätt att formulera ontologiska förhållanden med epistemologiska termer – "the epistemic fallacy".

Detta om Bunes sätt att uppfatta det som Bhaskar kallar "the epistemic fallacy". Men det finns fler och andra som även de har gjort samma (eller åtminstone en mycket snarlik) upptäckt. Ett exempel är Althusser¹¹, som med ännu en variant av språkbruk ger sig i kast med att kritisera empirismen med hänvisning till att det faktiskt finns en skillnad mellan vetenskapens objekt och detta objekts uttryck; skillnaden mellan "det verkliga objektet" och "kunskapsobjektet".

...att kunskapen alltså aldrig – som empirismen så desperat vill ha det till – står inför ett rent objekt, som då skulle vara identiskt med det verkliga objekt som kunskapen just har till syfte att producera ... kunskapen om (Althusser & Balibar 1970:54).

Det som Bhaskar kallar ”the epistemic fallacy” är alltså inte heller det någon ny upptäckt. Både Bunge och Althusser ser samma brist och använder den som ett argument mot empirismens sätt att uppfatta verkligheten och vår kunskap om den. Bunge försöker också ge en förklaring till varför empiristerna envist håller sig fast vid sammanblandningen. Låt oss titta på ett av de tidigare citaten än en gång:

...empiricism, which regards substance as a figment of the imagination – not, however, on the ontological ground that there is no matter without motion of some sort, but on the epistemological ground that such a constant and simple support of qualities is transperceptual (Bunge 1979:201).

Empirismen förnekar alltså det transperceptuella objektet inte för att den har ontologiska invändningar mot objektets existens, utan för att det är transperceptuellt; det kan inte fångas med en empiristisk metodologi, vilken enbart grundar sig på empiriska erfarenheter. Precis samma förklaring återfinns vi hos Bhaskar:

These presumptions can, I think, only be explained in terms of the need felt by philosophers for certain foundations of knowledge (Bhaskar 1997:16).

Alltså; ser man det som en nödvändighet att kunskap måste ha en fast grund i form av empiriska observationer så förnekar man också kunskap som inte uppfyller dessa krav.

Avslutning

Vi har nu sett att några av den kritiska realismens mest centrala begrepp har en historia som går längre tillbaks i tiden än till 1975, då Bhaskar skrev ”RTS”. Samtliga begrepp har alltså diskuterats tidigare av andra filosofer och vetenskapsmän, men ingen av dessa har Bhaskar hänvisat till, mer än i andra sammanhang.¹² Däremot har han använt och argumenterat för begreppen på ett sådant sätt, att man lätt kan få för sig att det är han som har hittat på dem. Detta skulle kunna vara sant för vissa begrepp – om man koncentrerar sig på själva termen, eller benämningen. Så kan exempelvis termen *transfakticitet* sägas vara en Bhaskariansk uppfinning – om man inte vill vara alltför noga med likheten i förhållande till Bunges begrepp *transperceptivitet*. En liknande

term är "epistemic fallacy", vilken inte finns nämnd någonstans i litteraturen som ligger till grund för denna artikel – utom i Bhaskars "RTS". Begreppet, eller medvetenheten om dess existens, kan däremot tydligt skönjas hos bland andra Bunge. Samma sak gäller för de övriga begreppen, och som vi har visat är det inte bara Bunge som kände till deras innebörd före Bhaskar, utan även andra teoretiker.

Vad är det i så fall som gör just Bhaskars argument så originellt som Rom Harré vill mena? Begreppen är inte nya, det har vi visat. Men det finns ändå en möjlighet att skapa nytt genom sättet att relatera begreppen till varandra; genom helheten som begreppen bildar tillsammans.¹³ Men man kan också komma fram till samma position genom ett delvis nytt och annorlunda sätt att argumentera. Både Bhaskar och Bunge riktar sitt fokus mot ontologi, kunskapsteori och metafysik i allmänhet. Men sättet att argumentera sig fram till den snarlika teoretiska positionen och de snarlika begreppen skiljer sig delvis åt. Bhaskar ställer sig frågan: hur måste verkligheten vara beskaffad för att vetenskapen skall vara möjlig? Och utifrån den kommer han genom transcendent argumentation fram till att verkligheten måste vara beskaffad på ett visst sätt. Bunge å sin sida utgår från den faktiska vetenskapliga proceduren och argumenterar sig fram till ett system som är förenligt med den samtida vetenskapen (Johansson 1993:85f), ett system som i och för sig beskriver hur verkligheten måste vara beskaffad för att vi skall kunna nå kunskap om den, även om han inte explicit ställer sig denna transcendentala fråga eller använder en transcendent argumentation.

Oavsett vilken bedömning man gör av Bhaskars arbeten i förhållande till Bunge med flera, kan vi konstatera att resonemangen kring de teman vi här tagit upp inte är nya. Däremot kan man se Bhaskars arbete som en utveckling och renodling av resonemang andra teoretiker utvecklat, framför allt med avseende på hur verkligheten måste vara beskaffad för att vi skall kunna nå kunskap om den, samt vilka problem vi som vetenskapsmän och kvinnor står inför när det gäller experimentella situationer.

För att inte falla på eget grepp genom att göra anspråk på att komma med något nytt, avslutar vi vår argumentation med en hänvisning till en tidig källa som ger uttryck för artikelns andemening:

Vad som har varit är vad som kommer att vara, och vad som har hänt är vad som kommer att hända: inget nytt sker under solen. Inträffar något om vilket man ville säga: "Se, detta är nytt", så har detsamma ändå skett redan förut, i gamla tider, som var före oss. Man kommer inte ihåg dem som levde före oss. Och dem som skall komma efter oss skall man inte heller komma ihåg bland dem som lever ännu senare (Predikaren 1:9-11).

Noter

¹ Vi vill i detta sammanhang påpeka att vare sig Bhaskar eller Bunge till en början använde termen kritisk realism. Bunge tar emellertid upp termen i sin bok *Method, Model and Matter* (1973:kap10), där han argumenterar för att den samtida vetenskapen förutsätter kritisk realism och stöder en typ av materialism som kan betecknas som dynamisk och pluralistisk. När det gäller Bhaskar skilde han till en början mellan kritisk naturalism och transcendental realism, men från och med sin bok *Reclaiming Reality* (1989) går dessa under samlingsbeteckning- en kritisk realism: "I had called my general philosophy of science 'transcendental realism' and my special philosophy of the human sciences 'critical naturalism'. Gradually people started to elide the two and refer to the hybrid as 'critical realism'. It struck me that there were good reasons not to demur at the mongrel. For a start, Kant had styled his transcendental idealism the 'critical philosophy'. Transcendental realism had as much right to the title of critical realism" (Bhaskar 1989:190). Se även not 7 i denna uppsats om termen kritisk realism.

² Kritisk realism är inte detsamma som kritisk teori eller kritisk rationalism. Den kritiska teorin skiljer sig från kritisk realism på en rad punkter, bland annat har den till skillnad från den kritiska realismen en dualistisk anti-naturalistisk prägel (se Bhaskar 1989:188f). Vad gäller kritisk rationalism utgår den, till skillnad från kritisk realism, från en empiristisk och metodologisk individualistisk verklighetsuppfattning.

³ Några exempel är Outhwaite (1987), Sayer (1992) samt Archer (1995).

⁴ Man kan få del av diskussionen genom att skicka meddelandet "subscribe" till e-postadressen "majordomo@jefferson.village.virginia.edu".

⁵ Vi bör i detta sammanhang påpeka att Bunge inte skriver om samma saker som Bhaskar; deras böcker behandlar olika ämnen och problem. Likheterna rör alltså inte böckernas respektive ämnen; Bunge diskuterar kausalitet och Bhaskar formulerar en vetenskapsteori för realismen (transcendental realism). Trots detta kan man konstatera en rad paralleller. Dessa rör vetenskaps- och metateorin. Bunge skriver om kausalitet; ett vetenskapsteoretiskt problem, och således även ett ämne för vetenskapsteorin (eller metateorin). Men i den beskrivningen lyser en bredare metateoretisk bas igenom, och den basen är i stora delar mycket lik den som Bhaskar beskriver i sin *A Realist Theory of Science*.

⁶ Vi bör i detta sammanhang även påpeka att Bhaskar läst Bunge, vilket inte minst framgår av de hänvisningar Bhaskar gör till Bunge, men på en del ställen där det skulle vara på sin plats att hänvisa finns inga hänvisningar – vare sig till Bunge eller till andra författare.

⁷ Sellars har sedan 1908 utvecklat den kritiska realismen, vilket föranlett Preston Warren (1970:xii) att föreslå att tiden är inne för att erkänna honom som "the authentic expositor of critical realism, to think of him as the Professor of Critical Realism (or 'Mr. Critical Realism', in the vernacular), and to hold that any treatment of critical realism which stops short of Sellars' most developed conceptions is derelict."

⁸ Begreppets centrala betydelse för den kritiska realismen poängteras inte minst av Sayer (1992:118ff) och Collier (1994:kap 4).

⁹ Naturligtvis finns det en avgörande skillnad mellan natur- och samhällsvetenskapernas kunskapsobjekt.

Samhällsvetenskapens objekt kan inte existera utan människans aktivitet. Dock kan man med fog hävda att även samhällsvetenskaperna såväl har en transitiv som intransitiv sida. Den transitiva sidan, dvs teorier eller annan kunskap om objektet, är en social produkt som påverkas av många olika sociala faktorer eller mekanismer. Men, vetenskapen har även en intransitiv sida – den påverkas eller produceras av faktorer och mekanismer som ligger utanför själva kunskapsprocessen (transitiva sidan), såsom kulturella, politiska och ekonomiska nödvändigheter eller mekanismer.

¹⁰ Man skulle kunna översätta begreppet 'Causation' med orsakssammanhang, men då det kan råda delade meningar om denna översättning låter vi begreppet stå i sin ursprungliga form.

¹¹ Althusser är inte kritisk realist även om han på denna punkt intar samma ståndpunkt.

¹² De hänvisningar Bhaskar gör till Bunge (5 stycken) rör kausalitet (RTS:72), Bunges 'genetic principle' (RTS:84), insikten om att verkligheten innehåller mer än det vetenskapliga lagar fångar (RTS:114), insikten att den enklaste förklaringen inte alltid behöver vara den bästa (RTS:150) och slutligen insikten att vetenskapen aldrig nöjer sig med att beskriva en nivå av verkligheten utan ständigt söker efter de mekanismer som producerat det som beskrivits; förklaringsarnas tendens att öka i komplexitet (RTS:169).

¹³ Dessutom kan det finnas något nytt och originellt i 'RTS' som vi har missat att ta upp just här. Vi väljer därför att vara försiktiga med att fälla någon dom över helheten, och koncentrerar oss istället på begrepp som man kan få uppfattning om att Bhaskar skulle ha kommit på själv, men som vi hittat beskrivningar av, användningar av och argument för i annan litteratur.

Referenser

- Althusser, L. & Balibar, É. (1970) *Att läsa Kapitalet. Del 1*. Stockholm: Bo Cavefors Bokförlag.
- Archer, M.S. (1995) *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhaskar, R. (1975/1997) *A Realist Theory of Science*. London: Verso. 2:a uppl.
- Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming Reality. A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.
- Bibeln: de kanoniska böckerna*. (1982) Stockholm: Skeab Förlag.
- Brante, T. (1997a) "Kausal realism och sociologi", *Sociologisk forskning*. 1-2:311-335.
- Brante, T. (1997b) "Replik: Om kausal realism", *Sociologisk forskning*. 4:81-91.
- Bunge, M. (1959/1979) *Causality and Modern Science*. New York: Dover. 3:e reviderade upplagan.
- Bunge, M. (1973). *Method, Model and Matter*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., Karlsson, J.C. (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Durkheim, E. (1895/1991) "Sociologins metodregler", i Auguste Comte, Émile Durkheim och Max Weber. *Tre klassiska texter*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Djurfeldt, G. (1996) *Boström och kaminen*. Lund: Arkiv förlag.
- Ekström, M. (1992) "Causal Explanation of Social Action. The Contribution of Max Weber and of Critical Realism to a Generative View of Causal Explanation in Social Science", *Acta Sociologica* 35:107-122.
- Eriksson, B. (1997) *Praktiker, värden, vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker*. Stockholm: Carlssons.
- Johansson, I. (1993). "Positivismen", s 11-138 i Johansson, I. & Liedman S.-E. *Positivism & marxism*. Göteborg: Daidalos.
- Liedman, S.-E. (1983) *Motsatsernas spel. Friedrich Engels filosofi och 1800-talets vetenskap*. Lund: Arkiv.
- Liljeros. F. (1997) "Bhaskars kritiska realism. En introduktion.", *Häften för kritiska studier* 1:20-37.
- Outhwaite, W. (1987) *New Philosophies of Social Science. Realism, Hermeneutics and Critical Theory*. London: Macmillan.
- Sayer, A. (1992) *Method in Social Science. A Realist Approach*. London: Routledge. 2:a uppl.
- Sellars, R. W. (1970) *Principles of Emergent Realism. Philosophical. Essays by Roy Wood Sellars*. Editerad av Preston Warren, W. P. St. Louis: Warren H. Green, Inc.

Abstract

Bunge vs. Bhaskar. Some critical reflections of the originality in new theories

This article takes its point of departure in the issue of the originality in new theories. By a comparative analysis of the thesis in Mario Bunge's "Causality" and Roy Bhaskar's "A Realist Theory of Science", it is argued that many of the key-concepts in the critical realist philosophy has a history that goes beyond that of Roy Bhaskar's prominent book. The key-concepts that are compared are "emergence", "the transitive and intransitive dimensions of science", "transfactuality" and "the epistemic fallacy". The analysis shows that the meaning of the concepts has been used and referred to in texts written earlier than "A Realist Theory of Science". The conclusion of the article is that none of the key-concepts discussed has its origin in "A Realist Theory of Science", although the arguments for and the presentation of them might be new and somewhat different.

Den sociala (?) determinismen och kampen för en bättre värld

AV KAJ HÅKANSON

Events happen. Deeds are being done.

But there is no doer thereof.

*(Yttrande tillskrivet buddha, som
ju som alla vet, talade engelska)*

Så sägs det:

Gud skapade människan.

Gud "ustrustade" människan med fri vilja, på det att hon skulle kunna välja mellan gott och ont.

Skapade alltså Gud det onda och det goda, för att det skulle finnas något att välja mellan?

Är vilja en substans som kan portioneras ut i bitar?

Är människan fri om hon fått sin frihet från någon som format henne och format villkoren för hela hennes varande?

Är kanske fri vilja och determinism en begreppslig motsättning som Gud skapade?

Är kanske föreställningen om en fri vilja skild från en determinerad värld en (van)föreställning som Gud fritt hittade på?

Var Gud vår förste Berger & Luckman, som skilde på det som framställdes som "yttre" och det som framställdes som "inre"? Dock: Allt detta var inom Guds väsen, ande.

Gud antas åtminstone ha haft fri vilja.

Har på samma sätt diskurserna, strukturerna, de bestämmande matriserna, de materiella orsakerna fri vilja?

Om inte, varifrån kommer den fria viljan, den antagna mänskliga autonomin?

* * *

Frågan om fri vilja och determinism kan göras sociologisk till exempel genom att vi kartlägger hur olika uppfattningar om den fria viljan relateras till olika

Kaj Håkanson är docent i sociologi och arbetar som universitetslektor vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Hans nuvarande forskning rör i synnerhet möjligheten av ett faktiskt överskridande av jaget och av att upplösa det slags praktiska och teoretiska dilemman som diskuteras i artikeln. Den inkluderar därför såväl makro- som mikro-sociologi, existentiella och (social-)psykologiska frågor såväl som metodologiska, meta-teoretiska och filosofiska.

sociala och kulturella omständigheter, position i en social hierarki osv. Vi kan föreställa oss att den som levtt under "goda" omständigheter oftare tror på den fria viljan än den som inte haft det. Vi kan tvärtom föreställa oss att den, som levtt under förtryck, tror på den fria viljan: Vi hänvisar till behovet/nödvändighe- ten av revolt. Osv.

I övrigt kan vi "som" sociologer och samhällsvetare avfärda frågan om determinism kontra fri vilja som filosofisk, inte sociologisk. Vi kan mena att det inte är värt att spilla tankemöda på en metafysisk fråga som ändå är oavgörbar.

Om frågan om fri vilja kontra determinism inte är strikt sociologisk aktualiseras den likafullt ständigt i själva diskussionen av sociologiska teorier. En doktorsavhandling i sociologi om *Social Action* visar sig bland annat handla om hur klassiska och moderna teorier behandlar just frågan om den sociala determineringen.¹ Diskussionen om "den översocialiserade människan", återuppväcks ständigt på nytt. Artikel efter artikel påtalar för n:te gången att ett avgörande problem med vissa av Foucaults analyser är att de utesluter det subjektiva, viljan, subjektets autonoma skapande, människan som aktör. Inom feminismen har temat blivit högaktuellt genom Judith Butlers framträdande. Mycken möda, stort analytiskt skarpsinne, brukas för att reda ut hennes inte särdeles lättillgängliga texter om konstitueringen av subjektet, könsidentiteten och handlandet. Så kritiseras hennes synsätt för att det tycks innebära en form av diskursiv (kulturell-språklig) determinism.

Negligerar kanske vissa, sociologiska sätt att förklara människan och människans beteende hennes frihet och autonomi? Å andra sidan heter det ungefär lika ofta att ett problem med den symboliska interaktionismen är att den alltför starkt betonar det subjektiva, viljan, subjektets autonoma skapande, människan som aktör.

Med andra ord: Vad vi än säger om frågans relevans, behandlas i praktiken själva sättet att förhålla sig till determinism respektive frihet (individuell autonomi) ofta som ett *kriterium* på en sociologisk (eller annan) teoris riktighet eller rimlighet. I sin tur antas det betydelsefullt på grund av sina förmenta värdemässiga eller politiska konsekvenser.

Pendlingen inom det samhällsvetenskapliga samfundet: En ständigt återkommande kritik mot olika teorier och synsätt för att vara för subjektivistiska, voluntaristiska, för att de (idealistiskt) bortser från att människan är materiell, kulturellt, historiskt, strukturellt, diskursivt, biologiskt bestämd etc. ställs mot eller avlöses av en ständigt återkommande kritik mot olika teorier och synsätt för att de bortser från subjektets autonomi, vilja, relativa frihet, skaparkraft, människans möjlighet att handla och omgestalta sina villkor osv.

Utifrån vilka *kriterier* avgör vi om en teori är för mycket eller för litet volun-

taristisk, aktörsorienterad eller deterministisk, orienterad mot strukturell bestämning osv.?

* * *

Motsatsen innehålls i och är bestämd av sin motsats, den existerar bara genom jämförelse och saker som kan jämföras har olika mått av samma kvalitet och är därför likartade. Förändring till det motsatta är därför ingen förändring alls.²

Att "vi" nu förstår oss själva och vår tillvaro i termer av motsatsen frihet/determinism verkar uppenbart. Motsatsen som sådan är inte egen för sociologin; problematiken artikuleras bara bland annat inom sociologin och samhällsvetenskapen, allt i enlighet med en "konventionell" uppfattning om subjektet, jaget, aktören och dess förhållande till den objektiva verkligheten. På så sätt kan frågan relateras till en levd eller *förkroppsligad* ontologisk föreställning, en föreställning om tillvaron som delad i två väsensmässigt skilda sfärer. Den är kopplad till den djupt existentiella: Vi vänder oss mot en tillvaro vars (sociala) ordning vi inte kan acceptera, inte finner god. Vi vill tro på att vi kan förändra den till vad vi ser som "bättre".

Är tidigare nämnda svängningar ett ofrånkomligt motsatsernas (skillnadernas) spel? Är "tillvaron" i något slags yttersta mening sådan?

Är vi dömda att tro på och leva utifrån den och andra relaterade motsatser? Vem dömer i så fall om detta? Är t ex Derridas texter ett facit utifrån vilket vi kan avvisa varje ifrågasättande av dessa motsatser?

Ändå ifrågasätts de på sätt och vis också åtminstone indirekt av Derrida. Kunde Derrida beskriva det han beskriver, peka ut motsatsernas spel om han vore helt bunden av dem? Vilket är detta tredje utifrån vilket de "nödvändiga" motsatserna kan ses?

* * *

Vi säger kanske att dessa motsatser trots allt "bara är begreppslika". Om "bara" – varför fäster vi då så stor vikt vid dem? Varför är det så angeläget att påvisa t ex att det politiska förändringsarbetet omöjliggörs av Judith Butlers analys av subjektet, hennes Foucault-inspirerade idé att handlingen, bestämd av den hegemoniska matrisen, skapar subjektet och inte tvärtom?

Varför? Vi "vill" handla för att förändra, tycker oss se bevis på att vi kan förändra i enlighet med våra fritt tänkta planer. Vi förutsätter att det vi nu kallar "politiskt handlande" bygger på "oberoende reflexion", "frihet", "relativ autonomi". *Det* får inte förnekas:

Vem ska kunna förändra om alla som överhuvudtaget är någonting enbart förmår bekräfta nuvarande regler om hur förtryckande identiteter skapas? Sjöqvist tycks...mena att Butler lämnar människan som en kraftlös nicke docka i den obligatoriska heterosexualitetens lag./Sjöqvist vill i stället se henne som *förmögen att förstå och förändra*.³

Är då människan som *vi vill se* henne? Kan det finnas *kraftfulla* nickedockor?

Vi tycks "veta" att människans handlande är determinerat av gener, av klimat, av kultur, diskurser, regelsystem, matriser, social struktur. Vi tycks "veta" att människans tänkande, motiv, mål, känslor, stämningar är bestämda av biologiska faktorer, av kultur, av social struktur. Vi tycks också "veta" det vi "ser" och "känner" som en fullständig självklarhet, nämligen att människan reflekterar, handlar utifrån mål och värden, för att förändra sin omgivning, den rådande strukturen, kulturen, diskursen osv.

Trots att vi inte menar oss kunna förneka det senare, gör teoretikerna (vi som teoretiker) det ideligen när de (vi) teoretiserar. När de (vi) teoretiserar gör de (vi) det med hänvisning till "yttre" bestämmande faktorer, som skapar oss till det vi är, vill eller tycker att vi inte borde vara och vilja. Detta slags "deterministiska" förklarande⁴ ses inte sällan som det som skiljer vetenskapen från common-sense eller en "normativ arena":

Annorlunda uttryckt framträder massmedia som en utpräglat normativ arena där våldsmannen förutsätts vara en i frihet väljande varelse och där ingen förklaring – den må vara hur sofistikerad som helst – kan eller får sätta denna grundläggande förutsättning ur spel. Detta ska nu jämföras med den vetenskapliga expertens utgångspunkt, där en sådan på moraliska överväganden grundad vägran, inte enbart ter sig som försök att förhindra ett uppenbarande av sanningen utan framstår som direkt oresonabel. Det är för den vetenskapliga experten lika främmande att betona våldsmannens moraliska kvaliteter och påstå att denna i frihet valde att realisera mordhandlingen, som att försöka fasthålla att gärningsmannen kunde ha valt att handla annorlunda.⁵

* * *

Är just det att vi tycker att vi inte borde vara eller vilja vara sådana eller sådana självt (biologiskt), kulturellt, diskursivt, strukturellt bestämt? Nej, säger vi kanske först, för vi kan *reflektera* över det och sedan handla för att förändra. Nej, för det sker förändringar på grund av motsättningar och sprickor som redan finns i systemet:

Jag förstår inte kultur som en harmonisk helhet, utan snarare som sammanhang fyllda med sprickor som möjliggör för individerna som ingår i de kulturella sammanhangen att göra motstånd och därmed förändra de kulturella normerna för beteende. *Man kan säga att de gemensamma kulturella beröringspunkterna är under ständig förändring och omvandling vilket betyder att det gemensamma varierar över tid och rum.*⁶

Vidare:

Jag förstår individer som aktivt delaktiga i processen att förändra kulturella ramar, vilket är en viktig analytisk poäng. Utgångspunkten är att jag *inte* förstår de intervjuade tjejernas berättelser som enbart avspeglar av kulturella förväntningar på hur tjejer exempelvis skall hantera heterosexuell samvaro. Jag förutsätter att informanterna förhåller sig både aktivt och passivt till kulturella normer kring kön och heterosexualitet.⁷

Nu kan man fatta "aktiv delaktighet" på olika sätt. Å ena sidan skulle man kunna säga att det att överhuvudtaget vara människa *är* just att delta i det sociala livet, att stödja det ena och vara emot det andra. I denna allmänna mening kan nog också djur och växter sägas vara aktivt delaktiga i naturens helhetliga utveckling. Också i naturen finner vi "individer" som följer det regelbundna ("passivt" i förhållande till det som tidigare dominerat) och som avviker, dvs. ("aktivt" i förhållande till gamla mönster). Ja vi finner *mönster* som svarar mot det gamla och mönster som introducerar något "nytt". "Aktivt" och "passivt" kan alltså brukas som beskrivningsord på samma sätt som t ex "snabb" och "långsam." Vi kan då föreställa oss "aktiva", "regelbrytande" och "passiva", "icke regelbrytande" nickedockor, som alla aktivt *deltar* i kulturen.

Aktiv delaktighet skulle alltså kunna förstås på ett sätt som är förenligt med fullständig determinering. Man kunde tänka sig att "systemet" som helhet, likt naturen, från början är uppbyggt så att det kommer att differentiera olika "individuationer" med olika reaktionsmönster. Handlingar i relation till inbyggda motsättningar eller sprickor i systemet måste då inte förstås som vittnesbörd om en från systemet delvis skild, oberoende individ som nyttjar sin "fria vilja" annat än i den tautologa meningen att "fria handlingar" blir lika med handlingar/beteenden som tycks strida mot det som man först abstraherat fram som det rådande systemet. Om man fattar delaktighet på ett sätt som *inte* förutsätter individuell autonomi skulle man t o m kunna säga att sprickorna *manifesteras just som beteenden som inte svarar mot det system* som man analyserat och abstraherat som "de gemensamma kulturella normerna". Man skulle tänka sig

att det som föreligger är ett motsägelsefullt system.⁸ Vad som då i grundläggande mening är aktivt eller passivt är inte lätt att säga.

Man skall kanske inte glömma att talet om ett dominerande system, som någon bryter mot, blir möjligt just genom vederbörlig abstraktion och generalisering. Vederbörlig i betydelsen att det är så vi gör, vare sig det sker konventionellt, uppfattas som fördomsfullt eller tvärtom som vetenskapligt välgrundat. (Gränsen mellan dessa varianter är inte alltid lätt att dra).

Men talet om aktiva nickedockor kan nog te sig otillfredsställande, därför att "aktiv" och "passiv" i sådana här sammanhang ofta fungerar som åtskilljande kategorier, uppfattade som grundade i vårt och tillvarons väsen. Orden dyker gärna upp i de sammanhang, där man beskriver hur individer formas, betingas, osv. så att de framstår som blott "mekaniska" produkter, reflexer av ett system. Vi undrar "vem" som i så fall kan förändra och förutsätter då ett (relativt) autonomt subjekt som "aktivt" kan välja att "aktivt" bryta mot ett mönster som ligger "utanför" henne. Redan där kompliceras förstås ofta saken: Där den ene påvisat att individer väljer olika kan den andre försöka kartlägga de sociala eller individualpsykologiska faktorer som bestämmer personens val, ja kanske att den har kapaciteten att handla till exempel på det sätt som kallas "bryta mot mönstret".

Ändrar sig naturen eller några av naturens element av egen vilja eller på grund av sin relativa autonomi? Djuren "handlar" ständigt för att uppnå vissa mål, en del av dem ändrar sitt beteende i enlighet med ändrade villkor. Enligt dagens biologi antas det även gälla mikroorganismer; de uppfattas inte längre som blott mekaniskt reaktiva. Är de därför autonoma, har de fri vilja? Förändras ett djur för att det ser sprickor som tillåter det att göra motstånd mot det som är eller varit?⁹

* * *

Vi förutsätter alltså "konventionellt" att det finns fritt handlande, ett handlande som inte är en följd av omständigheter, vi förutsätter att det finns handlande – det vi kallar beteende – som inte är fritt. Eftersom vi förutsatt det invänder vi när en teori tycks peka mot att vi inte handlar fritt eller när en teori tvärtom tycks antyda att vi är nästan helt fria.

Dilemmat: Vi vill förklara varför saker och ting inte är som vi vill, varför vi kanske inte ens är, beter oss eller vill vad vi därtill menar att vi borde vilja. Vi förklarar med hänvisning till tvingande omständigheter, till orsaker och betingelser, diskurser, strukturer, som format oss. Men vi vill inte bara peka på specifika, tillfälliga omständigheter, villkor, utan beskriva *generella* mönster, dominerande strukturer, den kapitalistiska, den patriarkala, den "vita" - nu "förstår vi"

varför vi är som vi är och varför allt är som det är.

Men ju starkare vi betonar mönstret desto mer framstår vi som systemets, diskursens, strukturens fångar. Ju starkare vi betonar mönstrets bestämmande desto svårare blir det att tillskriva skuld, att säga vem som är ond och god. Ju starkare vi betonar mönstret, desto svårare blir det också att säga vem som egentligen är offer, vem som bär skulden för att det blivit som det blivit för oss. Inte blir det enklare om vi finner den radikala systemteorins eller interaktionismens synsätt upplysande – ja försåvitt vi inte, som så ofta görs, i det senare fallet reducerar interaktionismen till tesen att ”vi” påverkar varandra, särskilt förstås Du mig på ett otillbörligt sätt.

Vi säger att vi måste tro på det relativt fria subjektet eftersom annars ingen förändring kan komma till stånd. Inkluderar inte ofta detta ”måste” också nödvändigheten att kunna peka ut det eller dem som i kraft av sin frihet handlat ont, *i motsats till oss*? Vad skall vi tänka, vad och vem skall vi (för)döma om *alla* genuint uppfattas som ofria offer för omständigheter? Lek ändå med tanken, prova! Det betonas idag med anknytning till feminismen att könet kräver sin motsats, för att (genus)identiteten skall upprätthållas. Hur är det då med motsatsen i form av det eller de som står för det onda, det eller de som format oss på otillbörligt, destruktivt, förkrympande sätt? Vem är jag om jag inte vet vem jag skall anklaga, vem som är min fiende? Vem är jag om jag inte ens säkert skulle kunna veta *hur jag skiljer mig från objektet*?

* * *

Det är förstås riktigt att vi inte kan påvisa sociologiskt om det är fri vilja eller determinering som gäller. Men visar något alls som vi anför som stöd för det fria handlandet verkligen att vi handlar fritt - *försåvitt* vi inte redan förutsatt att det visar att handlandet är fritt? Vi uppfattar eller kategoriserar helt enkelt vissa beteenden som ”fria”.

Här skulle vi kunna hänvisa till filosofins klassiska analytiska distinktion mellan handling och beteende, där skillnaden just består i att handlingen förknippas med intention, motiv eller medveten reflexion. Vi kunde peka på att den konventionella distinktionen tycks tvinga sig på oss, oberoende av vad vi säger om den ”ontologiskt” eller ”metafysiskt”. Med hjälp av Wittgenstein skulle vi vidare sofistikerat kunna invända: ”*Det och det* är själva de fenomen som kallas just ’fritt handlande’: Förstår Du inte det så förstår Du inte vårt språk!” Tänk till exempel på diskussionen ovan om ”aktivt” och ”passivt”. Själva begreppens mening är ju att de presenterar ”oss” med kapacitet att endera blott ”låta oss formas” eller i stället själva ”aktivt söka forma”. Frågan om denna vilja har någon grund är därför en metafysisk pseudofråga!

Låt oss anta att vår fråga bygger på ett (filosofiskt) missbruk av språket, ett grammatiskt misstag i den Wittgensteinska meningen. Låt oss anta att allt egentligen är *i sin ordning* i det språk som brukas till vardags *före* filosoferandet.

Men stopp nu! Vilket "vårt språk"? Är det inte så att fenomen som vid en tidpunkt uppfattats som en instans av "det fria" vid en annan tidpunkt inte längre betraktas som en sådan instans? Är det inte så att det vi under en tid i historien sett som fritt beteende, som därför också ansetts förknippat med ansvar och skuld, senare kommit att betraktas som ofritt? Vi har fått och till viss del accepterat "vetenskapliga förklaringar", som förvandlat det fria till effekter av orsaker.¹⁰ Är inte i själva verket idén med mycken "vetenskaplig sociologi" att vi kartlägger mönster som på olika sätt antas "determinera", om än inte "fullständigt"? Återvänd till citatet ovan om det vardagliga och normativa förhållningssättet kontra det vetenskapliga.

Vem återför oss till det *ursprungliga vardagliga* språket? Och förresten: Tänk om det som just pågår är ett försök att avmystifiera en begrepps värld som "förvrängt" vad som pågår!

Om vi vill fortsätta som sociologer eller arbeta för politisk förändring får vi nog vara försiktiga om vi vill hänvisa till begreppen inom ett ursprungligt vardagsspråk. För att anknyta just till feminismen som ett aktuellt exempel: Är inte en av dess viktiga poänger att jag, som kvinna, inte kan sägas vara helt ansvarig för mitt beteende eller ens mitt sätt att tänka? Jag har *formats* av en hegemonisk matris, en dominerande diskurs, en patriarkal struktur. Jag har ingått i sammanhang, som jag själv inte valt: *Maktstrukturer* har de-formerat mig ända in i mina känslreaktioner, mina aspirationer, mitt (själv-)medvetande.¹¹

Å andra sidan, om det vore allt, då tycks det som om det inte funnes några utgångar: Se där talet om sprickorna i de kulturella sammanhangen. Se där kritiken mot Judith Butler. För, så går resonemangen, om jag vore helt formad, då skulle jag inte kunna ifrågasätta, handla för att bryta mönstret, förändra strukturen. Sett i ljus av min aktuella situation förknippas ett sådant synsätt därför med "pessimism" och "passivitet", ett accepterande av status quo.

Pendlingen: Snart reser sig någon upp och säger att det och det sättet att tala om kvinnor gör oss till omyndiga offer. Monica Lewinsky som fokuspunkt: Ömsom presenterad som offer för patriarkatets maktstruktur, utan möjlighet att värja sig mot den eggande attraktion som antogs utgå från makten, ömsom sedd som en myndig person med "rätt att" ingå vilka "förbindelser" som helst, ja med rätt att själv välja att tjusas av makten, om så skulle vara.

Men frågan återvänder – varifrån (i tillvaron) kom förmågan att "se" och "*viljan*" att t ex göra motstånd?

Skulle det kunna finnas en mer grundläggande "struktur" eller "diskurs" som skapar de metateoretiska eller filosofiska problem med den fria viljan som sedan framträder inte bara som teoretiska utan också som direkt upplevda, existentiella? Skulle det grundläggande kunna vara ett mönster som presenterar "oss" som särskilda, som framställer några särskilda oss, vi med våra särskilda "jag", som i grunden *skilda från* allt det som vi uppfattar som sådant som bestämmer oss?

Handlar det om att hävda en total determinism? Om inte "jag" skiljer mig från "det" hur skulle jag då kunna handla? Hur skulle vi kunna bedriva politiskt förändringsarbete?

Tillbaka till ruta ett. Här finns tron på vår särskildhet, identifikationen med en bild av oss själva som gör oss till ett "något" skilt från de(t)andra. Här finns en bild av oss själva som begåvade med en särskild autonom kraft, en alldeles egen autonom vilja, inte Guds vilja. I enlighet med det förstås det som kallas att "handla" och "politiskt förändra."

Den fråga som ställs här är om vi kanske inte bara eller självklart är "offer" för "yttre omständigheter" utan lika mycket för (tron på) en *vilseledande "konceptualisering"*, där "konceptualisering" inte gäller ett blott språkligt uttryck utan snarare ett "sätt att se" och "förstå" (be-gripa) oss själva och tillvaron. Man kunde tala om en icke-individuell föreställning, som konkret, praktiskt, existentiellt "mönstrar" den tillvaro som vi till fullo delar och känner - ja *är*.

Om det faktiskt är så att vi till fullo tar del av allt, om vi faktiskt på så sätt inte är självständiga, är vi då osjälvständiga, icke autonoma, offer för en tillvaro utanför oss? Måste vi inte för att föreställa oss som sådana offer också föreställa oss som just det slags särskilda jag eller subjekt, som vi ibland med hänvisning till postmoderna landvinningar så käckt förklarar vara dekonstruerat eller dött? Och visst, vi kan börja om: Dekonstruktionen kan inte vara riktig, för om den vore riktig kunde vi inte handla och då...

Vi kan också säga att det är så här spelet spelas. Jo, men om vi börjat tröttna på dess destruktivitet och börjat undra om det kanske ändå finns en väg ut, vad hindrar oss att ifrågasätta själva spelet och spelets förutsättningar? Ja, förstås: Spelet och spelets förutsättningar är ett.

Och om det vore möjligt att se spelet som grundat på – ingenting,¹² ja då skulle kanske en del frågor te sig annorlunda, en hel mängd konflikter, motsatsställanden, konkreta eller abstrakta skurkar, få en ny innebörd, förstås på nya sätt. Vi skulle kanske leva i en ny värld, teoretiskt, mellanmänniskt, psykologiskt, existentiellt, moraliskt. Vi skulle (er)känna vår innerliga delaktighet i allt, i allt som vi gillar, men också i allt vi ogillar. Ur detta (er)kännande kunde födas ett annat handlande, ett handlande som inte utgår från konflikten, motsättning-

en, säridentifikationen, särskiljandet från *det där ute*. Skulle det kunna vara ett handlande som därmed inte ständigt reproducerade motsättningar, konflikter i gamla och nya former?

* * *

Varför tar vi för givet att inget "handlande" skulle ske om vi såg tillvaron deterministiskt?

Antag hypotetiskt att hela tiden det "jag" trott vara mitt "fria" "autonoma" handlande i själva verket varit "produkten" av en oändlig mängd omständigheter, till synes "utanför" mig. Antag att mitt beteende i första steget kunde beskrivas som en (mekanisk) "reaktion".

Betyder det att ingenting gjorts? Uppenbarligen har "jag" hela tiden gjort allt det "jag" gjort. Men det har funnits ett misstag om vad man kunde kalla detta "handlandes" grund. Man skulle kunna säga att det funnits ett perspektiv på det som skett som förutsatt existensen av ett "mig" som handlandets autonoma källa.

Existensen av det perspektivet är just lika med uppfattningen av att "jag" bestämmer "mitt" handlande. Existensen av detta perspektiv är grunden för att "jag" kan hänvisa till mina motiv, mina intentioner som handlingens grund eller också uppfatta det som "självklart" att mina "handlingar" skiljer sig från blotta skeenden eller det "beteende" som till exempel djur sägs uppvisa.

Sett utan denna bild, så att säga "utifrån" behöver inte helheten av mitt beteende framstå som just något annat än ett beteende. Vi kan därför vända på det vanliga argumentet att det att vi handlar för att förändra visar att vi inte är nickedockor. Vi kan i stället säga att det sker som vi vanligtvis kallar att handla *även om* det faktiskt skulle vara så att vi *är* nickedockor.

* * *

I det här sammanhanget kan det vara upplysande att reflektera över vårt dubbla förhållande till kroppen. Vi påstår idag ofta att vi vill upphäva dualiteten mellan kropp och själ (medvetande). Men trots vår kluvenhet "gör" vi redan en stor mängd saker "frivilligt" som i ett perspektiv kunde sägas vara uttryck för kroppens (mekaniska) reaktioner. Vi accepterar i så måtto att vara ett kroppsligt system med sina systematiskt "determinerade" reaktions- och beteendemönster. Vi kan till och med – med risk att åter klyva oss i kropp och själ – tala om "kroppens visdom".

Lika ofta accepterar vi *inte* tanken att "vi" skulle vara lika med kroppen. Det gäller till exempel när kroppen "inte fungerar väl" eller när vissa forskare säger att själva den medvetna avsikten att handla uppträder någon halvsekund

efter det kroppen redan påbörjat handlingen. I det senare fallet invänder vi gärna och säger att vi minsann inte är några kroppsmaskiner. Vi vet vad vi *vill* och vi *gör* vad vi vill utifrån vad vi vet – förstås inom de ramar som sätts av ”strukturen”. Ingen skall ta ifrån oss vår okroppsliga autonomi, vår existens som separata vilje- och beslutscentra. (Observera att poängen här inte är om neurologerna och hjärnforskarna har rätt eller ej. Vad jag vill peka på är en vanlig reaktion på deras påståenden).

Och om vi *inte* klyver oss i en kroppslig och ”andlig” del, så tycks det som om vi måste godta allt det som vi uppfattar som förment felaktiga präglingar. Därför är också så många av dagens rörelser som säger sig vilja upphäva dualismen kropp/själ så bedrägliga. De är ofta kopplade till ideologiska förändringsprogram med olika, ofta(st) motsägelsefulla, idéer om hur vi, samhället och de sociala relationerna borde vara. I ett sådant perspektiv kan inte gärna en kropp eller kroppslighet, som strider mot övriga värden inom förändringsideologin, accepteras.

Det heter att Platon kluvit människan i idé och kropp. Men det som händer i de moderna sammanhang, där Platon ofta står som prototyp för det negativa, är ofta att det sker en (tänkt) klyvnad mellan kropp och tanke, där tanken bedömer, granskar, värderar, hur kroppen får eller bör känna och reagera. Vem kan å andra sidan säga vad som är den ”sanna kroppen” i en tid som så starkt ifrågasatt att vi på något självklart sätt skulle kunna skilja mellan kultur och natur?¹³

* * *

Varför håller vi fast vid (bilden av) vår autonomi?

En hake är kanske kunskapen, (med) vetandet. Vi tycks ju kunna *reflektera* över vår situation, ja till exempel ”välja” att betrakta oss i ett perspektiv som framställer vårt handlande som beteende. Vittnar inte denna kapacitet, som också *åberopats flera gånger här ovan*, om vår individuella autonomi?¹⁴

Svaret beror nog på både hur man tänker sig detta (med)vetande och autonomin.

Konventionellt antas ju (med)vetandet vara ett individuellt fenomen, likt jaget, ett någonting lokaliserat ”till” (oftast ”inom”) varje enskild individ. Likt viljan antas det uppträda styckevis och delat. Sett i det perspektivet är det ”jag” som tänker, ”jag” som känner, ”jag” som vet; detta trots en eventuell (själv)bekännelse till en dekonstruktion som antas demonstrera att alla fenomen, begrepp, saknar självexistens, en systemteori som förklarar vetandet vara en egenskap hos systemet mer än hos individen, en socialt relationistisk teori som säger att vi egentligen existerar i ”mellanrummet” mellan våra kroppars framträdande¹⁵ eller blotta det faktum att vi faktiskt delar språk, förståelse, erfaran-

de av tillvaron.

Frågan om (med)vetandet och reflexionen ter sig kanske annorlunda just efter *reflexion* över innebörden av dekonstruktionen av fenomenens självexistens. Dekonstruktionen syftar till att påvisa att inget fenomen existerar i självtillräcklighet, utan att alla fenomen tillsammans bestämmer och skapar varandra. Dekonstruerar vi det autonoma subjektet, så dekonstruerar vi väl ändå samtidigt både objektet och själva sätet för vetandet? Men, vetandet finns kvar - själva förståelsen av dekonstruktionen inklusive eventuella invändningar mot den, visar det - vilket, om vi inte just därför återfaller på bilden av vår särskildhet, betyder att (med)vetandet "utlokaliseras" eller snarare alltid varit inte här, inte där, utan i och med "(allt) det som är". Ja, i själva verket har vi anledning att anta att vetandet finns överallt och ingen särskild stans. Kännandet, medvetandet tillhör inte någon särskild av oss, men vad vi än talar om, vad vi än bejakar eller förnekar så är både det och de fenomen det gäller kända. I vetandet möts vi ständigt.

Vi talar ofta som om vi trots all vår teoretiska sofistikerad tror att vi bor innanför ett köttklätt skallben. Men om vi inte är den sortens fångar, om vi kanske *till större delen* alltid och ofrånkomligen lever *utanför* den hydda av skinn, som vi så ofta identifierar som "jag"? Sådillvida är vi kanske mer än "den här" kroppen utan att det därför betyder att "kroppen" fundamentalt är "skild" från oss. Reflexionens grund kan då vara en annan än vi först antagit. "Min" frihet är inte "min".

Det sagda kan tyckas "far out". Ändå är det ungefär vad till exempel mycken systemteori säger dock med förbehållet att idén om den separata observatören blir kvar. Så brottas också systemteorin med den s k *observatörsparadox*, som i sociologisk version säger att vi bara kan känna ett system inifrån (subjektivt) genom att socialiseras in i det, men samtidigt bara kan ha kunskap om fenomen (objektivt) som är skilda från oss. Vi kan inte "se" systemet (och jämföra det med ett annat) om vi inte befinner oss utanför det, lika litet som fisken kan ha (objektiv) kunskap om det vatten den simmar i.

Ändå kan den systemteoretiskt orienterade ge goda skäl för hävdandet att distinktionen "yttre/inre" inte kan upprätthållas, att "objektivitet" inte finns annat än "inom parentes", dvs. som en distinktion som inte kan grundas i något "utanför" subjektets praxis, att tillvarons distinktioner upprättas i och med subjektet och språket, att det att leva är att veta, att det inte finns något yttersta kriterium för att skilja (sannfärdig) varseblivning från illusion, att i grunden hus, personer, atomer eller elementarpartiklar inte skiljer sig åt.¹⁶

Kvar blir dock oftast antagandet om den särskilda observatören. Genom att

han samhandlar och delar språket med andra observatörer är observatören visserligen inte "sig själv nog". Men observatören antas, likt andra observatörer, "äga" ett eget medvetande. Detta märkligt nog i kontrast till en omgivning vars "objektivitet" sätts inom parentes. För om den objektiva omgivningen satts inom parentes, så har den ingen av observatör eller medvetande oberoende existens. Med andra ord uppträder den bara som "vetande" (som "kognition" eller "perception"). Om "objektet" satts inom parentes borde rimligen också det *särskilda subjektet* (fattat som ett objekt bland andra) ha satts inom parentes. Trots allt bestäms objekt och subjekt som varandras motsatser. Fullföljs ansatsen så blir slutsatsen att ingenting skiljer observatören från det observerade. Allt som finns, subjekt som objekt, är distinktioner i och som former av vetande. Om man ibland apropå kärlek säger att man inte kan *äga* en människa, så kan vi här säga att man aldrig kan *äga* ett alldeles eget medvetande.

Om observatören själv, likt allt annat, är given *i vetandet* genom "distinktion"? Om vi inte accepterar det tvingas vi då inte förutsätta just det slags särskilda observatör "utanför" systemet, vilket enligt till exempel systemteorins premisser var en omöjlighet? Det fanns ju ingen ontologisk grund för att skilja mellan yttre och inre, det fanns inget "objektivt" annat än inom parentes, dvs. som en distinktion "inom" vetandet.¹⁷

* * *

Vad hotas av antagandet att "jag" är helt determinerad? Är det den levda bilden av "min" autonomi, min *själv tillräcklighet*? Det som hotar tycks vara min fångenskap i och av det som "inte är jag".¹⁸

Men om det jag identifierar som "jag" är "bestämt" av diskursen, matrisen, strukturen, säg vad ni vill (det finns en frihet som räcker till), bestämmer då inte jag lika mycket diskursen, matrisen, strukturen (säg vad ni vill)? Inte heller de fenomenen är ju själv tillräckliga. I den meningen behöver inte jag förstås som mer determinerad än något annat och inget annat mer determinerat än jag. Det som framstår som "jag" är helt enkelt en form som framträder i och med totaliteten av bestämningar i rörelse: Jag är verkligen till fullo *aktivt deltagande*, vad jag än "gör" eller "inte gör", oberoende av om jag är konventionellt sett passiv eller aktiv.

Låter kanske bra, men har det någon "existentiell" mening? Är det inte bara en upprepning av den klassiska, helt rimliga, men på sitt sätt också tomma trivialitet som ligger till grund för de flesta uppgörelser med determinismen och som till exempel inom marxismen formulerades som att människorna är produkter av sina omständigheter men också deras skapare?¹⁹ "Trivialitet" för att den bara uttrycker den konventionella upplevda självklarheten att vi är både fria och

ofria, ”tomma” i forskningsmässigt hänseende därför att inget kriterium finns med vars hjälp det kan avgöras när det är riktigt att se på det hela ur det ena eller andra perspektivet.

Ja och nej. Fattat på visst sätt innebär det sagda att själva den ursprungliga distinktionen förlorar sin mening. Där finns inte längre en bild av att ”jag” står mot en värld, som ”utifrån” tvingar mig och som ”jag” måste förändra. Jag, är *fullständigt* aktivt deltagande, en aktiv del i och av det hela. Jag är för att formulera det med modern jargong *innerligt* förbunden med allt genom de oändliga kedjorna av signifikanter. Som sådan är ”jag” ingen särskild: Jag är världen.

Om det blir till *insikt* finns inte längre något som hotar just ”mig”. Nå: Allt som hotar mig är jag och allt som hotar den andre hotar också mig. Därför finns inte heller någon ”jag” som kan svära ”mig” fri från det onda eller de onda, som antas diktera villkoren för mig (som individ eller kategori). Det finns inte heller några synpunkter som ”jag” ifrågasätter som inte samtidigt är mina. ”Jag” är, *så som jag alltid varit*, aktivt delaktig i konserverande och förändrande processer, som del av livet som helhet. *Som jag alltid varit*, därför att jag aldrig varit något sådant ”för sig själv”, som tanken framställt det.

Men om det stannar vid en teoretisk idé så står vi nog kvar vid utgångspunkten. Då fångas vi på nytt av motsättningen mellan ”min” (vår) frihet och determineringen av ”mig” (oss), med de redan påvisade ständiga pendlingarna inom samhällsvetenskapen i synsätt och kritik av synsätt för voluntarism respektive determinism som följd.

* * *

Kan det vara så att ett visst sätt att tänka friheten återupprättar fångenskapen genom att stanna på den nivå där frihet och determinering framstår som ofrånkomliga motsatser? Kan det finnas liknande problem med mitt engagemang för (samhällsvetenskapligt grundade) förändringsideologier? Finns det en möjlighet att jag på samma sätt när jag bejakar och kämpar för vad jag ser som den ”rätta” och ”progressiva” sidan i en motsats, samtidigt genom det sätt jag förstår både mig själv och motsatserna, bejakar och vidmakthåller den sida jag bekämpar? Sker mitt tänkande och handlande från en tillräckligt *inklusive* ram för att inte bara reproducera konflikt i nya eller gamla former, om än i det senare fallet kanske lätt förklädda?

Den konventionella jagidentifikationen är som sådan exklusiv, presenterar mig *här* som skild från ”den andre” eller ”det andra” *där*. Handlande som utgår från den tenderar därför att innebära uteslutande, skapandet av en kategori av ”dem”, de(t) negativa andra. Det gäller vare sig handlandet är individuellt, kollektivt eller kategoriorienterat och paradoxalt, men följdriktigt, ibland just när

kampen sker för en grupp, ett kollektiv, en kategori, som antas ha behandlats destruktivt som en kategori av "andra".

Om vi läst något av Judith Butler vet vi att hon för ett liknande resonemang, dock begränsat till (fixeringen av) könsidentiteter. En spänning skapas mellan ifrågasättandet av en politisk plattform grundad på viss, "fixerad" genusidentitet och anknytningen till ett allmänt feministiskt frihetsprojekt. Och de tidigare ställda frågorna ovan kan lätt ge upphov till reaktioner i stil med: "Så Du /artikelförfattaren/ menar att..." och så räknar vi upp en mängd exempel på allt det dagliga och historiska onda som till exempel begåtts av "andra", inte minst just mot kvinnor som gjorts till "de andra". "Skall vi bara stillatigande åse detta?" Men den fråga som rests förutsätter inte något i förväg upprättat rättänkandets *facit*, som ger svaren på vilka särskilda projekt den ene eller andre skall eller inte skall vara engagerad i. Frågan måste förstås sättas i relation till verkliga livsproblem, men om "prövningen" begränsas till de särskilda problem och strategier som vi av förståeliga skäl starkt kan ha identifierat oss med idag, kan vi nog lika gärna lämna den därhän, för i så fall "vet" vi säkert svaret.²⁰ Vad som här krävs är att vi åtminstone tillfälligt sätter våra aktuella identifikationer inom parentes, att vi genuint utforskar något, som om det inte direkt avvisas som omöjligt kan te sig oerhört krävande: Kan grundläggande förutsättningar i form av ett visst sätt att tänka "oss själva", dvs. jag och andra, ha inneburit att vi när vi *som mänsklighet* bekämpat ont och arbetat för det goda, *över historien* på nytt och på nytt *återskapat* de psykologiskt och socialt grymma, plågsamma, ofta dödliga konflikterna i nya former? Kan vi pröva att se "vårt eget" förhållningssätt som en "instans" av något mer allmänt, i betydelsen mer grundläggande? Visst, det kan i värsta fall, för oss *professionella intellektuella*, betyda att vi på djupet tvingas ifrågasätta tanken som medel att skapa goda ordningar i mänskligt liv.²¹

Nu kan vi svara på utmaningen med formeln att det är historiens motsättningar som driver utvecklingen framåt. Men vad för slags *utveckling* om det skulle visa sig att den bland annat mänskligt och socialt består i ett ständigt återupprättande av konflikt? På vad grundar vi antagandet att den sortens konflikt är nödvändig eller ofrånkomlig?²² Ideologiserar vi kanske vår ovilja att ta en allvarlig titt på ett grundläggande mönster som vi identifierat oss med som vad "vi" och "verkligheten" *är*?

Vad har ett tänkande, levande, handlande med utgångspunkt i de motsatser och särskiljanden som upprättas genom jagidentifikation gjort med våra liv? Är det nödvändigt och ofrånkomligt att leva och verka i sådana termer?²³ Och visst kan ändrad syn på *relationen* mellan "mig" och "det andra" som jag bekämpar få konsekvenser för ens sociala kritik och ens förhållande till olika ideologiska

förändringsprogram. En analogi får bli riktningvisande: Idén om vad som är angeläget att göra, förändras om den som länge plågats av och kämpat mot en hallucinerad (före-ställd och benämnd) fiende kommer till insikt om att fienden är en projicerad bild, en produkt av det egna medvetandet. "Jag" och det till synes "oberoende" utifrån kommande, jagfrämmande är innerligt förbundna, är "samma" och håller "var-andra" vid liv.²⁴

Idag verkar det som om bilden av vår särskildhet får näring genom bilden av vår särskildhet och ett arbete för förändring baserat på samma särskiljande.²⁵ Finns det en möjlighet till något mer än att än en gång teoretiskt konstatera att vi "naturligtvis" konstitueras som subjekt inom en kultur, ett samhälle en diskurs, men just som sådana sedan handlar i delaktighet? Finns möjligheten till en insikt, ett *realiserande på djupet*, av att "jag" också är "det", att "det andra" inte är "det andra" inte något från mig skilt, främmande "andra"? Sociologin, systemteori osv. hjälper oss en bra bit på väg genom att med hundra variationer visa på vår *innerliga* relation till det vi ter oss skilda från. Men för att det skall bli annat än en tjugig teoretisk idé, vars konsekvenser vi kan debattera i evighet, krävs nog att vi lämnar också detta "vetande", en "bild", bakom oss, framför allt att vi söker medel att praktiskt dekonstruera den position som ideligen fryses till "jag här" skild från "det (Dig) där".²⁶

Skulle en sådan insikt kunna innebära ett handlande som framträder ur ett *inklusive* kännande, ett kännande i och med det som är, ett med-kännande? (jfr den hallucinerande). Det skulle inte utesluta (arbete för) förändringar, men "impulsen" till förändring skulle ha en "ny" grund. Känner vi inte skillnaden "i smått" från vardagslivet mellan att försöka förstå, förändra eller önska förändra något eller någon som vi ser "inklusive", något eller någon som vi innerligt älskar, jämfört med att söka förändra någon eller något som vi skjuter ifrån oss, vars *annanhet* vi understryker, samtidigt som därvid vår särskildhet och grundläggande särart betonas? (Vår historia som mänsklighet är full av exempel på det senare.) Sådant handlande från en mer inklusiv grund utesluter inte "ansvar", men synen på vad ansvar innebär och vad som är dess grund kan ändras: Kärleken an-svarar till exempel, men ordar inte ständigt om att (andra skall) "ta ansvar" som om det handlade om ett kategoriskt ok. Däremot kommer kategorin skuld och frågan om tillskrivandet av skuld att förlora sin mening. Vi har för övrigt redan problem med den: Å ena sidan förklarar vi människors beteende med hänvisning till bestämmande diskurser, matriser, strukturer, å andra sidan menar vi att skuld rätteligen tillskrivs andra, när de varit fria att handla annorlunda.²⁷

Att på allvar pröva blotta tanken på en sådan förändring är förstås både svårt och hotande. Det kan kräva att vi åtminstone tillfälligt ger upp och där-

med öppet granskar våra identifikationer också med de positioner, som vi menar representera *det rätta*. Det finns heller ingen *garanti* för att våra personliga eller abstrakta "fiender" kommer att framträda med samma karaktär som tidigare. Och vem är jag, om jag inte vet vem eller vad jag står *emot*, om jag inte profile- rar mig i termer av en motsats? I sista hand hotar bilden av att vara ingen sär- skild.

Och naturligtvis finner vi alltid "rationella" skäl att sätta oss isär, att profile- ra oss, att inte älska. Vi pekar på makten, förtrycket och alla dess yttringar. Vi kan ju inte "ge upp" eftersom "de andra" inte gör det. Om jag skall älska, så måste jag ha garantier för att "de andra" älskar mig. Jag må "förstå" och "acceptera", men det gör ju inte den andre, så om jag ändrar mig på så sätt kommer jag att bli utnyttjad. Medan jag väntar på att andra skall ändra sig, fortgår därför allt som förut. Världen är ju aldrig som den borde vara enligt våra individuella eller kollektiva idiosynkrasier, enligt våra bilder utvecklade till ideologier. Världen är aldrig sådan att vi tycker oss kunna förlåta och älska.

Vi måste med andra ord alltid vänta: De finns ju alltid några andra som är fel som vi måste förändra.

Vi vet vilka vi är. Vi vet vilka vi är genom att vi vet vad vi och de andra borde vara.

* * *

När det gäller vetandet, viljan och observatören kan tre frågor ibland vara till hjälp. Den första lyder: Varifrån kommer det här? Den andra lyder: Är det ett ting och om det inte är ett ting, var finns det? Den tredje: Hur kan detta bli känt eller *Vem vet detta varifrån?*

Vem, varifrån är det till exempel som i namn av perspektivism och pragma- tism presenterar de förmenta *sanningarna* att verklighet alltid varseblis, blir känd perspektivistiskt och att sanningen alltid är tillfällig och historisk?

Mer praktiskt är en möjlig strategi för att vinna "insikt" att pröva att stän- digt betrakta "sig själv" som ett objekt, som helt och hållet determinerad, som helt renons på egen vilja.²⁸

Det går inte, invänder vi, ty för att kunna betrakta "mig själv" som objekt, måste jag ställa mig vid sidan av "mig själv". Men det är en del av poängen: Om (med) vetandet vore "mitt", så kunde inte "jag" som determinerad bli sedd.²⁹ Kunde jag för övrigt när jag framträder som perspektivist och pragma- tist, presentera *sanningen* att all verklighet alltid varseblis och blir känd perspek- tivistiskt? Kräver det inte frihet från begränsningen av "mitt" (perspektiv), min s k "subjektiva horisont" osv.³⁰

Fråga två alltså: Var finns vetandet? Förslag: Vetandet är inte mitt utan finns i och med allt som är. Vetandet är själva den grund ur vilken alla former framträder – som kända – därför är det möjligt att se "mig själv" som "bild" eller föreställning utifrån eller inifrån. "Utifrån" i betydelsen att där inte är identifikation med den bild som säger att detta är jag och jag är "här inne" i mitt privata medvetande, "inifrån" i betydelsen att "jag" blir sedd från min grund som är det vetande som producerar bland annat den konventionella bilden och formen "jag" (inklusive kroppen), men är *mer* än "jag" och det medvetande som förment antas vara "mitt".

Där är inte "jag" som iakttar, där är aktivt observerande, *vetande*, som inte tillhör "mig" fattad som särskild. Jag är del av ett vetande som är mer än det "jag" som jag vanligtvis identifierar mig med.³¹

Vi kan vidare pröva att undersöka till vilken grad vi verkligen, som individuella subjekt, bestämmer över olika fenomen. Vi talar t ex om "våra" ("mina") tankar och tycks ofta förutsätta oss själva som tänkaren. Finns bakom tänkandet vanligtvis en "tänkare" som producerar tankarna? En tids direkt iakttagelse *visar* snart att det mesta av vårt tänkande uppträder som reaktion eller utan att vi har en aning om varför det är där. "Vi" har inte bett om de tankar som kommer. "Vi" har definitivt inte "gjort" något särskilt för att frambringa dem.

Tänkaren? Om tänkaren snarast är en föreställning, en bild, en tanke som tanken själv ställer fram? Om tänkaren själv är en (fiktiv) tankeprodukt? Som J. Krishnamurti skriver:

This duality is not only verbal but has the deeper division as the thinker and the thought, as the thinker separate from himself. The thinker is put together by thought, the thinker is the past, the thinker is knowledge, and thought too is born out of knowledge. Actually there is no division between the thinker and the thought, they are one inseparable unit; but thought plays a clever trick upon itself, it divides itself.³²

Om tanken ständigt delar upp, förknippas med och presenterar en fiktiv tänkare, kan tänkande inte ersätta observerande. Teoretiska analyser drabbar inte på djupet känslan av att vara ett separat själv, av att, för att bruka modern jargong, vara *själv-identisk*: Varför annars alla dessa frågor om frihet kontra determinism? Det krävs ett "seende" som innebär insikt, dvs. ett vetande som inte blir "min" kunskap, en teori, en idé om tillvaron, utan ett skeende som förändrar "mig", negerar "mig" för att sedan re-presentera "mig" på ett nytt sätt, i ljuset av en förståelse, ett vetande som är "mer" än blott "mitt". I ljus av denna förståelse kan vi om frågan determinism/frihet säga "It doesn't matter", utan att därmed ha försvurit oss till likgiltighet eller cynism. Vi handlar "som" jag, väl

medvetna om att det inte är ”vi” ”som” detta jag, som handlar. I glädje och sorg spelar vi glatt vår roll som (fullständigt fria) nickedockor och fortsätter att ”handla”.

* * *

Men det här då? Eller de synpunkter ”Du” (Kaj Håkanson) ger vid ett seminarium? Har Du inte tänkt dem? Är det inte Dina, fria tankar?

Who cares? Tankarna kommer, bland annat som reaktion på saker som blir sagda, skrivna osv. Som sådana har de ”givits” och det är möjligt att låta dem strömma fram. Det är möjligt för vetandet att ”se” dem, förstå dem och nyttja den här formen för att uttrycka dem. Men det är ingen avgörande skillnad på dem och det som yttrats av en Michel Foucault, en Judith Butler eller Kalle P, vilka dess tre nu är.

Att ingen äger dessa tankar hindrar inte alls att en form, kallad Kaj Håkanson konventionellt kan få ”stå för” vissa tankar, en annan form med annat namn stå för andra tankar.³³ De är ändå alla del av samma helhetliga vetande som på olika sätt döljer och uppenbarar för sig själv, reflekterar över sig själv, ibland ”ser sig själv”, ibland gör sig blind för ”sig själv”.

Räcker inte det?

Vem vet?

If you doubt mountains' walking, you do not know your own walking; it is not that you do not walk, but that you do not know your own walking. Since you do know your own walking, you should fully know the green mountains' walking.

Green mountains are neither sentient nor insentient. You are neither sentient nor insentient. *At this moment you cannot doubt the green mountains' walking.* ³⁴

Noter

1 Mahmoodian (1997)

2 Krishnamurti (1971: 36)

3 Nina Björk (DN 7.2.1999 B2). Notis om artikel av Maria Sjöqvist i häften för kritiska studier (4,98) Min kursiv.

4 Om man föreställer sig denna determinism i termer av kausalkedjor, systematiskt beroende, mekanismer, diskurser, en tvingande språklig logik tror jag inte spelar någon roll för just det här sammanhanget. Men naturligtvis blir olika sätt att framställa den "avgörande faktorn" i determineringen som sådana utsatta för kritik.

5 Lindblom (1999 : 77). Citerat med författarens tillåtelse. Den allmänna problematiken utvecklas mer utförligt i Håkanson (1996) kap. "Change no Change".

6 Berg (1999 : 34-35 Min kursiv.)

7 Ibid. s.35

8 Utifrån en inte alltför noggrann läsning av Butler tänker jag mig att det sagda kunde motsvara hennes tanke att "If subversion is possible, it will be a subversion from within the terms of the law, through the possibilities that emerge when the law turns against itself and spawns unexpected permutations of itself". (Butler 1990:93).

9 Min poäng är inte att förneka möjligheten att beskriva naturen eller delar av naturen som alltigenom "fritt handlande", utan att påvisa hur vi begrepsligt hanterar distinktionen. Accepterar vi t ex den nämnda möjligheten blir det bara än svårare att upprätthålla den distinktion vi så gärna gör mellan det "medvetna viljandet" och det som sker blott "naturenligt".

10 I Håkanson (1981) särskilt kap. 1 och 1.1. diskuteras mer utförligt betydelsen av sådana förändringar (t ex för begrepp som ansvar, skuld)

11 Jfr Helgesson (1999):"Chomsky lyckas aldrig medla på ett intellektuellt hållbart sätt mellan bilderna av människan som viljelöst offer för de historiska sammanhangen (ekonomin, medierna etc.) och människan som självständigt handlande varelse. Detta är nu ingen enkel fråga. Den har upptagit en stor del av de humanistiska och samhällsvetenskapliga forskarnas möda under de senaste två tre decennierna"

12 Jfr följande formulering i biologen Maturanas (1992:116) systemteoretiskt betonade förslag: "Nature, the world, society, science, religions, the physical space, atoms, molecules, trees, etc., indeed all things, are cognitive entities, explanations of the praxis or happening of living of the observer. And as this very explanation, they only exist as a bubble of human actions floating on nothing." Här tangerar vi förstås också den punkt där den "sociala konstruktionismen" antas visa sin omöjlighet genom att frånta oss varje grund som skulle tillåta oss att skilja på konstruktion och det som inte är konstruktion (konstruktionens material).

13 En tredje möjlighet, som på komplicerade sätt vävs ihop med de två nämnda, är förstås det "postmoderna" talet om kroppen som en social eller symbolisk konstruktion. Men dels tror jag inte det perspektivet undgår frågan om "vem som vet (analyserar) varifrån", dels tycks det på ett sätt som kanske inte är tänkt och trots talet om kroppen som en "förkroppsligad" symbol, ge företräde åt den rena "anden", den som kan se, förstå, genomskåda "symboliseringen" – det senare här inte avsett som en invändning från min sida.

14 Denna möjlighet förutsätts, när invändningen att ett visst tänkesätt betyder kulturell determinism bemöts med hänvisning till att frigörelsen är möjlig genom ett utforskande av de kategorier som bestämt hur man formats: Det antas alltså att vi kan höja oss över och betrakta vår egen bestämda form.

15 Jfr här den "radikala" tolkning Johan Asplund gör i sin presentation av Cooley i Asplund (1967:124-25).

16 Flertalet av dessa punkter återfinns i Maturana op cit.

17 Man kan mena att en sådan tes är egen för systemteorin. Men dels är frågan om inte systemteorin egentligen bara system-atiserar och fullföljer idéer och synsätt som uttrycks av de flesta mer övergripande sociologiska teorier, dels pekar social konstruktivism, diskursteori, radikal hermeneutik, vissa former av dekonstruktionism osv. i precis samma riktning.

18 Ett annat problem är förstås alla de moraliska begrepp och förhållningssätt som är sammanvävda med begreppet/föreställningen om autonomi: (tillskrivande av) ansvar, skuld osv.

19 En tes som vi ständigt upprepar med hänvisning till varierande begrepp: kulturell delaktighet, formande genom socialisationsprocessen, individualisering genom inträdande i den språkligt/sociala ordningen osv.

20 Svaret/invändningen utifrån den position vi just identifierat oss med är då oftast där innan vi ens hunnit reflektera. Vad som behöver bekämpas är ju så uppenbart. Att blott föreslå ett undersökande av möjligheten till alternativ andra än dem som bestämts av det rådande sättet att se problematiken, tenderar att enligt motsatsernas logik uppfattas som en uppmaning till passivitet eller ett bejakande av det onda som man själv bekämpar. Här skulle man kunna tala om en hegemonisk diskurs som så till den grad dominerar att vi inte ens kan se den som sådan. Av det skälet blir också många samtida teoridiskussioner, t ex den om Butler, tröttsamt förutsägbara. De kan visserligen ge belysning åt vissa mer specifika aspekter av problematiken och man kan om man gillar sådant, också stimuleras av de subtila bollandet med termer och begrepp. Man kan samtidigt vara säker på att efter vederbörliga buginingar för dekonstruerandet, svaret kommer att bli common-sense-mässigt om än kanske uttryckt med många svåra, abstrakta ord: Vi vet att situationen är dålig och att vi måste arbeta för att förändra den. Alltså är varje analys som antyder att vi inte är (ontologiskt) aktiva, handlande subjekt, från början dömd

som felaktig.

²¹ För detta, se t ex de inledande kapitlen, med reservation för det allra första, i Krishnamurti/Bohm (1999) och dess kulmination om frågan om "ordning" i kap. "Beyond Attention and Awareness". Reservation, därför att det sätt på vilket problematiken presenteras i första kapitlet inte är lättillgängligt ens för den som redan är förtrogen med det sätt på vilket Krishnamurti och Bohm i andra sammanhang talat om "truth" och "reality".

²² Vi kan alternativt psykologisera bort varje förslag att undersöka grunden för hur konflikten tänks, genom att benämna det "konfliktträdsla", samtidigt som vi förstås förfasar oss över världens konflikter, att jude står mot arab osv. och finner det rimligt att det ges väldiga summor till forskningsprojekt och institut som skall "lösa konflikter". Skall man nu tala om saken på sådant sätt kunde man ju annars lika väl tala om "bortträngning" och "dissociering", i och med att man vägrar att se "sig själv" i det man kämpar mot. Alternativen är många, men kanske finns det möjlighet att förstå mer om man helt enkelt tar frågan på allvar.

²³ Frågan gäller alltså inte bara till exempel "genusidentiteten" utan vad jagidentifikationen i allmänhet innebär och har för konsekvenser också för det sätt vi föreställer oss frihet och tvång (eller begränsning).

²⁴ Låt mig än en gång upprepa att möjligheten till en sådan förståelse av mig och "den andre" redan finns i många sociologiska teorier, inte minst vissa versioner av symbolisk interaktionism. Så länge den "själklara" direkta upplevelsen av grundläggande särskildhet är kvar, tenderar förstås sådana teorier att fattas och tillämpas på ett mycket mer inskränkt sätt. Se not 15 ovan och resonemanget i anslutning till det.

²⁵ Jfr den Lacanska tanken att etablerandet av det imaginära jaget innebär förvrängd varseblivning av verklighet på så sätt att den förvrängda verklighetsbilden och det imaginära jaget reflekterar varandras förvrängningar. Se tex Reeder (1998). Jfr också diskussionen om cirkelgången tanke/verklighet särskilt i kap. "Desire and Goodness" i Krishnamurti/Bohm (1999).

²⁶ Alternativt presenteras till exempel i Håkanson (1998). Jfr för övrigt Butlers komplicerade teoretiska analys av konstituerandet av genusidentiteter med det direkta "pekandet" rörande jagidentiteten som sådan i Packer (1992: 78-92 och 100-107 t ex).

²⁷ Här aktualiseras problemet med att tillskriva personer som levt för länge sedan under helt andra omständigheter skuld utifrån vår tids sociala omständigheter och vetande. Så förekom t ex i Svenska Dagbladet hösten 1996 ett meningsutbyte mellan Lars Gustafsson och Christian Braw huruvida Martin Luther kunde hållas ansvarig för vår tids syn på judarna på grund av sin attityd mot lagarna om judar i Sachsen och Hessen på hans egen tid.

²⁸ Det är en strategi som föreslås i många av R. Balsekars böcker. Se t ex Balsekar (1992). Ett antal personer beskriver hur de tillämpat bl. a denna strategi i Balsekar (1996).

²⁹ Notera här den intressanta paradoxen att Jacques Lacan påstås mena att vi alla är dömda att leva i det imaginära jagets tecken, att till jaget "hör som vi skall se, en imaginär och illusorisk 'verklighet' vari subjektet ständigt hotar att förlora sig", samt att Lacans uppfattning av jaget "föranleder honom att avvisa allt som är förknipat med detta jag som vittne vad gäller subjektets sanning" . Reeder (1998:31). Logiskt till synes – men vem är denne Lacan som kan träda ut ur jagets ofrånkomliga fångelse, se att det förvränger och så ge en principiell beskrivning av hur jaget förvränger både sanningen om subjektet och "det Reala"? Måste man inte känna sanningen för att kunna visa att jaget förvränger den? Måste man inte vara utanför jaget för att kunna beskriva dess förhållande till subjektet? Osv.

³⁰ För en utförligare diskussion om detta se kapitlet "Vem är det som väljer och vem är det som vet eller Döende själv, levande verklighet? Om perspektivismen, genealogin och pragmatismens metafysik" Håkanson (1998).

³¹ Kring innebörden av detta "mer" kretsar särskilt den första dialogen "Living in Truth" i Krishnamurti och Bohm (1999).

³² Krishnamurti (1987:100)

³³ Om tanken att man skulle kunna kräva royalties på Derridas böcker, eftersom han hävdar att ingen författare kan "äga" sin text, framförs som en "allvarlig rolighet", alltså inte som en lek med (en skenbar?) kollision mellan två begreppsvärldar berättar den kanske framför allt om bristande kännedom om vad som sägs om författaren och texten i de böcker som har namnet Derrida på framsidan.

³⁴ Tanahashi (1985:98 Min kursiv)

Referenser

- Asplund, J. (red) (1967) *Sociologiska teorier*. Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- Balsekar, R. (1992) *Consciousness Speaks*. Redondo Beach (USA): Advaita Press.
- Balsekar, R. (1996) "Like a large immovable rock". *A Festschrift in Appreciation of Ramesh S. Balsekar*.
- Berg, L. (1999) *Lagom är bäst. Unga kvinnors berättelser om heterosexuell samvaro och pornografi*. Uppsala: Uppsala universitet. Sociologiska institutionen (Lic.).
- Björk, N. (1999) "Luddets timma", Notis i B2, DN 7.2.
- Helgesson, S. (1999) "USA:s gnetiga samvete". Bokanmälan i B2, DN 9.3.
- Håkanson, K. (1981) *Dubbla verkligheter*. Stockholm: Prisma.
- Håkanson, K. (1996 ännu opubl) *Wholeness, Truth and the World of Self*.
- Håkanson, K. (1998 under publicering) *Vem är jag eller den andre? Om några mångtusenåriga postmoderna dilemman*.
- Krishnamurti, J. (1971) *The Urgency of Change*. London: Gollancz.
- Krishnamurti, J. (1987) *Krishnamurti to Himself. His Last Journal*. London: Gollancz.
- Krishnamurti, J. & Bohm, D. (1999) *The Limits of Thought. Discussions*. New York, London: Routledge.
- Lindblom, J. (1999) *Ondskebegreppet inom massmedia* (prel titel). Uppsala: Uppsala universitet. Sociologiska institutionen. Avhandlingsmanus presenterat 12.2.
- Mahmoodian, M. (1997) *Social Action: Variation, Dimension and Dilemmas*. Uppsala: Uppsala universitet, Sociologiska institutionen (Diss.).
- Maturana, H. (1992) "The Biological Foundations of Self Consciousness and the Physical Domain of Existence" i Luhmann, N. (red.) *Beobachter: Konvergenz der Erkenntnistheorien?* München: Fink.
- Reeder, J. (1989) *Tala/Lyssna. Om den specifika skillnaden i Jacques Lacans Psykoanalys*. Stockholm: Symposion Förlag.
- Packer, T. (1992) *Fånga Nuet. Att arbeta med det som är*. Farsta: Via Bokförlag.
- Tanahashi, K. (red.) (1985) *Moon in a Dewdrop. Writings of Zen Master Dogen*. San Francisco: North Point Press.

recension

AV EMMA ENGDAHL

Sociologiska institutionen Lunds universitet

Margareta Järvinen och Margareta Bertilsson red.

Socialkonstruktivisme. Bidrag til en kritisk diskussion

Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag 1998

På svenska sociologiförbundets årsmöte -99 talades det bl.a. om i vilken riktning samhällsvetenskapen är på väg. Stående inför ett nytt millennium har denna fråga försetts med extra bränsle. Någon konsensus var dock inte för handen. Å ena sidan pläderade t.ex. W.G. Runciman i sitt öppningsanförande för det darwinistiska tänkandets renässans. Samtidigt pekade han på det faktum att alltfler sociobiologiskt inspirerade arbeten börjar göra sig gällande. Å andra sidan kunde man på ett bokseminarium som behandlade den nyligen utgivna danska antologin *Socialkonstruktivisme. Bidrag til en kritisk diskussion* höra bl.a. Margareta Bertilsson konstatera att dagens sociologistuderande uppvisar ett särskilt stort intresse för just socialkonstruktivismen. Tillsammans med sin medredaktör Margareta Järvinen menar hon att den relativt kritiska hållning som framförs i de flesta av antologins artiklar "skal ses i lyset af den store tiltrækningskraft, som socialkonstruktivismen har, specielt blandt yngre forskere. De i dag så populaere henvisninger til "et socialkonstruktivistisk perspektiv" er ofte ad hoc-prægede eller teoretisk og metodologisk uigennemskuelige. En hensigt med denne antologi er derfor at rede nogle af trådene ut på alle de retninger, det går under navnet socialkonstruktivisme" (s 9). Den skepsis som framförs i *Socialkonstruktivisme* ska således inte förväxlas med Runcimans förhoppningar om sociologins transformation till sociobiologi. Författarna som Järvinen och Bertilsson samlat i antologin framför istället en nyanserad kritik av vad en del av dem tycks se som socialkonstruktivistiska utopier, t.ex. "cyborgs" och "människor utan egenskaper". Vidare möter vi ledsagade av nyfiket kritiska ögon hermafroditer, rödstrumpor, teknikens under etc. Det är med andra ord en mängd fascinerande fenomen vi konfronteras med.

Huvudsakligen behandlar antologins författare socialkonstruktivism i relation till tre teman - kunskap, social verklighet och personlig identitet. (I de fall socialkonstruktivism diskuteras i förhållande till identitet är det dock

främst könsidentitet eller sexuell läggning som fokuseras.) Vi finner också olika övergripande perspektiv att förstå socialkonstruktivism utifrån. Bertilsson diskuterar konstruktivismen teorihistoriskt. Järvinen särskiljer olika former av konstruktivism i samtida sociologisk teori. Finn Collin gör en distinktion mellan två konstruktivistiska teser och betonar förhållandet mellan konstruktivism och realism.

I den inledande artikeln tar Bertilsson med oss tillbaka i tiden för att spåra socialkonstruktivismens teoretiska rötter, vilka hon menar att vi finner i den klassiska kunskapsociologin. Efter en genomgång av Karl Marx, Max Scheler och Karl Mannheims kunskapsociologier behandlas Peter Berger och Thomas Luckmans välkända skrift *The social construction of reality*. I denna betonas den sociala verklighetens tveeggade väsen, d.v.s. att den är ett resultat av både naturliga- och kulturella processer. Den samtida socialkonstruktivistiska sociologin, vilken Bertilsson talar om som en ny radikal kunskapsociologi, har dock gått längre. Nu förespråkas ofta att det som tidigare förståtts som natur egentligen är kultur. Enligt Bertilsson är detta kulmen i försöken att förstå social verklighet som kultur, vilken i sin tur är signifikant i förståelsen av hela det spektrum av olika synsätt som idag utgör det socialkonstruktivistiska fältet.

Socialkonstruktivism är emellertid ett modeord som klumpar ihop olika förhållningssätt till verkligheten i en oformlig deg, vilket Järvinen betonar i sitt bidrag. Hennes råd är att vi likt Karin Knorr Cetina ska dela upp socialkonstruktivismen i åtminstone fyra mer lätthanterliga delar; (1) *den symboliska interaktionismen* som dokumenterar till synes objektiva strukturers sociala källa och visar hur situationer eller definitioner får meningsinnehåll genom social interaktion; (2) *den empiriska konstruktionismen* som i Bruno Latour och Steve Woolgars fotspår förflyttat kunskapsteorins fokus från frågan om vetenskapliga faktas giltighet till dess sociala konstruktion; (3) *den kognitiva konstruktivismen* vilken bygger på systemteoretiska studier, t.ex. Niklas Luhmanns, där produktionen av kunskap ses som ett självreglerande system; (4) *dekonstruktionismen eller postmodernismen*, vilken framhåller kunskapens heterogena, tillfälliga, fragmentariska och retoriska karaktär. Järvinen koncentrerar sig i sitt bidrag på den sist nämnda typen konstruktivism. Genom att i relation till köns- och sexualitetsforskningen peka på olika former av dekonstruktionism ges denna form av konstruktivism ett mångfacetterat innehåll.

Ytterligare ett sätt att särskilja olika typer av socialkonstruktivism finner vi i Finn Collins artikel där han uppmärksammar två överlappande socialkonstruktivistiska teser; den kunskapsteoretiska och den ontologiska. De som före-

språkar den förra menar att innehållet i vetenskapliga teorier inte är den verklighet som dess objekt utgör. Snarare är en vetenskaplig teori innehåll i hög grad avhängig de sociala faktorer som omger själva forskningsprocessen. Den senare tesens förespråkare hävdar att det inte finns någon verklighet som är oavhängig den kunskap vars objekt den utgör. De båda teserna kan i sin tur appliceras både på en fysisk och en social verklighet. I Mark Elams artikel *Når maskiner eksploderer, hjul falder af og brødristerne går amok...* berörs implicit båda tesernas problematik i relation till teknologins "framsteg". Collin behandlar dock endast den ontologiska tesen i ett vidare sammanhang. Det är främst när denna tes appliceras på ett fysiskt plan, d.v.s. på naturen som Collin menar att den måste förkastas. Applicerad på den sociala verkligheten kan tesen i en moderat form accepteras, skriver Collin. Han fastslår med andra ord att det föreligger en avgörande ontologisk skillnad mellan natur och kultur. Mer konkret argumenterar han för att t.ex. stjärnbilden Karlavagnen är en social konstruktion. De stjärnor som tillsammans utgör bilden är däremot i sig själva naturliga. Collin föreslår ett återhållsamt socialkonstruktivistiskt synsätt. Det är handling och ingenting annat som är socialt konstruerat. "Konstruktionsmekanismen er komposition, idet handling så at sige opstår, når adfaerd og intention "sammensættes" (s 66). Detta slags socialkonstruktivism går inte direkt att relatera till någon av de typer av konstruktivism som Järvinen särskiljer. Den är inte heller av den typ Bertilsson talar om som kunskapssociologins senaste förgrening. Den senare typen av konstruktivism ser nämligen all kunskap som socialt eller kulturellt förmedlade föreställningar, med vars hjälp världen skapas. Här framhålls och hyllas det kontextuellt bundna, medan universellt giltig kunskap avfärdas. En konsekvens blir ett borttrollande av den klassiska kunskapssteorins utgångspunkt - distinktionen mellan sann och falsk kunskap. Blottläggandet av en sådan distinktions sociala eller kulturella bakgrund ses istället som det centrala. Perspektivet öppnar upp för möjligheten till en dekonstruktion eller ett upplösande av förtryckande föreställningar. Naturligtvis kan detta spela en emancipatorisk roll. Enligt Bertilsson är det förmodligen också detta socialkonstruktivistiska konststycke som lockar det yngre samhällsvetenskapliga gardet. Den tidigare kunskapssociologins fasa, d.v.s. relativismen, förvandlas med konstruktivistens trollspö till en tillgång. Som Bertilsson ser det framträder emellertid ett allvarligt problem - individen kan visserligen befrias, men lämnas utan någon vägledning. Hon kan ju varken förvänta sig att finna sanning eller riktighet bakom de förtryckande föreställningarnas ruiner.

I de artiklar som på olika sätt fokuserar individens identitet fortsätter kritiken mot socialkonstruktivismen. Mikael Carleheden frågar i sin artikel förun-

drat om det är en människa utan egenskaper som efterfrågas. Frågan är på ett konkret plan relaterad till idén om könsidentitetens upplösning. Bakom en sådan idé ligger, enligt Carleheden, en skräck för identitetens förtryckande kraft. Som han ser det är problemet med den konstruktivistiska hållningen att den utesluter varje tänkbar specifik identitet. Man vill som Fernando Pessoa skriver i en dikt vara alla människor och överallt, vilket leder till att man inte blir någon alls. Även Järvinen och Rosenbeck deltar i den aktuella teoretiska debatten om vad vi egentligen kan nå genom en dekonstruktion av könsrelaterad identitet. Järvinen avvisar i första hand vad hon kallar en Derrida-inspirerad dekonstruktionism. Enligt henne är Derrida ute efter ett nedbrytande av alla binära motsättningsstrukturer. Istället för dessa förespråkar han ett slags "middle voice", vilken vare sig är aktiv eller passiv, manlig eller kvinnlig, subjekt eller objekt, utan "både och". Som representanter eller förespråkare för denna typ av dekonstruktionism nämns bl.a. Judith Butler och Monique Wittig. Synsättet uttrycks också i Donna Haraways önskan om ett gränsöverskridande väsen - cyborgen. Detta väsen som inte har någon som helst respekt för sitt ursprung går in för "partiskhet, ironi, intimitet och perversitet". Här har emellertid den postmodernistiska dekonstruktionismen nått sin absoluta gräns och måste, som Järvinen ser det, förkastas. Att avstå från dualistiska principer kräver nämligen ett "språk utanför språket" och ett "tänkande utanför tankestrukturerna". Dessutom förutsätter principen om ett "in-between" eller en "middle voice" i sig själv binära motsättningspar. Ett tydligt exempel på detta är just Haraways text *A manifesto for cyborgs*. Hur hon än vänder och vrider sig i sitt försök att beskriva cyborgen och dennes värld blir Haraway här ett enkelt byte för allsköns dualism. Precis som Carleheden och Järvinen, betonar också Rosenbeck i sin kritik av socialkonstruktivismen, betydelsen av olikheter, det annorlunda eller motsatta. I Foucaults kölvatten måste vi, enligt henne, efterlysa "(e)n politik, som är uden for de seksuelle kønsforskelles binaritet. Og en teori om modstand, der baserer sig på en politik, som tager udgangspunkt i forskelle" (s 154).

Det är bara Lützen som uttryckligen talar om sig själv som konstruktivist i antologin. Inför risken att likt postmodernistiska dekonstruktionister hamna i relativismens fälla, vilken ter sig som paradoxernas paradys, undanlåter merparten av författarna att explicit framhäva sina egna socialkonstruktivistiska anletsdrag. Det är synd. De balanserar nämligen alla på en slak lina mellan realism och konstruktivism. Mer exakt skulle de alla kunna placeras någonstans på en skala mellan någon form av realism och extrem eller stark socialkonstruktivism. I viss mån behandlas diskursen om realism kontra konstruktivism som, enligt bl.a. Gerard Delanty (1997: 110), är den senaste samhällsveten-

skapliga debatten. Framförallt ser vi exempel på detta i Collins artikel. Som Delanty ser det ligger emellertid de avgörande skillnaderna inom det konstruktivistiska fältet i sig, d.v.s. mellan olika former av socialkonstruktivism (1997:137). Det är förmodligen också dit den framtida debatten kommer att förflyttas. Om samtliga av författarna i Järvinens och Bertilssons *Socialkonstruktivisme...* öppet hade diskuterat sina egna socialkonstruktivistiska ståndpunkter och kontrasterat dem mot den typ av konstruktivism de kritiserar hade antologin inte bara varit i tiden, utan också i forskningsfronten. Kanske koncentrerar författarna sin diskussion kring det som är problematiskt med en mer extrem eller dekonstruktionistisk socialkonstruktivism, eftersom det är detta slags konstruktivism som lockar de yngre samhällsvetarna. I åtanke har författarna alltså oftast den socialkonstruktivism, vilken travar vidare i den franska poststrukturalismens fotspår med Foucault eller Derridas oroliga ande svävande över sitt huvud och Butler som ledstjärna. Ändå presenteras inga idéer om varför det är en dekonstruktionistisk variant av socialkonstruktivism som lockar, framför andra varianter. Det blir aldrig riktigt klart att konstruktivism i den franska traditionens anda har en enorm samhällskritisk styrka, vilken t.ex. den amerikanska konstruktivismen eller konstruktionismen som utgår från George Herbert Meads filosofiska pragmatism, Herbert Blumers symboliska interaktionism eller Berger och Luckmanns kunskapssociologi saknar. Visserligen talas det i antologin om att de ivriga yngre forskarna, vilka gläder sig över att allt inte är givet av naturen, hamnar i en återvändsgränd. Det borde dock i sammanhanget betonas att detta främst gäller om de är trogna den dekonstruktionistiska traditionen. Subjektet skänks nämligen i denna tradition ingen makt att påverka de illusioner som skapar samhället. I den amerikanskt influerade symbolisk interaktionistiska varianten av konstruktivism ges däremot den enskilda aktören makt. Här kan hon i den sociala akten på en relativt objektiv grund påverka den verklighet hon deltar i. Som jag ser det bör samhällsvetenskapens nya generation inte glömma denna riktning inom socialkonstruktivismen om den ska kunna motivera ett val att bli vetenskapsman, snarare än konstnär eller dylikt. Tyvärr blir denna typ av konstruktivism tämligen styvmoderligt behandlad i Järvinen och Bertilssons antologin. Men så är det inte heller i rekonstruktionen av socialkonstruktivismen, utan i kritiken av den antologins styrka ligger. Emellertid tror jag att det är just genom en rekonstruktion av socialkonstruktivismen dess möjligheter kan påvisas.

Referenser

Delanty, G (1997) *Social Science. Beyond constructivism and realism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

recension

AV PATRIK ASPERS

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Ian Hacking (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge, Mass. Harvard University Press

Social konstruktivism är onekligen ett tema som har diskuterats flitigt under åttio- och nittiotalet, inte minst inom sociologin. Konstruktivister, vilka typiskt sett också beskrivs som antirealister, relativister och nominalister, står i debatten mot realister och rationalister. Den sociala konstruktivismen kan vid första anblick, och om man följer begreppets historia, framstå som en relativt sen riktning. Inom sociologin återfinns vi den i Berger och Luckmans verk, *The Social Construction of Reality* (1966), men traditionen kan spåras till Alfred Schütz arbeten.

Det är i en tid där det kan sägas råda en klyfta mellan konstruktivister och ickekonstruktivister intressant att filosofen Ian Hacking bok *The Social Construction of What?* har publicerats. Med boken avser Hacking bidra med ett klargörande av frågan om social konstruktivism som han menar har skapat denna klyfta. Hacking är kanske mest känd för arbeten som behandlar vetenskapsteoretiska frågeställningar, huvudsakligen med utgångspunkt från naturvetenskapen. Han har tidigare positionerat sig som en moderat realist och rationalist, men mitt intryck är att i takt med den allt starkare vetenskapssociologiska/vetenskapsteoretiska litteraturen som publicerats så har Hacking blivit mer öppen för den sociala aspekten av vetenskapen.

Traditionellt har vetenskapsteori varit en undergrupp till analytisk filosofi och har framförallt behandlat frågor om sanning, bevis och en inre logik. Men genom en allt starkare vetenskapssociologi så har även vetenskapen själv studerats som först och främst en social sfär med hjälp av traditionella sociologiska verktyg. Debatten mellan dessa två läger – rationalister och konstruktivister – kopplar Hacking samman med frågan om "vetenskapskriget" som handlar om huruvida vetenskapliga fakta upptäcks eller om de konstrueras socialt.

Vad har då Hacking att säga om denna debatt? Hacking, som den analytiska filosof han är, bryter ned problemet i delproblem och visar i kapitel ett

hur de två olika positionerna är kopplade till olika filosofiska skolor. Detta är klagörande för läsaren då flitigt använda begrepp som social konstruktivism annars lätt förlorar i skärpa och sväller ut i mångtydighet. Kapitel ett inleds med en rad exempel på titlar som behandlar fenomen som påstås vara konstruerade: fara, känslor, fakta, kvarkar, och zulunationalism. Det kanske mest välkända och debatterade exemplet är konstruktionen av kön, eller mer socialt - gender, vilket också behandlas av Hacking. Dessa exempel förenas av att de presenteras som historier om hur de underliggande fenomenen har konstruerats. Totalt sex olika typer av social konstruktivism identifieras i boken. Hacking nämner vidare de skillnader som finns mellan dem som talar om en global och dem som talar om en lokal konstruktivism, där de senare inte menar att verkligheten som sådan är konstruerad, endast vissa aspekter av verkligheten är konstruerade.

Vilka skäl finns då för att hävda en konstruktivistisk position? Hacking menar att tanken om människan som navet i universum som skapande verklighet är ett argument. Det är kopplat till tanken om att människan kan förändra verkligheten. Hur stark konstruktivistisk hållning en individ har kan enligt Hacking mätas genom att se hur stark hennes vilja att förändra det rådande situationen är. Hacking hävdar att det inte sällan finns en önskan om att kritisera och ibland också att totalt få bort det fenomen som författaren skriver om. Det är vidare närmast en "empirisk" grund Hacking anger för den typologi han presenterar. Man kan dock invända mot typologin eftersom han i den blandar både normativa argument hos typerna om att den rådande "konstruktionen" bör ändras med det mer positiva om huruvida fenomenet är konstruerat eller inte. Men inte bara en befriande eller avslöjande känsla är kopplat till konstruktivismen utan även en rädsla för den därtill närliggande relativismen. Detta gör att frågan äger relevans för kultur, religion, etik, lika väl som vetenskap. Ytterst sett handlar relativismen, som social konstruktivism förknippas med, om faran för att inte kunna hålla normativa positioner baserat på något utöver passioner eller makt.

Det bör sägas, vilket också sker av Hacking (s. 12), att sociala fenomen i grunden är just sociala. Det innebär att de är konstruerade av nu levande människor samt av tidigare generationer. Således är banker, pengar, kungahus och andra institutioner som är resultat av historiska händelser och sociala processer exempel på sociala konstruktioner. Dessa konstruktioner skall ses som delar av den sociala verkligheten. En argumentation för social *konstruktivism* uppstår enligt Hacking emellertid när, under rådande förhållanden, ett socialt fenomen tas för givet och detta fenomen tycks oundvikligt. Att en viss nation, t.ex.

Sverige, inte är ett resultat av en oundviklig process menar Hacking är självklart och därför bör det inte heller förekomma argument för just detta. Utifrån Hackings synvinkel må därför en bok som "den sociala konstruktionen av riksbanken" vara enfaldigt ("silly") men utifrån ett sociologiskt synsätt så är detta rimligt. Ty sociologen tar ofta hänsyn till det system av värderingar, föreställningar och intressen som aktörerna vid skapande av en riksbank håller och genom denna ansats blottläggs grunden för beslut vilka idag kan tyckas vara självklara, men som hade kunnat vara annorlunda. Nu kan man naturligtvis hävda att man inte behöver benämna en bok med social konstruktivism på grund av detta; emellertid torde detta vara en sekundär diskussion. Hacking själv fokuserar dock själv på begreppet social konstruktivism och studerar i princip endast de verk som har social konstruktivism med i titeln; ett urvalskriterium man kan ha invändningar mot.

Konstruktioner förekommer enligt Hacking på tre nivåer, objekt (t.ex. människor), idéer och liknande (t.ex. teorier) samt "upphöjda" ord ("elevated", t.ex. fakta och sanning) varav de sistnämnda används om de andra nivåerna. Den kanske mest centrala tanken i boken berör vad som bör kallas det transcendentala hanlingsprimatet. Med det avses att människan kan transcendera den teori eller den mekanism som utsäger något om individen. Mer konkret handlar det om att en klassificering, "sanning" eller en samhällsvetenskaplig teori kan ändra människors beteende. Det sociala systemet är öppet och exempelvis en teori om sociala fenomen måste, i någon mån, inberäkna existensen och konsekvensen av teorin. En teori om kvarkar eller andra naturvetenskapliga fenomen måste inte på samma sätt ta hänsyn till kvarkars anpassning till teorier om dem (s. 108). Denna distinktion som Hacking lyfter fram är viktig i debatten, ehuru den alltså inte är ny. En annan distinktion ställs upp mellan produkt och process. Hacking menar att sociologer, vilka i stort påstås vara konstruktivister, är mer intresserade av den vetenskapliga processen medan särskilt naturvetenskapare fokuserar på den vetenskapliga produkten, vilken ses som naturgiven. Hacking argumenterar för att båda sidor i debatten, konstruktivister och deras motståndare, i grunden baserar sina argument på metafysiska positioner vilket gör det svårt att få till en rak diskussion. Ett annat argument är att konstruktivister hyser agg och misstro mot naturvetenskapen och likt filosofkollegan John Searle talar Hacking i nietzscheanskt inspirerade ressentimentstermer om detta.

Hackings egna position -speciellt vad beträffar naturvetenskapliga fenomen- är att ett fenomen på samma gång kan vara både verkligt och socialt konstruerat. Positionen grundas i en realism, det vill säga det finns ett drag av

oundviklighet med avseende på den vetenskapliga produkten, men vi kan komma fram till den med hjälp av olika processer. Exempelvis så menar han att incest i sig är reellt, men idén om detta är konstruerad. Hans position framkommer dels i kapitel två och tre med huvudsakligen teoretiska diskussioner, samt med mer empiriska diskussioner i kapitel fyra till åtta.

Sammantaget finns det en hel del att anmärka på denna bok. Syftet med boken, att klargöra debatten uppfylls delvis, även om det sker med en något mässande stil. Dessvärre är det inte helt lätt att separera ut de argument som Hacking för fram i texten. Till viss del hade detta kunnat undvikas om ett sammanfattande kapitel hade införts. Likaså är det undermåligt att texten, som till stor del har skrivits vid skilda tidpunkter och för olika syften, inte omarbetats nog för publiceringen. Nu uppstår behov för Hacking att med svaga argument förklara varför detta inte skett vilket bara förstärker intrycket att författaren och förlagsredaktionen inte arbetat tillräckligt med boken. Mer förväntar man sig från ett ledande förlag.

Innehållsmässigt är det något förvånande att inte Friedrich Nietzsche som många förmodligen anser vara konstruktivismens fader i stort sett endast nämns vid namn. Hacking själv ser istället, fullt rimligt, Immanuel Kant som den första konstruktivisten. Men frånvaron av Nietzsche speglar också brister i Hackings analys. Det sociala maktspelet för konstruktionen av språket, som en uppfattningsform av vad vi kallar verkligheten, diskuteras exempelvis inte. Nietzsches analys är just så grundläggande; även grunden för tänkande är konstruerat. Att föra fram en så radikal åsikt skulle ge en annat intryck av debatten än vad som nu ges, inte minst skulle relationen till realism-antirealism debatten kunna tydliggöras. En dylik öppning skulle onekligen också föra in andra sociologiska komponenter, liksom makt, i diskussionen. Anledningen till att det inte sker är förmodligen att den lokala konstruktivismen betonas i boken framför dess globala motsvarighet. Till Hackings fördel bör framföras hans användande av den nyligen bortgångne Nelson Goodman som har en sociologisk dimension i sitt filosoferande. *The Social Construction of What?* har också poängen att den ger en filosofers synvinkel på en debatt som inte startades av filosofer. Möjligen kan man i Hackings text dessutom läsa in självkritik av den analytiska filosofin, samt en begynnande trend mot att den analytiska filosofin behandlar dess inneboende dilemma – den oändliga nedbrytningen av problem utan en uppbyggande syntes. I boken indikeras hur sociologiska perspektiv kan vara till hjälp i detta arbete.

recension

AV BENGT FURÅKER

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Mikael Nordenmark (1999). *Unemployment, Employment Commitment and Well-being. The Psychosocial Meaning of (Un)employment among Women and Men*. Doctoral Thesis at the Department of Sociology, Umeå University, No 10 1999

Mikael Nordenmark har skrivit en uppmärksam avhandling om arbetslöshet, arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande. Den består av fem artiklar (av vilka en är samförfattad med doktorandkollegan Mattias Strandh) samt en kapp. Det empiriska huvudmaterialet bygger på ett större slumpmässigt urval av individer och har panelkaraktär genom att samma individer blivit intervjuade två gånger med nära två års mellanrum. Därmed överskrider Nordenmark vissa svagheter i den tidigare arbetslöshetsforskningen vilken ofta grundat sig på små, icke-slumpmässiga urval samt tvärsnittsdata.

Teoretiskt tar avhandlingen avstamp i diskussionen kring arbetslöshet och dess psykosociala konsekvenser. En i framställningen återkommande forskare är Marie Jahoda som bl a blivit känd för att hon urskilt fem funktioner som förvärvsarbete antas ha och som vid arbetslöshet innebär en förlust för individen. Arbetet sägs ge tidsstruktur, sociala kontakter, delaktighet i en verksamhet inriktad på kollektiva mål, regelbundna aktiviteter samt status/identitet. Ett problem med Jahodas perspektiv är att alla jobb görs likvärdiga. Det blir lika mycket en förlust att förlora ett monotont som ett stimulerande arbete. Peter Warr har försökt korrigera Jahoda genom att framhålla att både arbete och arbetslöshet har såväl positiva som negativa sidor.

Både Jahoda och Warr har dock kritiserats för att som funktionalister underskatta individens handlingsutrymme. David Fryer har som alternativ formulerat en aktörsteori där människor förutsätts aktivt försöka förverkliga sina mål. Den medger att strukturella faktorer innebär restriktioner, men som Douglas Ezzy påpekat analyseras aldrig systematiskt vilka dessa faktorer är. I Ezzys egna teoretiska perspektiv är individen självklart någon som både aktivt handlar och mer passivt reagerar. Nordenmark förefaller ansluta sig till detta men invänder att teorin inte är utvecklad så att den kan testas empiriskt.

Samtidigt är det något sådant som han sedan själv försöker göra.

Den undersökning som avhandlingen framför allt bygger på kallas "Long-term Unemployment Project" (LUP). Man har utgått från ett urval om 3500 arbetslösa i HÄNDEL (AMS' databas över dem som registrerats vid arbetsförmedlingarna). Om dessa individer har man dels registeruppgifter, dels information via två telefonintervjuer i februari 1996 och i slutet av 1997. Den andra omgången omfattade bara dem som var arbetslösa vid och deltog i den första intervjun. Bortfallet blev ca 26 respektive 20 procent vid de två intervjutillfällena, huvudsakligen beroende på att folk inte gick att nå. Den knapphändiga bortfallsanalysen visar att långtidsarbetslösa och kategorier med vanligen höga arbetslöshetstal är underrepresenterade bland de svarande. Konsekvensen av detta är förmodligen, som Nordenmark påpekar, att de brister i psykiskt välbefinnande som redovisas sannolikt är underskattade.

Två empiriska mått, s k additiva index, spelar en central roll i avhandlingen. Det ena utgörs av den s k Work Involvement Scale (WIS) och är ett mått på arbetsmotivation. Respondenterna har fått ta ställning till fem påståenden, såsom "Att ha ett jobb är mycket viktigt för dig", för vilka poängen summeras. Det andra måttet kommer från det s k General Health Questionnaire (GHQ) och avser att mäta psykosocialt välbefinnande. Skalan innehåller tolv påståenden av typen "Du har förlorat mycket sömn på grund av oro".

De olika delstudierna innehåller många väsentliga resultat. Låt mig redovisa ett axplock. I den första uppsatsen framkommer att män har något högre arbetsmotivation än kvinnor, men bilden förändras när ålder beaktas; bland 26–64-åringar har män högre arbetsmotivation men bland 18-25-åringar är det tvärtom. Vidare visar sig familjesituationen ha betydelse. Bland kvinnor finner vi den lägsta arbetsmotivationen hos sammanboende med barn och den högsta hos ensamstående med barn; bland män är det tvärtom. Det kan också noteras att det psykiska välbefinnandet är betydligt lägre hos de starkt än hos de svagt arbetsmotiverade arbetslösa.

I den politiskt mest kontroversiella studien framgår att arbetsmotivationen i allmänhet är relativt stark bland arbetslösa. Dessa avviker inte signifikant från dem som fått vad som kallas instrumentella jobb eller från studenter, pensionerade, föräldralediga m fl kategorier. Inte heller föreligger någon signifikant skillnad mellan kortids- och långtidsarbetslösa. Skillnaderna i både arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande bland dem som var arbetslösa 1996 visade sig vara små, men det skedde stora förbättringar i båda avseendena bland dem som fått stimulerande jobb 1997 jämfört med dem som fortsatt att vara arbetslösa – vilket tyder på att arbetsmarknadsstatus snarare än selektion är av betydelse.

delse. Slutligen blir det en klar förbättring i psykiskt välbefinnande vid återinträde i arbete, särskilt om det jobb man får kan klassificeras som stimulerande. Den tredje uppsatsen behandlar koncentrationen av arbetslöshet, mätt i termer av andelen vänner som också är arbetslösa och huruvida ens partner respektive ens föräldrar är arbetslösa. Förutom LUP-materialet används också ett dataset (omfattande 47000 ungdomar plus deras föräldrar) från Epidemiologiskt centrum vid Socialstyrelsen. Grundfrågan är huruvida förekommande arbetslöshetskoncentration beror på faktorer utanför individens kontroll (såsom region eller ålder) eller på framväxten av en arbetslöshetskultur (acceptans av arbetslöshetsstillståndet, förkastande av arbetsmoral, låg arbetsmotivation och alternativa strategier för försörjning). Respondenter med partner respektive många vänner utan jobb visar sig ha svårare än andra att anpassa sig till arbetslöshets-situationen. Koncentrationsmönstret är förknippat med faktorer som arbetsmarknadsstatus, arbetslöshetens varaktighet, ålder, klass och invandrarstatus, dvs inget tyder på att det skulle skapas av specifika attityder hos de arbetslösa.

Delstudie 4 ställer frågan vad som händer med hemarbetets fördelning när någon av eller båda parterna i ett hushåll råkar ut för arbetslöshet. Undersökningen avgränsas således till dem som bor ihop. Där finns också en annan fråga som författaren försöker besvara: Hur är arbetets fördelning i hemmet relaterad till psykosocialt välbefinnande? Det framkommer att den som blir arbetslös i större utsträckning än tidigare utför arbete i hemmet. Visserligen påverkas därigenom ojämlikheten mellan män och kvinnor, men den jämlikaste arbetsfördelningen i hemmet finns när mannen är arbetslös och kvinnan har arbete. Hushållsarbetets fördelning är klart relaterad till psykosocialt välbefinnande, men det finns inget stöd för tesen att kvinnor i detta har en ersättning för förvärvsarbete; ju mer kvinnan gör hemma, desto mer missnöjd är hon med sin partner och desto lägre psykiskt välbefinnande har hon.

I den avslutande uppsatsen försöker Nordenmark tillsammans med Mattias Strandh att testa en modell för hur arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande hänger ihop. Man finner att stark arbetsmotivation ger lägre psykiskt välbefinnande vid arbetslöshet liksom större förbättring vid återinträde i arbete. Vidare framkommer att individer som anpassar sig till arbetslösheten, ekonomiskt och psykosocialt, uppnår större välbefinnande, medan de som inte anpassar sig kvarstår på samma nivå.

Avhandlingen innehåller alltså många intressanta resultat. Dess förtjänster är påtagliga, men där finns också en del brister. En sådan är att vi inte klart får veta hur arbetslöshetsbegreppet har definierats. Det framgår inte tydligt om personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder inkluderas bland de arbetslösa

eller inte. Frågan är viktig av olika skäl – inte minst teoretiska. Om vi tar Jahodas analys på allvar måste vi ju också tillstå att arbetsmarknadspolitiska åtgärder, åtminstone delvis, kan fylla de funktioner som reguljärt förvärvsarbete har, t ex att ge tidsstruktur och sociala kontakter. Oavsett om deltagare i åtgärder ingår bland de arbetslösa eller inte så borde de uppmärksammas i undersökningen – och läsaren borde fått veta hur det förhåller sig.

Också beträffande de skalor som Nordenmark använder för att mäta arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande är informationen mycket mager. När additiva index används i regressionsanalyser eller liknande görs vissa antaganden om att olika "items" väger lika tungt, att avstånden mellan skalstegen är lika stora och att svarsfördelningarna inte är sneda. Att dessa antaganden inte är helt uppfyllda står klart, men forskare gör ständigt visst våld på sin empiri och det får kanske tillåtas. Vad jag saknar är dock en bättre presentation av vad som har gjorts. Man kan t ex standardisera svaren på olika påståenden men det framgår inte om något sådant skett. En annan fråga gäller hanteringen av internbortfallet på de olika skalorna. Dessutom är det en klar brist att vi varken får veta hur påståendena ser ut i svensk översättning eller hur svarsalternativen ser ut; det hade varit motiverat att publicera formuläret som bilaga.

Att man använder mätinstrument som visat sig fruktbara i andra studier, inte minst internationella, är i och för sig utmärkt, men ett par allmänna påpekanden bör göras. Det första är att replikerbarhet är viktigt för forskningen. Om andra vill göra om samma sak så måste de få veta exakt vad som har gjorts – vilket läsaren av Mikael Nordenmarks avhandling inte får. Jag saknar helt enkelt ett par sidor i kappan eller ett metodappendix där olika teknikaliteter reds ut. För det andra finns en risk att forskare utan närmare eftertanke eller kontroll använder sig av internationellt etablerade frågeformulär. Sådana formulär kan vara utprovade för länge sedan och tiden har kanske sprungit ifrån dem i vissa stycken – det sker ju ständigt förändringar av olika slag, t ex förskjutningar i ords betydelser. Det är ju inte heller säkert att ett frågebatteri passar lika bra i alla länder. Om ingen bryr sig om att justera mätinstrumenten kanske man fortsätter att använda något som inte alls är så bra som alla tror.

En helt annan aspekt är den begränsning som ligger i att materialet enbart avser individer som varit arbetslösa. När Nordenmark exempelvis analyserar hemarbetets fördelning så saknas jämförelser med personer som aldrig varit arbetslösa. Det samma gäller när han talar om arbetsmotivation. Vi får veta vad som händer med arbetsmotivationen när en arbetslös får den ena eller andra typen av jobb jämfört med om han eller hon kvarstår som arbetslös men

ingenting om skillnaderna eller likheterna visavi personer som haft arbete hela tiden.

Man saknar vidare en ordentlig diskussion om vad attityder har för betydelse för människors handlande. Vad vet vi t ex om relationen mellan arbetsmotivation och faktiskt jobbsökande? I den klassiska bilden av vad en attityd är brukar man urskilja en kognitiv och en emotionell komponent samt handlingsberedskap. Men hur förhåller sig handlingsberedskapen egentligen till de övriga komponenterna? I vilken mån överensstämmer ord och handling? Är folk som säger att de vill ha ett jobb faktiskt också beredda att acceptera ett eventuellt erbjudande? Detta är en kritisk punkt för vilka politiska slutsatser man kan dra av Nordenmarks resultat – varför en rejäl diskussion hade varit på sin plats.

Beträffande avhandlingens teoretiska problematik i övrigt är det lätt att sympatisera med Nordenmarks framställning kring forskare som Jahoda, Warr, Fryer och Ezzy. Visst kan man i Fryers anda säga att individen inte bara är en enkel reflex av strukturella omständigheter utan faktiskt också kan förändra sin situation, bryta med givna mönster, överskrida gränser, osv. Samtidigt kan resonemang av den typen – om den aktive, ständigt fritt väljande och skapande individen – bli ganska tomma.

Som samhällsforskare vill vi ju förklara rådande mönster och förklaringarna måste – om vi inte accepterar eller nöjer oss med biologiska förklaringar – sökas i de sociala och ekonomiska omständigheterna. Det fria valet har knappast något att erbjuda – det är ju definitionsmässigt just ”fritt”. Ett sådant begrepp kan inte hjälpa oss att förstå varför arbetslösa har sämre psykiskt välbefinnande än de som har arbete. Varför skulle just arbetslösa välja att ha sämre välbefinnande? I stället måste strukturella faktorer fokuseras. Sannolikt finns inga meningsskiljaktigheter mellan Nordenmark och undertecknad på denna punkt, men jag skulle gärna sett att han hade formulerat sig lite kraftfullare.

En central poäng i avhandlingens övergripande teoretiska perspektiv är att arbete inte bara fyller ett ekonomiskt behov utan också ett psykosocialt. Frågan är emellertid om inte det förra är överordnat det senare. Nordenmark jämför de båda men redovisar samtidigt data (första uppsatsen, s 12-13) som kan tolkas som att det ekonomiska behovet är överordnat. I varje fall hade den frågan förtjänat en diskussion.

Nordenmark säger att en förklaring till att individerna försöker upprätthålla en positiv självbild genom förvärvsarbete är att ”samhället så kraftigt betonar det psykosociala och ekonomiska värdet av sysselsättning” (s 32 i kappan; min översättning). Han är kritisk mot funktionalismen, men formuleringar

av ovannämnda typ leder lätt tanken till något slags organismteori som av allt att döma är honom främmande. Författaren skriver också att individerna i vårt samhälle socialiseras via familjen, daghems- och skolsystemet m m till förvärvsarbete. Detta är säkert sant, men jag skulle vilja formulera mig lite annorlunda.

Problematiken handlar enligt min mening inte främst om socialisation eller om vad "samhället" betonar för oss. Vad den historiska materialismen ändå lärde oss är att vi alla lever av frukterna från mänskligt arbete – eget eller andras. Det är inte bara kupongklippare som lever av andras arbete utan även andra såsom barn, pensionärer och – naturligtvis – arbetslösa. Man behöver inte moralisera kring detta, men det innebär att några med sitt arbete betalar för andra. Det kan vara föräldrar som försörjer sin arbetslöse son som just slutat skolan och inte kvalificerat sig för arbetslöshetsersättning eller "skattebetalarna" som står för kontantstödet till en uppsagd medelålders metallarbetare.

Oavsett vem som betalar förväntas den arbetslöse förr eller senare, helst förr, få ett jobb så att han eller hon kan försörja sig själv. Därmed finns också förutsättningar för att vederbörande ska misstänkas inte anstränga sig ordentligt i sitt jobbsökande. Den mekanism jag här beskriver kommer till uttryck på många olika sätt och innebär att individen upplever ett tryck att faktiskt skaffa sig ett jobb. Socialisationen är så att säga inbyggd i strukturen och man kan därför t ex inte bara enkelt bestämma att vi nu måste ändra synen på arbete. Här ligger också förklaringen till att "medborgarlön" är en så politiskt omöjlig reform. Nordenmark håller säkert med om detta, men somliga formuleringar blir ändå diskutabla. Jag skulle ha velat se ett tydligare blottläggande av den underliggande mekanismen bakom människors förhållningssätt till arbete.

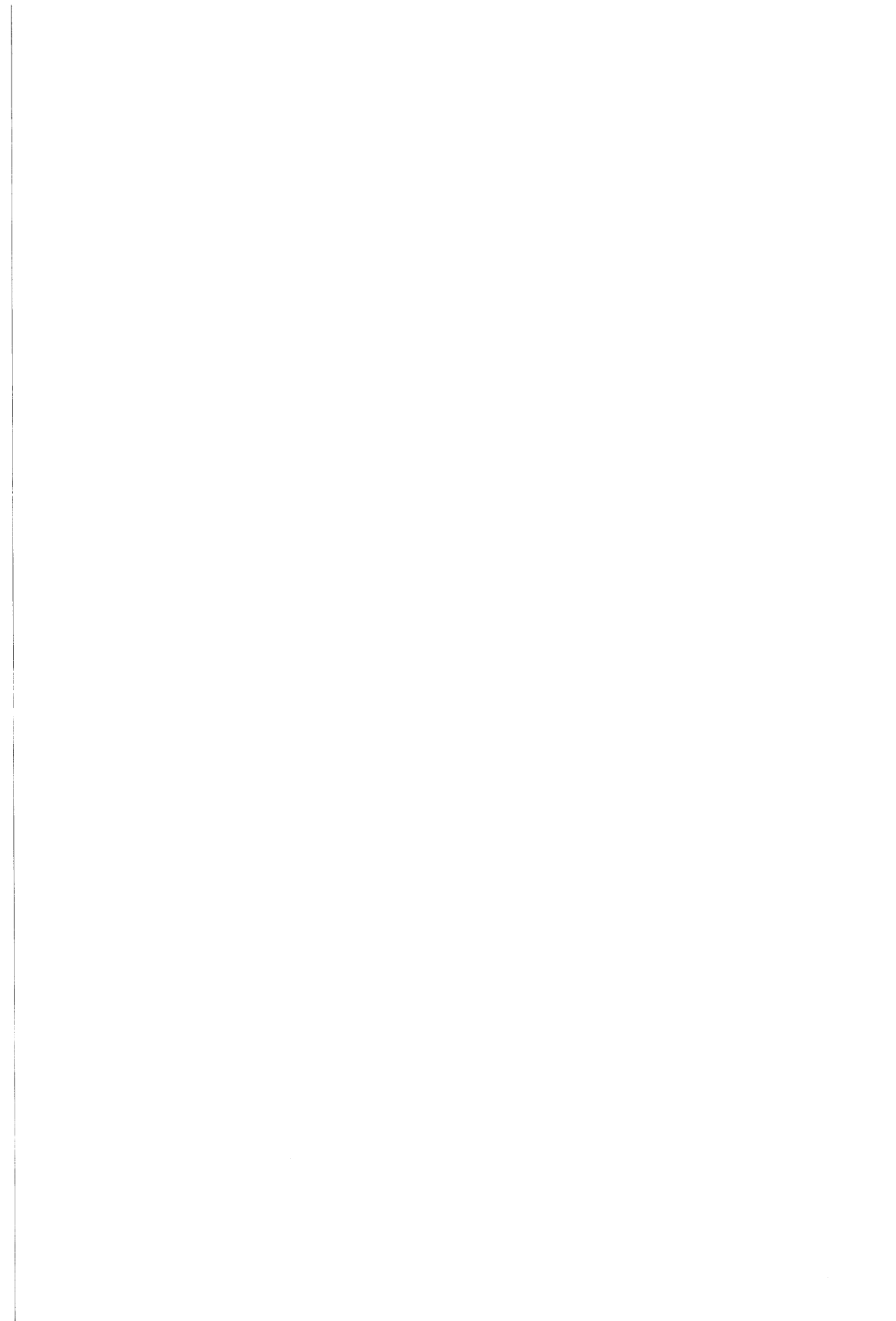
Avhandlingen är skriven på engelska och författaren har haft hjälp med språkgranskning vilket dock inte har eliminerat alla fel. Referenserna är inte precis i oordning, men det finns vissa brister. En anmärkning är att Nordenmark ofta refererar till en författare med bara namn och årtal angivna när man vill veta på vilka sidor en fråga behandlas. Tyvärr har det blivit rätt vanligt att referera på detta oprecisa sätt, men det ursäktar inte förfarandet.

Trots en del störande brister är det en imponerande forskningsinsats som Mikael Nordenmark har presterat. Framställningen drivs framåt med betydande energi och slutsatserna är i allmänhet väl underbyggda. Avhandlingens starkaste sida ligger i att författaren på basis av teorierna på området förmår att formulera undersökningbara hypoteser, att han drar rimliga och nyanserade slutsatser från sitt material och att han återför resultaten till det teoretiska planet.

inkommen litteratur 2/99

Följande litteratur har inkommit till redaktionen. Om du önskar recensera någon av dessa, hör av dig till redaktionen så skickar vi boken till dig.

- Andersen, H. & Kaspersen, L.B. (red) (1999) *Klassisk och modern samhällsteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Äppelqvist, Maria (1999) *Responsibility in Transition. A Study of Refugee Law and Policy in Sweden*. Doctoral Thesis at the Department of Sociology Umeå University.
- Berner, B. (1999) *Perpetuum Mobile? Teknikens utmaningar och historiens gång*. Lund: Arkiv förlag.
- Bjereld, U., Demker, M., Hinnfors, J. (1999) *Varför vetenskap?* Lund: Studentlitteratur.
- Cederqvist Aagaard, K. (1999) *Ljuset från Lykeion. Om psykologins klassiker*. Lund: Studentlitteratur.
- Effersøe Gannik, D. (1999) *Situationel sygdom. Fragmenter til en social sygdomsteori baseret på en undersøgelse af ryglidelser*. Fredriksberg, Danmark: Samfundslitteratur.
- Henriksen, J.-O., Vetlesen, A.J. (1998) *Etik i arbejde med mennesker*. Lund: Studentlitteratur.
- Israel, J. (1999) *Handling och samspel. Ett socialpsykologiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Närvänen, A.-L. (1999) *När kvalitativa studier blir text*. Lund: Studentlitteratur
- Person, R.S. (1999) *Vetenskaplig handledning*. Lund: Studentlitteratur.
- Schlytter, A. (1999) *Kön och juridik i socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur
- Sjöberg, K. (red) (1999) *Mer än kalla fakta. Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Stigendal, M. (1999) *Sociala värden i olika sociala världar. Segregation och integration i storstaden*. Lund: Studentlitteratur.
- Trondman, M. (1999) *Kultursociologi i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.

anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan eventuellt göras för samtidig publicering på flera språk.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

3. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

4. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

5. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

6. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

Bok

Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

Artikel

Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

Kapitel i bok

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

7. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensioner bör omfatta max 2 000 ord. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

innehåll

nummer 2/99

Auschwitz: det moderna projektets kulmen eller kollaps?

AV CAJ SCHMITZ

Barn i klassrum. Kamratstatus, statusfördelning och psykiskt välbefinnande

AV VIVECA ÖSTBERG

Intern konkurrens. Den organisatoriska konkurrensens inverkan på nykterhetsrörelsens medlemsutveckling

AV CHARLOTTA STERN

Bunge vs Bhaskar. Några kritiska reflektioner kring "nya" teories originalitet

AV BJÖRN JOHANSSON OCH MARTIN LIND

Den sociala (?) determinismen och kampen för en bättre värld

AV KAJ HÅKANSON

Recensioner

Omslaget:

Skulpturen "Till Janus Korczak, läraren" av Baruk Saksier är tillägnad den polsk-judiske läraren som frivilligt valde att gå i döden med sina elever. Den är uppställd i Yad Vashem utanför Jerusalem, minneslundan över offren för Holocaust.

Foto: Keren Ben-zion från omslaget till boken "Pietà" av Georg Klein 1986